

Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων
Σχολή Επιστημών Αγωγής
Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης
Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών: «Επιστήμες της Αγωγής»
Κατεύθυνση: «Γλώσσα και Παιδική Λογοτεχνία»

Μεταπτυχιακή Διπλωματική εργασία

***«Η Ιστορία στην Παιδική και Νεανική Λογοτεχνία: η
περίπτωση της Μικρασιατικής Καταστροφής»***

Μεχίλη Αλεξάνδρα

A.M.: 416

Τριμελής εξεταστική επιτροπή

Επιβλέπων καθηγητής: Καψάλης Δ. Γεώργιος, Πρύτανης Πανεπιστημίου
Ιωαννίνων, Καθηγητής Παιδαγωγικού Τμήματος Δημοτικής
Εκπαίδευσης Ιωαννίνων

Μέλη: Σπανάκη Μαριάννα, Επίκουρη Καθηγήτρια του Παιδαγωγικού
Τμήματος Νηπιαγωγών Ιωαννίνων

Τσιτσανούδη-Μαλλίδη Νικολέττα, Επίκουρη Καθηγήτρια Παιδαγωγικού
Τμήματος Νηπιαγωγών Ιωαννίνων

Ιωάννινα, 2018

Στους γονείς μου

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η διαλεκτική σχέση ιστορίας και λογοτεχνίας, μια σχέση αρχέγονη, έχει αποτελέσει επανειλημμένως αντικείμενο έρευνας και συζήτησης. Η παρούσα μελέτη εξετάζει τη μετάβαση και αποτύπωση της σχέσης αυτής στο πεδίο της παιδικής λογοτεχνίας. Ειδικότερα, πραγματεύεται τον τρόπο με τον οποίο αξιοποιείται και επανεγγράφεται το ιστορικό παρελθόν, και συγκεκριμένα τα γεγονότα της Μικρασιατικής Καταστροφής, στα έργα της λογοτεχνικής παραγωγής των τελευταίων σαράντα ετών που απευθύνονται σε παιδικό και νεανικό κοινό. Η πορεία επιλογής του υλικού της έρευνας ξεκίνησε με την συγκέντρωση και καταγραφή των έργων εκείνων της παιδικής και νεανικής λογοτεχνίας που αξιοποιούν και ενσωματώνουν, σε κάποιο βαθμό, το συγκεκριμένο ιστορικό γεγονός. Ακολούθησε η μελέτη των βιβλίων αυτών, ο επιλεκτικός σχολιασμός τους και η περιληπτική παρουσίαση των σημαντικότερων τάσεων που εντοπίζονται σε αυτά. Μέσα από τη διερευνητική διαδικασία επιλέχθηκε, βάσει συγκεκριμένων κριτηρίων, να εξεταστεί και να αναλυθεί το περιεχόμενο δύο συγκεκριμένων λογοτεχνικών βιβλίων που αποτελούν σύγχρονα μυθιστορήματα της παιδικής λογοτεχνίας στο είδος του ιστορικού μυθιστορήματος. Η ερευνητική μέθοδος, η οποία επιλέχθηκε για τη μεθοδολογική πλαισίωση της έρευνας, είναι η ποιοτική ανάλυση περιεχομένου. Με εργαλείο την τεχνική αυτή επιχειρήθηκε η αναζήτηση του τρόπου παρουσίασης και απόδοσης των ιστορικών γεγονότων της περιόδου του 1922 στα έργα, η εξακρίβωση του βαθμού συμφωνίας τους με την επίσημη εκδοχή της ιστοριογραφίας, καθώς και η ανίχνευση της ιδεολογικής τους κατεύθυνσης. Η ανάλυση έδειξε πως τα δύο λογοτεχνικά αφηγήματα κινούνται μεν στο ίδιο χωροχρονικό πλαίσιο, διαφοροποιούνται ωστόσο ως προς την γωνία θέσης των γεγονότων, το βιωματικό υπόβαθρο. Το στοιχείο αυτό, όπως είναι φυσικό και αναμενόμενο, επηρεάζει τον τρόπο απόδοσης των γεγονότων, χωρίς όμως να δημιουργεί αποκλίνουσες εκδοχές για το ιστορικό συμβάν, ενώ η ιδεολογική φυσιογνωμία των έργων φαίνεται να ταυτίζεται.

Λέξεις κλειδιά: Ιστορία, Παιδική λογοτεχνία, ιστορικό μυθιστόρημα, Μικρασιατική Καταστροφή.

ABSTRACT

The dialectic relationship between history and literature, which is primordial, has repeatedly been an object of research and discussion. The present study analyzes the transition and impact of this relationship in the field of children's literature. More specifically, it describes the way in which the historical past, especially the historical events of the Asia Minor Catastrophe is utilized and rewritten, in children's literature of the last forty years. The process of choosing the research material started with gathering and documenting the works of literature targeted to children and young people, which utilize and embed, to some degree, this specific historical event. These works were studied, commented on, and had their most important trends presented. Through the research procedure, based on certain criteria, the content of two specific works of literature, which are modern children's historical novels, was chosen to be inspected and analyzed. The research method which was chosen for the methodological framework of the research is the qualitative analysis of the content. Using this technique as a tool, the search of the way of presenting the historical events of 1922 in works of literature, the verification of their historical accuracy compared to the official version of written history and the orientation of their ideological direction were attempted. The analysis showed that the two novels, although taking place in the same space and time, are differentiated through their viewpoint and their experiential background. Naturally, this affects the way of presenting the facts, but doesn't create alternate versions of the historical event, while the ideological character of the novels seems to match.

Keywords: History, children's literature, historical novel, Asia Minor Catastrophe

Ευχαριστίες

Καταρχάς, θα ήθελα να ευχαριστήσω ιδιαίτερα τον επιβλέποντα καθηγητή μου κύριο Γεώργιο Δ. Καψάλη για τις πολύτιμες υποδείξεις, την έμπρακτη και διαρκή υποστήριξη που μου παρείχε σε όλο αυτό το διάστημα εκπόνησης της εργασίας μου. Επίσης, θα επιθυμούσα να ευχαριστήσω την Επίκουρη Καθηγήτρια του Παιδαγωγικού Τμήματος Νηπιαγωγών Ιωαννίνων, κυρία Σπανάκη Μαριάννα, αλλά και την Επίκουρη Καθηγήτρια του Παιδαγωγικού Τμήματος Νηπιαγωγών Ιωαννίνων, κυρία Νικολέττα Τσιτσανούδη-Μαλλίδη, που δέχτηκαν να συμμετάσχουν στη τριμελή εξεταστική επιτροπή και να ενισχύσουν την προσπάθειά μου αυτή. Θερμές ευχαριστίες εκφράζω και στον Ομότιμο Καθηγητή του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας, κύριο Βασίλη Αναγνωστόπουλο για την βοήθεια και τις πολύτιμες διευκρινίσεις που τόσο απλόχερα μου χάρισε.

Επιπλέον, θα ήθελα να ευχαριστήσω θερμά τους υπεύθυνους των παιδικών τμημάτων όλων των εκδοτικών οίκων με τους οποίους ήρθα σε επικοινωνία και μου παρείχαν χρήσιμες πληροφορίες για το έργο μου και ιδίως, την κυρία Αριάδνη Μοσχονά των εκδόσεων Κέδρος για την υπομονή, το ενδιαφέρον και την προσπάθειά της να με βοηθήσει όσο το δυνατόν περισσότερο. Ιδιαίτερες ευχαριστίες αξίζουν και στο προσωπικό των όλων των πανεπιστημιακών βιβλιοθηκών αλλά και των βιβλιοθηκών του Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών και της Εστίας Νέας Σμύρνης τις οποίες επισκέφτηκα και στις οποίες εργάστηκα.

Στο σημείο αυτό κρίνεται σκόπιμο να ευχαριστήσω θερμά και τους συγγραφείς εκείνους με τους οποίους στάθηκε δυνατό να επικοινωνήσω και οι οποίοι με εμπιστεύτηκαν και μου προσέφεραν πολύτιμες πληροφορίες για την εργασία αυτή. Ολοκληρώνοντας, οφείλω να ευχαριστήσω την κυρία Άννα Βασιλειάδη-Δαρδάλη της Γυναικείας Λογοτεχνικής Συντροφιάς καθώς και την κυρία Κατερίνα Δερματά του Ελληνικού Τμήματος IBBY για την υπομονή και πολύτιμη βοήθειά τους.

Τέλος, θα επιθυμούσα να ευχαριστήσω από καρδιάς και να εκφράσω την ευγνωμοσύνη μου στην οικογένειά μου, που στέκεται στο πλάι μου στηρίζει τους στόχους μου τόσα χρόνια τώρα.

Πίνακας περιεχομένων

ΕΙΣΑΓΩΓΗ	7
ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ	10
1. Μεθοδολογικές επιλογές	10
1.1 Η Μέθοδος της ανάλυσης περιεχομένου	10
1.2 Η διαδικασία	11
2. Ιστορική επισκόπηση της Μικρασιατικής Καταστροφής.....	15
2.1 Το ελληνορθόδοξο στοιχείο στη Μικρά Ασία – Σχέσεις Ελλήνων και Τούρκων. 16	
2.2 Οι Βαλκανικοί Πόλεμοι, Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος και η Συνθήκη των Σεβρών ..	19
2.3 Από τη Συνθήκη των Σεβρών στη πορεία προς την Καταστροφή.....	22
2.4 Η Μικρασιατική Καταστροφή	24
2.5 Οι πρόσφυγες στην Ελλάδα	27
3. Ιστορία και λογοτεχνία.....	30
3.1 Μια σχέση πολύπλοκη, σύνθετη και συμπληρωματική	32
3.2 Η επίδραση του ιστοριογραφικού λόγου στον λογοτεχνικό	33
3.3 Η λογοτεχνία ως μεσολαβητής του «δικαιώματος στην ιστορία»	36
3.4 Το ιστορικό μυθιστόρημα στη Παιδική Λογοτεχνία	37
4. Μικρασιατική καταστροφή και Λογοτεχνία.....	52
4.1 Η Μικρασιατική Καταστροφή στη Νεοελληνική Λογοτεχνία	53
4.2 Μικρασιατική Καταστροφή και Παιδική Λογοτεχνία	59
ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ	76
5. Η ανάλυση των έργων	76
5.1 Η ζωή πριν την Καταστροφή	76
5.2 Σχέσεις Ελλήνων και Τούρκων	78
5.3 Τα γεγονότα του πολέμου και της Καταστροφής.....	85
5.4 Η απόδοση ευθυνών για τη Μικρασιατική Καταστροφή	100
5.5 Η άφιξη και αντιμετώπιση των προσφύγων στην Ελλάδα	105
Συμπεράσματα-Συζήτηση	113
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ	124

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Όπως συμβαίνει σε όλες της Τέχνης, το ιστορικό παρελθόν αποτέλεσε και αποτελεί πηγή έμπνευσης και για τη λογοτεχνία. Άλλωστε η σχέση ιστορίας και λογοτεχνίας υπήρξε αρχέγονη, καθώς πραγματώνεται με ποικίλους τρόπους. Αποτελεί μια σχέση ιδιαίτερος στενή που εσωκλείει τις δύο παράλληλες αλλά και συμπληρωματικές, ταυτόχρονα, αφηγήσεις και εικόνες για το ιστορικό παρελθόν και την εθνική ταυτότητα.¹ Μπορεί η ιστορία να συμβάλλει στη γέννηση μιας σειράς λογοτεχνικών ειδών και να τροφοδοτεί τη λογοτεχνική παραγωγή με στοιχεία και καταστάσεις, η λογοτεχνία όμως είναι εκείνη που καθιστά προσιτή την ιστορία, την καθιερώνει στη συνείδηση των μαζών.²

Η παιδική λογοτεχνία δεν θα μπορούσε να μην φέρει τις ιδιότητες αυτές. Επιπλέον, αποτελεί μια «εθνική υπόθεση», καθώς θεωρείται πως, εκτός των άλλων συντελεί στη δημιουργία μιας εθνικής αλλά και πανανθρώπινης συνείδησης και υπόστασης³. Προκύπτει, λοιπόν, το ερώτημα του κατά πόσο η σχέση αυτή διάδρασης και αλληλοτροφοδοσίας έχει βρει πρόσφορο έδαφος στο χώρο της παιδικής λογοτεχνίας και έχει αποτυπωθεί στα έργα της.

Αυτό που θα μας απασχολήσει στην παρούσα εργασία είναι ο τρόπος με τον οποίο ένα συγκεκριμένο ιστορικό γεγονός, αυτό της Μικρασιατικής Καταστροφής, επανεγγράφεται και παρουσιάζεται μέσα από τον έντεχνο αφηγηματικό λόγο δόκιμων συγγραφέων παιδικής λογοτεχνίας. Μέσω του βασικού ερωτήματος ανακύπτουν και επιμέρους ζητήματα, όπως η ανάδειξη της σχέσης ιστορίας και λογοτεχνίας. Αξίζει, λοιπόν, κατά τη γνώμη μας, να μελετήσουμε τη συχνότητα, στην οποία αξιοποιείται το καθοριστικό αυτό για τον ελληνισμό γεγονός, τους τρόπους με τους οποίους οι συγγραφείς το αποδίδουν λογοτεχνικά, τα ιδεολογικά μηνύματα που προωθούνται και οι εικόνες που αναπαράγονται για τον Άλλο-εχθρό.

Η Μικρασιατική Καταστροφή αποτέλεσε ίσως τη σημαντικότερη καμπή στην ιστορία του μείζονος ελληνισμού κατά τον 20^ο αιώνα. Υπήρξε ένα γεγονός

1. Μ. Τσιγγενοπούλου, «Η ιστορία στην παιδική λογοτεχνία: ο ρόλος του ιστορικού μυθιστορήματος στη διαμόρφωση εικόνων για τον εθνικό 'εαυτό' και τους εθνικούς 'άλλους'», Μεταπτυχιακή Διπλωματική εργασία, ΕΑΠ, 2009, σ. 29.

2. Γ. Φρέρης, «Ιστορικό και πολεμικό μυθιστόρημα ή Μύθος και ιστορία στη Λογοτεχνία», στο *Διακείμενα*, τχ. 5, Θεσσαλονίκη 2003, σ. 71.

3. Β. Αναγνωστόπουλος, *Τάσεις και εξελίξεις της παιδικής λογοτεχνίας*, Εκδόσεις των φίλων, Αθήνα 2008 (15^η έκδ.), σ. 8.

καθοριστικό για την εσωτερική οικονομική, κοινωνική και πολιτική εξέλιξη του νεοελληνικού κράτους⁴, ένα γεγονός με δύο διαστάσεις. Καταρχάς, υπήρξε μια «φοβερή ανθρώπινη τραγωδία», τα θύματα της οποίας υπέστησαν μια σφοδρή καταπάτηση και «ακύρωση κάθε έννοιας ανθρώπινου δικαιώματος».⁵ Εκτός, όμως, του ανθρώπινου περιεχομένου της τραγωδίας, σε αυτήν εντοπίζεται και μια ακόμη διάσταση, όχι λιγότερο αιχμηρή. Αυτή του τελικού καταποντισμού και της ακύρωσης «των ελπίδων, των πόθων και των ψευδαισθήσεων» τις οποίες είχε ενστερνιστεί η ελληνική κοινωνία, ήδη από την επίτευξη της ανεξαρτησίας της το 1830.⁶ Ουσιαστικά, ο ελληνικός εθνικισμός, η εθνική ιδεολογία της Μεγάλης Ιδέας, η ελπίδα, δηλαδή, της εθνικής ολοκλήρωσης μέσω της εδαφικής επέκτασης συντέλεσε στην επίτευξη της εσωτερικής συνοχής και της διαμόρφωσης ενιαίας ταυτότητας, ενώ αποκατέστησε πολλές θεμελιώδεις και ουσιαστικές λειτουργίες στη συγκρότηση της ελληνικής κοινωνίας. Οι διαπιστώσεις αυτές διευκολύνουν την κατανόηση και εκτίμηση του βάθους, της έκτασης και την οξύτητα του τραύματος που προκλήθηκε στη συλλογική συνείδηση μέσω της καταστροφής του 1922 και της συνακόλουθης αποτυχίας και διάψευσης της ιδεολογίας αυτής. Οι κραδασμοί που δημιουργήθηκαν υπήρξαν αισθητοί ακόμη και στη μεταπολεμική περίοδο.⁷ Είναι χαρακτηριστικό, πως η Μικρασιατική τραγωδία, παρά την πάροδο 100 σχεδόν χρόνων, εξακολουθεί να έχει ισχυρή παρουσία στην ελληνική κοινωνία και να ασκεί ακόμη σημαντική επιρροή στην ελληνική εθνική αφήγηση και διαμόρφωση της νεοελληνικής εθνικής συνείδησης και ταυτότητας.⁸

Ένα γεγονός, λοιπόν, τέτοιας βαρύτητας δεν θα μπορούσε να μην αξιοποιηθεί θεματικά και από τη λογοτεχνία, ακόμη και από αυτήν που απευθύνεται σε παιδιά και νέους⁹. Άλλωστε, μέσω των βιωμένων εμπειριών λόγου φωτίζεται το παρόν από το

4. Δ. Σταματόπουλος, «Η μικρασιατική εκστρατεία. Η ανθρωπογεωγραφία της καταστροφής», στο Α. Λιάκος (επιμ.), *Το 1922 και οι πρόσφυγες. Μια νέα ματιά*, Νεφέλη, Αθήνα 2011, σ. 55.

5. Π. Κιτρομηλίδης, «Ιδεολογικές πτυχές του προσφυγικού φαινομένου», στο Α. Καραπάνου (επιμ.), *Η αττική γη υποδέχεται τους πρόσφυγες του '22*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2006, σ. 39.

6. Στο ίδιο, σ. 39.

7. Στο ίδιο, σ. 39 (όλη η παράγραφος).

8. Χ. Εξεργιόγλου, «Η ιστορία της προσφυγικής μνήμης», στο Α. Λιάκος (επιμ.), *Το 1922 και οι πρόσφυγες. Μια νέα ματιά*, Νεφέλη, Αθήνα 2011, σ. 191.

9. Ο όρος εφηβική λογοτεχνία ή λογοτεχνία για νέους δεν έχει αποσαφηνιστεί εννοιολογικά στη Ελλάδα, αν και η χρησιμοποιείται ευρέως, και συνήθως συζητιέται μαζί με την παιδική λογοτεχνία (Μ. Κανατσούλη, *Εισαγωγή στη θεωρία και κριτική της παιδικής λογοτεχνίας*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2002, σ. 195). Επομένως, στην παρούσα εργασία επιλέχθηκε να μην γίνει κάποια διάκρισή τους και οι δύο αυτοί όροι δηλαδή να «συμπορεύονται». Η παιδική λογοτεχνία, λοιπόν, αλλά και αυτή για νέους θα εξετάζονται και θα προσλαμβάνονται ως ένα κοινό σώμα.

παρελθόν.¹⁰ Η λογοτεχνία είναι εκείνη που μας φέρνει σε επαφή «με την παράδοση και τη συνέχεια της συλλογικής μνήμης» αλλά ταυτόχρονα μας δίνει τη δυνατότητα «να τις διαρρήξουμε και να τις ανατρέψουμε απελευθερωτικά».¹¹ Σε ορισμένες περιπτώσεις μάλιστα λειτουργεί και αποκαλυπτικά αφού σύμφωνα με τον Θ. Πυλαρινό, «μόνο η λογοτεχνία τα λέει όλα, ενώ η ιστορία συνήθως ό,τι της αρέσει, ό,τι την 'βολεύει' ή ό,τι κρίνει σημαντικότερο»¹².

Για τους παραπάνω λόγους, το ενδιαφέρον μας θα στραφεί σε έργα της πρόσφατης λογοτεχνικής παραγωγής, και συγκεκριμένα το ερευνητικό πεδίο ιχνηλάτησης και επεξεργασίας θα συγκροτηθεί από δύο νεανικά ιστορικά μυθιστορήματα¹³ με θεματική που επικεντρώνονται στα γεγονότα του 1922. Σε αυτά θα αναζητηθεί ο τρόπος παρουσίασης των γεγονότων, ο βαθμός συμφωνίας τους με την επίσημη ιστοριογραφία, καθώς και ποια είναι η ιδεολογική φυσιογνωμία τους.

Η μελέτη διαρθρώνεται σε δύο μέρη, το θεωρητικό και το ερευνητικό, τα οποία αποτελούνται από πέντε κεφάλαια. Στο πρώτο κεφάλαιο περιγράφεται η μεθοδολογία που ακολουθήθηκε για την ανεύρεση και ανάλυση του ερευνητικού υλικού. Στο δεύτερο κεφάλαιο γίνεται μια επισκόπηση του ιστορικού γεγονότος της Μικρασιατικής Καταστροφής. Το τρίτο κεφάλαιο πραγματεύεται τη σχέση ιστορίας και λογοτεχνίας και τις ιδεολογικές διεργασίες που συνεπάγεται αυτή ενώ γίνεται αναφορά και στα γνωρίσματα και την εξέλιξη του ιστορικού μυθιστορήματος στο χώρο της παιδικής λογοτεχνίας. Στο τέταρτο κεφάλαιο γίνεται αναφορά στη θεματική αξιοποίηση των γεγονότων της Μικρασιατικής Καταστροφής από την παιδική και νεανική λογοτεχνία. Το πέμπτο κεφάλαιο περιλαμβάνει την εξέταση και ανάλυση των επιλεγμένων λογοτεχνικών έργων. Τέλος, η εργασία ολοκληρώνεται με τα συμπεράσματα, τη συζήτηση, αλλά και την καταγραφή της βιβλιογραφίας.

10. Δ. Αναγνωστοπούλου, «Εικόνες του Άλλου και αναπαραστάσεις της ετερότητας σε σύγχρονα εφηβικά μυθιστορήματα», *Δια-κείμενα*, τχ. 12, Θεσσαλονίκη 2010, σ. 29.

11. Στο ίδιο, σ. 29.

12. Θ. Πυλαρινός, «Η Μικρά Ασία στην Παιδική και Νεανική μας Λογοτεχνία», *Ο Κύκλος του Ελληνικού Παιδικού Βιβλίου*, Δελτίο 2004, 2 Απριλίου, σ. 55.

13. Στην παρούσα εργασία όταν αναφέρεται ο όρος παιδικό ιστορικό μυθιστόρημα, συμπεριλαμβάνει και το εφηβικό-νεανικό.

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

1. Μεθοδολογικές επιλογές

1.1 Η Μέθοδος της ανάλυσης περιεχομένου

Η παρούσα εργασία έχει στόχο να μελετήσει το πώς αξιοποιείται και αποτυπώνεται ένα από τα σοβαρότερα γεγονότα της σύγχρονης και νεότερης ελληνικής ιστορίας, αυτό της Μικρασιατικής Καταστροφής (1922) στον χώρο της Παιδικής Λογοτεχνίας και ειδικότερα στο ιστορικό μυθιστόρημα.

Η μέθοδος που επιλέχθηκε και η οποία ανταποκρίνεται στην ιδιαίτερη φύση του ερευνητικού προβλήματος, καθώς μας επιτρέπει να ανιχνεύσουμε και να μελετήσουμε αξιόπιστα το συγκεκριμένο πεδίο της λογοτεχνίας, είναι η ανάλυση περιεχομένου ή αλλιώς κειμενική ανάλυση (content analysis).¹⁴

Πρόκειται για μια μέθοδο δευτερογενούς ανάλυσης ποιοτικού ελέγχου, η οποία χρησιμοποιείται πρωτίστως στις κοινωνικές και ανθρωπιστικές επιστήμες. Αναφέρεται, κυρίως, σε τεκμήρια λεκτικής (προφορικής ή γραπτής) επικοινωνίας, όπως είναι τα βιβλία, εφημερίδες, περιοδικά, εγκύκλιοι, λόγοι κοινοβουλευτικοί, πανηγυρικοί, εκθέσεις, εικονογραφημένα παιδικά αναγνώσματα, μαθητικά έντυπα, κ.α. Μπορεί, ωστόσο, να εφαρμοστεί και στον προφορικό λόγο μέσα από ηχογράφηση συνεντεύξεων, αλλά και σε εικονικά τεκμήρια.¹⁵ Σύμφωνα με τον B. Berrelson, θεμελιωτή της μεθόδου, «η ανάλυση περιεχομένου είναι μια μέθοδος έρευνας για την αντικειμενική, συστηματική και ποσοτική περιγραφή του έκδηλου περιεχομένου της επικοινωνίας»¹⁶ και συνεπώς την ερμηνεία του. Σημαντικό πλεονέκτημά της αποτελεί η διεισδυτικότητά της στο κείμενο που επιτρέπει την εξαγωγή συμπερασμάτων ακόμη και από τα λανθάνοντα νοήματα που συνάγονται. Επικεντρώνεται, λοιπόν, σε μια ανάγνωση που ξεπερνά τα έκδηλα νοήματα του

14. K. Krippendorff, 1980, p. 7, όπως αναφέρεται σε Φ. Κυριάκου, «Όψεις της νεότερης και σύγχρονης Ιστορίας μέσα από μυθιστορήματα της Λότης Πέτροβιτς-Ανδρουτσοπούλου και της Γαλάτειας Γρηγοριάδου-Σουρέλη», Μεταπτυχιακή Διπλωματική εργασία, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 2017, σ. 16.

15. Μ. Βάμβουκας, *Εισαγωγή στην Ψυχοπαιδαγωγική έρευνα και μεθοδολογία*, Γρηγόρη, Αθήνα, 1988, σσ. 263-264.

16. B. Berrelson, *Content Analysis in Communications Research*, Hather Publishing Company, New York, 1971, p. 18.

περιεχομένου, μια «ανάγνωση πίσω από της γραμμές»¹⁷. Στοιχείο που ταυτόχρονα την καθιστά ιδανική για εφαρμογή στη παρούσα έρευνα που ζητούμενό της αποτελεί η ανάλυση και λεπτομερειακή και σε βάθος εξέταση του περιεχομένου του γραπτού λόγου, ο εντοπισμός, η ερμηνεία καθώς, και η κριτική ανάλυση των έμμεσων μηνυμάτων και των ιδεολογικών φορτίσεων που αναδύονται στα κείμενα.

Επικουρικά της κειμενικής ανάλυσης και σε προγενέστερο στάδιο της εργασίας, χρησιμοποιήθηκε και η μέθοδος της μελέτης αρχειακού υλικού προκειμένου να συγκεντρωθεί το απαραίτητο υλικό που αποτέλεσε και τη βάση της μετέπειτα έρευνας.¹⁸

1.2 Η διαδικασία

Το δείγμα που χρησιμοποιήσαμε για την ανάλυση περιεχομένου στην παρούσα εργασία αντλήθηκε από το σύνολο των έργων Παιδικής Λογοτεχνίας¹⁹ που αναφέρονται στο ιστορικό γεγονός της Μικρασιατικής Καταστροφής και το ποιο συγκεντρώθηκε μέσω της τεχνικής της μελέτης αρχείων και πηγών. Συγκεκριμένα, μελετήθηκε βιβλιογραφικό υλικό²⁰, υλικό περιοδικού τύπου²¹ και εκθέσεις φορέων και οργανισμών²², ενώ υπήρξε και επικοινωνία με εκδοτικούς οίκους με αναγνωρισμένη και καταξιωμένη παρουσία στο χώρο του παιδικού βιβλίου²³ αλλά και συγγραφείς που παραχώρησαν χρήσιμες πληροφορίες και διευκρινίσεις. Από τον

17. Holsti όπως αναφέρεται στο Ν. Κυριαζή, *Η Κοινωνιολογική έρευνα*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2004, σ. 293.

18. Ε. Δημητρόπουλος, *Εισαγωγή στη μεθοδολογία της επιστημονικής έρευνας*, Έλλην, Αθήνα, 1994, σ. 149.

19. Το ενδιαφέρον μας επικεντρώθηκε στα παιδικά λογοτεχνικά βιβλία που κινούνται στο χώρο της πεζογραφίας, αφήνοντας έξω αυτά που εντάσσονται στο θέατρο και στην ποίηση.

20. Βλ. Β. Αναγνωστόπουλος, *Γλώσσα και Λογοτεχνία στην εκπαίδευση*, Καστανιώτης, Αθήνα 2003, σ. 159, Β. Αναγνωστόπουλος, *ό.π.*, 2001, σ. 206-259, *Κατάλογος Βιβλίων για την ελληνική λογοτεχνία την ιστορία και τον πολιτισμό*, Ε.ΔΙΑ.Μ.ΜΕ., Ρέθυμνο 1998, Θ. Πυλαρινός, *ό.π.*, σσ. 46-55.

21. Βλ. Τεύχη του περιοδικού *Διαδρομές στο χώρο της λογοτεχνίας για παιδιά και νέους* και ειδικότερα τα παραρτήματα των βιβλιοπαρουσιάσεων και των συνεντεύξεων. Επιπλέον, εξαιρετικά κατατοπιστική υπήρξε και η λίστα βιβλίων ταξινομημένων ανά χρονική περίοδο που υπάρχει στο ιστολόγιο του Β. Βαλασιάδη σχετικά με την Παιδική Λογοτεχνία:

[http://paidiki-logotexnia.blogspot.gr/p/blog-page_17.html].

22. Βλ. Αποτελέσματα των διαγωνισμών της ΓΛΣ και Δελτία του Κύκλου του Ελληνικού παιδικού βιβλίου.

23. Συγκεκριμένα επικοινωνήσαμε με τους υπεύθυνους της παιδικής και νεανικής σειράς βιβλίων των εξής εκδοτικών οίκων: Άγκυρα, Αποστολική Διακονία, Διάπλαση, Διόπτρα, Ελληνικά Γράμματα, Ελληνοεκδοτική, Καλειδοσκόπιο, Καλέντης, Καστανιώτης, Κέδρος, Κόκκινη Κλωστή Δεμένη, Λιβάνης, Μεταίχιμο, Μίνωας, Παπαδόπουλος, Πατάκης, Πορφύρα, Σαΐτης, Ψυχογιός.

«κατάλογο» αυτό, αφού μελετήθηκαν σχεδόν όλα τα βιβλία, επιλέχθηκε να γίνει ανάλυση και σχολιασμός δύο παιδικών ιστορικών μυθιστορημάτων. Οφείλουμε να παρατηρήσουμε πως δεν ήταν δυνατή η πλήρης και λεπτομερής ποιοτική ανάλυση του περιεχομένου όλων των παιδικών βιβλίων που συγκεντρώθηκαν, αλλά προτιμήθηκε η επιλεκτική παρουσίαση των σημαντικότερων χαρακτηριστικών και τάσεων τους και η εμβάθυνση σε δύο συγκεκριμένα βιβλία.²⁴ Στη πρώτη περίπτωση, θα προέκυπτε ένας τεράστιος όγκος δεδομένων που δεν θα ήταν διαχειρίσιμος από μια μεταπτυχιακή εργασία, αφού θα υπερέβαινε κατά πολύ τα όριά της. Απεναντίας, η παρούσα εργασία ευελπιστεί να δώσει ερεθίσματα και να αποτελέσει ένα έναυσμα για περαιτέρω μελέτη του θέματος, η οποία όπως θα παρατηρήσουμε και στη συνέχεια κρίνεται απαραίτητη.

Τα υπό μελέτη βιβλία είναι τα ακόλουθα²⁵:

- Ελένη Δικαίου, *Τα κοριτσάκια με τα ναυτικά*, 1^η έκδοση 1990 από τις εκδόσεις Ακρίτας, 3^η έκδοση 2000 από τις εκδόσεις Πατάκη, τρέχουσα 2015.
- Τασάκου Τζέμη, *Το σεντούκι με τα αμύθητα σεντέφια*, 1^η έκδοση 2004, τρέχουσα 2011 από τις εκδόσεις Κέδρος.

Στην επιλογή των συγκεκριμένων έργων συνηγόρησαν οι ακόλουθοι λόγοι:

- Από την ειδολογική ποικιλία που συγκεντρώνει ο «κατάλογος» επιλέχθηκε η κατηγορία του ιστορικού μυθιστορήματος²⁶. Αυτό συνέβη, γιατί θεωρούμε πως ένα γεγονός τόσο βαρύνουσας σημασίας όπως είναι η Καταστροφή του 1922 αλλά και οι προεκτάσεις του, αφενός, δεν μπορούν να αποδοθούν παρά μόνο μέσα από τη φόρμα του μυθιστορήματος²⁷, και στη προκειμένη περίπτωση του ιστορικού²⁸ και αφετέρου, δεν μπορούν να απευθυνθούν και να προσληφθούν

24. Γ. Δ. Καψάλης, *Μελέτες Παιδικής Λογοτεχνίας*, Gutenberg, Αθήνα 2003, σ. 108.

25. Εφεξής, για λόγους συντομίας, η αναφορά στα υπό εξέταση βιβλία θα γίνεται ως εξής:

Τα κοριτσάκια με τα ναυτικά => ΚΝ

Το σεντούκι με τα αμύθητα σεντέφια => ΣΑΣ

26. Στην παρούσα εργασία υιοθετούμε τον ορισμό που υπάρχει στις προκηρύξεις των διαγωνισμών της ΓΛΣ για τη συγγραφή βιβλίων για παιδιά και συγκεκριμένα στη κατηγορία «Μυθιστόρημα με θέμα 'Αλησμόνητες Πατρίδες του Μικρασιατικού Ελληνισμού'», όπου γίνεται λόγος για έκταση 75-80 σελίδων.

27. Το μυθιστόρημα «εκτείνεται σε πολλές σελίδες» σύμφωνα με τον Α. Σαχίνη, *Το νεοελληνικό μυθιστόρημα*, 5η έκδοση, Εστία, Αθήνα 1980, σ. 9.

28. Το ιστορικό μυθιστόρημα έχει ως αφετηρία ένα πραγματικό ιστορικό γεγονός, ζωντανεύει όλο το πλαίσιο και την ατμόσφαιρα μέσα στην οποία εκτυλίχθηκε και φτάνει στο αποτέλεσμα που προδιαγράφει η Ιστορία. Βλ. Χ. Σακελλαρίου, *Ιστορία της παιδικής λογοτεχνίας*, Φιλιππότη, Αθήνα 1987, σσ. 181-182.

παρά μόνο από μια συγκεκριμένη ηλικιακή κατηγορία, αυτή της ύστερης παιδικής ηλικίας. Μπορεί «η μυθοπλαστική αναπαράσταση οδυνηρών ιστορικών γεγονότων με αποδέκτες μικρά παιδιά να αποτελεί τις τελευταίες δεκαετίες γόνιμο πεδίο ακαδημαϊκής συζήτησης»²⁹ καθώς έχει αυξηθεί η έκδοση βιβλίων για την τρυφερή αυτή ηλικία που πραγματεύονται τραυματικά ιστορικά γεγονότα, καθίσταται, ωστόσο εξαιρετικά δύσκολη έως και ανέφικτη η ακριβής αποτύπωση του πλαισίου και η απόδοση των τραγικών γεγονότων της ιστορικής περιόδου του 1922 χωρίς να υπάρξει παραποίηση ή απλοποίησή τους, καθώς τα έργα είτε ακολουθούν τις λογοτεχνικές συμβάσεις της παιδικής λογοτεχνίας είτε απομακρύνονται από αυτές με αποτέλεσμα να μην μπορούν να ανταποκριθούν επαρκώς στο δύσκολο αυτό καθήκον.³⁰ Όπως επισημαίνει, άλλωστε και ο Β. Αναγνωστόπουλος, ο μόνος μελετητής των παιδικών έργων που υπάγονται θεματολογικά στον κύκλο της Μικράς Ασίας, «είναι σημαντικό ότι τα περισσότερα έργα απευθύνονται σε μεγάλα παιδιά και νέους. Στις ηλικίες αυτές, το μυθιστόρημα και το διήγημα επιδρούν ουσιαστικά και αφυπνίζουν συνειδήσεις διδάσκοντας τη μαρτυρική Ιστορία ενός μεγάλου μέρους του ελληνισμού»³¹.

- Επιπλέον, θεωρήθηκε απαραίτητο στα προς εξέταση ιστορικά μυθιστορήματα τα γεγονότα της Μικρασιατικής καταστροφής, αλλά και τα παρελκόμενά της, να αποτελούν τον κεντρικό τους πυρήνα. «Αποκλείστηκαν» έργα, όπου γίνεται απλά μια «τηλεγραφική» αναφορά στα ιστορικά γεγονότα, αλλά και έργα των οποίων η δράση δεν τοποθετείται αποκλειστικά στην περίοδο του Μικρασιατικού πολέμου και της Καταστροφής. Στην ουσία επιλέχθηκαν έργα, όπου αποτυπώνεται η ειρηνική ζωή των Μικρασιατών στον γενέθλιο τόπο τους, περιγράφονται τα γεγονότα του πολέμου και της Καταστροφής καθώς και η εμπειρία της προσφυγιάς στην Ελλάδα. Το τελευταίο, μάλιστα, θεωρήθηκε ιδιαίτερα σημαντικό καθώς σε πολλά έργα η αφήγηση σταματάει όταν τα αφηγηματικά πρόσωπα αποχαιρετούν την Ιωνία και δεν υπάρχουν αναφορές για το πώς αντιμετωπίστηκαν μετά την καταστροφή της Σμύρνης και την άφιξη τους στην Ελλάδα.

29. Σ. Γαβριηλίδου, «Αναπαριστώντας οδυνηρά ιστορικά γεγονότα σε εικονογραφημένα βιβλία για παιδιά: Το περικείμενο ως Ιστορία», *Κείμενα*, τχ. 25 (3 Ιουλίου 2017), σ. 1.

30. Στο ίδιο, σ. 2.

31. Β. Αναγνωστόπουλος, *ό.π.*, 2001, σ. 216.

- Άλλα έργα που «αποκλείστηκαν» ήταν εκείνα που διέγραψαν μια πολύ μικρή πορεία στο χώρο της Παιδικής Λογοτεχνίας: εκδόθηκαν και στη συνέχεια χάθηκαν από το προσκήνιο, είτε γιατί αποσύρθηκαν, είτε γιατί εξαντλήθηκαν και δεν επανεκδόθηκαν. Θεωρήθηκε, λοιπόν, άσκοπη η ανάλυση έργων στα οποία ο σημερινός αναγνώστης δεν μπορεί να έχει πρόσβαση.
- Επιλέχθηκαν έργα από την εκδοτική παραγωγή των τελευταίων δεκαετιών, πιο συγκεκριμένα από τη δεκαετία του '90 και μετά. Όπως θα δούμε και στην συνέχεια, πρόκειται για μια περίοδο άνθησης του παιδικού ιστορικού μυθιστορήματος τόσο ποιοτικά όσο και ποσοτικά. Επιπλέον, τα έργα της περιόδου αυτής εκπληρώνουν και τον όρο της απαραίτητης για το ιστορικό μυθιστόρημα χρονικής απόστασης³² ανάμεσα στο χρόνο συγγραφής του έργου και στο χρόνο όπου εκτυλίσσεται η πλοκή του, ενώ δεν αποτελούν λογοτεχνικές μαρτυρίες³³. Αφού, λοιπόν, αποκλείστηκαν τα έργα που ενσωματώνουν την οπτική του αυτόπτη μάρτυρα, προτιμήθηκαν έργα που διαχειρίζονται και εστιάζουν στα γεγονότα με διαφορετικό τρόπο, με διαφορετικές οπτικές. Περισσότερα στοιχεία για αυτό θα δούμε σε επόμενο κομμάτι της εργασίας.
- Επιπρόσθετα, επιλέχθηκαν συγγραφείς καταξιωμένες στο χώρο της Παιδικής Λογοτεχνίας, με έργο πλούσιο στο ενεργητικό τους και αρκετά βραβεία. Συγκεκριμένα η Τζέμη Τασάκου έχει γράψει πολλά έργα για παιδιά, καθώς και ένα βιβλίο για μεγάλους και έχει ασχοληθεί εκτενώς με μεταφράσεις και διασκευές. Το 2002 βραβεύτηκε από τη Γυναικεία Λογοτεχνική Συντροφιά για το μυθιστόρημά της *Το κρυφό μονοπάτι* και το 2003 για το ιστορικό της μυθιστόρημα *Το σεντούκι με τα αμύθητα σεντέφια*.³⁴ Η Ελένη Δικαίου, αν ασχολείται με την λογοτεχνία από τα μαθητικά της χρόνια, έκανε την εμφάνιση της στον χώρο στα 1990 με το μυθιστόρημα *Τα κοριτσάκια με τα ναυτικά*, έργο που βραβεύτηκε από την Ένωση Σμυρναίων, έχει μεταφραστεί στα γαλλικά και

32. Βλ. Α. Σαχίνης, *Το ιστορικό μυθιστόρημα*, Κωνσταντινίδης, Θεσσαλονίκη 1981, σ. 25, όπου σημειώνεται πως: «... ως ουσιαστική προϋπόθεση για το ιστορικό μυθιστόρημα τη διαφορά του χρόνου ανάμεσα στο συγγραφέα και το θέμα του...».

33. Σύμφωνα με τον Καλλέργη τα έργα που πραγματεύονται ιστορικά γεγονότα και εποχές τα οποία έχουν βιώσει οι συγγραφείς τους, ανεξαρτήτως της λογοτεχνικής τους αξίας, τοποθετούνται με κριτήρια ειδολογικά στις μαρτυρίες και δεν μπορούν να χαρακτηριστούν ιστορικά μυθιστορήματα. Βλ. Η. Καλλέργης, *Προσεγγίσεις στην Παιδική Λογοτεχνία*, Καστανιώτης, Αθήνα 1995, σ. 59.

34. Βλ. Βάση Βιβλιονet: [http://www.biblionet.gr/author/1405/Τζέμη_Τασάκου] και ιστοσελίδα του εκδότη: [https://www.kedros.gr/product_info.php?products_id=978] και [<https://www.psichogios.gr/site/Authors/show/238/tzemh-tasakoy>].

κυκλοφορεί από τις εκδόσεις L'école des loisirs με τον τίτλο: *Que Demain Soit Un Jour de Bonheur*, ενώ έχει συμπεριληφθεί στο πρόγραμμα διδασκαλίας του Institut National De Langues Et De Cultures Orientales του Παρισιού.³⁵ Έχει γράψει μυθιστορήματα και βιβλία για μικρότερα παιδιά. Κάποια από αυτά έχουν διακριθεί στην Ελλάδα και το εξωτερικό, ενώ το 2016 ήταν υποψήφια για το βραβείο Χανς Κρίστιαν Άντερσεν.³⁶

1.2.1 Οι κατηγορίες ανάλυσης

Απαραίτητη για την ανάλυση περιεχομένου είναι η δημιουργία κατηγοριών ή ακόμη και υποκατηγοριών και η κωδικοποίηση του υλικού σε αυτές.³⁷ Έπειτα λοιπόν, από συστηματική ανάγνωση του υλικού, εξέταση των κύκλων στους οποίους αναπτύχθηκε το θέμα αυτό στη νεοελληνική λογοτεχνία και εντοπισμό των θεμάτων αλλά και των στοιχείων εκείνων όπου θεωρείται πως αποτυπώνεται τόσο το ιστορικό γεγονός, όσο και η ιδεολογία των συγγραφέων προέκυψαν οι ακόλουθες κατηγορίες ανάλυσης:

- α) Η ζωή στη Μικρά Ασία πριν την Καταστροφή
- β) Σχέσεις Ελλήνων και Τούρκων
- γ) Τα γεγονότα του πολέμου και της Καταστροφής
- δ) Η απόδοση ευθυνών για την Καταστροφή
- ε) Η άφιξη και αντιμετώπιση των προσφύγων στην Ελλάδα.

2. Ιστορική επισκόπηση της Μικρασιατικής Καταστροφής

Η Μικρασιατική Καταστροφή αποτελεί ένα από τα πιο σημαντικά και συνάμα τραγικά γεγονότα της νεότερης ελληνικής ιστορίας, αλλά και μια καθοριστική εμπειρία για την ελληνική κοινωνία. Το ιστορικό αυτό γεγονός δεν προέκυψε ξαφνικά, αλλά υπήρξε το αποτέλεσμα χρόνιων διεργασιών με συμμετοχή και αλληλεπίδραση αρκετών και σύνθετων παραγόντων. Στην εργασία αυτή δεν θα

35. Βλ. Συνέντευξη της Ε. Δικαίου στην Α. Βαρελλά, στο *Διαδρομές στο χώρο της λογοτεχνίας για παιδιά και νέους*, τχ. 49, Αυτοέκδοση, Αθήνα 1998, σ. 63, και το βιογραφικό της συγγραφέα στο: [<http://www.eleaidikaioy.gr/content/vioyrafiko>].

36. Βλ. Το βιογραφικό στην προσωπική σελίδα της συγγραφέα: [<http://www.eleaidikaioy.gr/content/vioyrafiko>].

37. C. Robson, *Η έρευνα του πραγματικού κόσμου*, Gutenberg, Αθήνα 2010, σ. 422.

επιχειρήσουμε να εξετάσουμε και να ερευνήσουμε σε βάθος χρόνου τι προηγήθηκε του γεγονότος και οδήγησε σε αυτό, να αναζητήσουμε τα βαθύτερα και πραγματικά αίτια της τραγωδίας, δεν αποτελεί αυτό άλλωστε το αντικείμενο μελέτης μας. Δεν θα αρκεστούμε όμως και σε μια επιδερμική εξέταση και εστίαση στα γεγονότα των τελευταίων μόνον ημερών του ελληνισμού στο χώρο της Μικράς Ασίας, καθώς κάτι τέτοιο πιθανότατα να οδηγήσει σε μεροληπτικά και λανθασμένα συμπεράσματα.

Στο τμήμα αυτό της εργασίας μας θα περιοριστούμε στην παρουσίαση βασικών ιστορικών στοιχείων και γεγονότων των αρχών του 20ού αιώνα. Αφετηρία μας θα αποτελέσουν οι συνθήκες και ο τρόπος ζωής των Ελλήνων στη Μικρά Ασία πριν την Καταστροφή και κατάληξη, ο εμπρησμός της Σμύρνης, ο ξεριζωμός και η έλευση χιλιάδων προσφύγων στην Ελλάδα. Τα γεγονότα αυτά είναι κυρίως εκείνα που αξιοποιούνται και ενσωματώνονται και στα έργα παιδικής και νεανικής λογοτεχνίας που θα εξετάσουμε στη συνέχεια της εργασίας, ενώ μέρος τους αποτελεί ειδικό κεφάλαιο στη Ε΄ ενότητα του σχολικού βιβλίου³⁸ της Ιστορίας της ΣΤ΄ Δημοτικού, με τίτλο «Η Μικρασιατική Εκστρατεία και η Καταστροφή».

2.1 Το ελληνορθόδοξο στοιχείο στη Μικρά Ασία – Σχέσεις Ελλήνων και Τούρκων

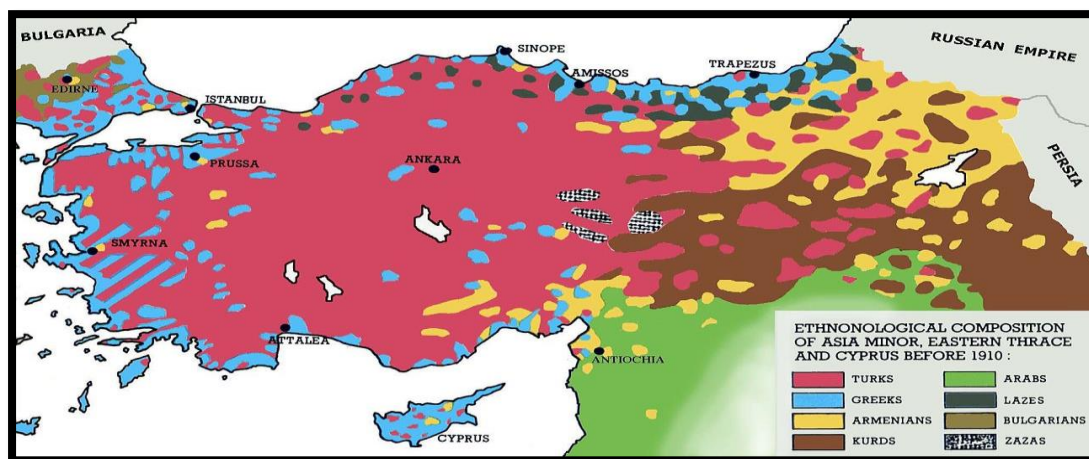
Η περιοχή της Μικράς Ασίας υπήρξε ανέκαθεν μια περιοχή με μεγάλη εθνογλωσσική, θρησκευτική και πολιτισμική ποικιλία. Το ελληνικό στοιχείο, όπως και το αρμενικό, υπήρξε εγκατεστημένο σε αυτήν χίλια πεντακόσια χρόνια πριν σημειωθούν οι Ισλαμικές εισβολές.³⁹ Η μικρασιατική χερσόνησος παρουσίαζε, λοιπόν, έντονη παρουσία ελληνορθόδοξου πληθυσμού για χιλιάδες χρόνια, μια παρουσία ιδιαίτερα συμπαγής στα βόρεια και δυτικά παράλια και πιο αραιή στο κέντρο και πέρα από τις επαρχίες του Ικόνιου και της Καισαρείας. Ωστόσο, η δημογραφική αυτή παρουσία του ελληνορθόδοξου στοιχείου δεν υπήρξε πάντοτε τόσο δυναμική και σημαντική, αλλά παρουσίασε αυξητικές τάσεις από τις αρχές του 19^{ου} αιώνα και μετά για πολλούς λόγους.⁴⁰ Στις αρχές, μάλιστα, του 20^{ου} αιώνα και μέχρι και τις στιγμές της Καταστροφής, στην πόλη της Σμύρνης, συγκεκριμένα, το ελληνορθόδοξο στοιχείο

38. Βλ. Ι. Κολλιόπουλος κ.ά., *Ιστορία του νεότερου και σύγχρονου κόσμου ΣΤ΄ Δημοτικού*, Ινστιτούτο Τεχνολογίας Υπολογιστών και εκδόσεις Διόφαντος, Αθήνα 2012, σσ. 194-199.

39. Μ. Housepian Dobkin, *Σμύρνη 1922*, Δήλος, Αθήνα 1998, σ. 35.

40. Δ. Σταματόπουλος, *ό.π.*, σσ. 55-56.

ήταν εκείνο που κυριαρχούσε πληθυσμιακά.⁴¹ Αξίζει να παρατηρήσουμε πως η Σμύρνη, η κοσμοπολίτικη πόλη με την πολυπληθή και ακμάζουσα ελληνική κοινότητα, παρουσιάζεται συμβολικά στην βιβλιογραφία ως εκπρόσωπος ολόκληρου του ελληνισμού της Μικράς Ασίας, του οποίου άλλωστε αποτέλεσε και τη μητρόπολη.⁴²

Ο χάρτης αποδίδει τον Ελληνισμό της Μικράς Ασίας πριν από το 1922. Πιο συγκεκριμένα, με μπλε χρώμα απεικονίζονται είναι οι Ελληνικοί πληθυσμοί στην Θράκη, στην Κύπρο, στον Πόντο, στην Ιωνία το 1910. (Πηγή: https://en.wikipedia.org/wiki/Defeat_and_dissolution_of_the_Ottoman_Empire)

Ο μικρασιατικός ελληνισμός ανερχόταν στους 1.690.000 κατοίκους και είχε αναπτύξει έντονη εμπορευματική, διαμετακομιστική, τραπεζική και ναυτιλιακή, βιομηχανική-βιοτεχνική δραστηριότητα καθώς και αγροτική επιχειρηματικότητα ενώ το πνευματικό, επιστημονικό και τεχνικό του επίπεδο υπερείχε κατά πολύ του πληθυσμού στην μητροπολιτική Ελλάδα.⁴³ Η ελληνορθόδοξη κοινότητα της Σμύρνης, μάλιστα, κυριαρχούσε στην οικονομική ζωή της πόλης⁴⁴ και ξεχώριζε στον τομέα της πνευματικής και πολιτιστικής ανάπτυξης, με το ελληνικό σχολείο να αποτελεί βασικό μηχανισμό εξελληνισμού.⁴⁵

Η συνύπαρξη και συγκατοίκηση Ελλήνων και Τούρκων στην ίδια γη για δύο τουλάχιστον αιώνες είχε ως συνέπεια τη σύναψη, εκτός των εμπορικών, και φιλικών σχέσεων ανάμεσα στους δύο λαούς, οι οποίες διευρύνονταν στη σφαίρα του ιδιωτικού αλλά και του δημόσιου βίου. Παρά τις εθνικές, θρησκευτικές και

41. H. Georgelin, *Σμύρνη. Από τον κοσμοπολιτισμό έως τους εθνικισμούς*, Κέδρος, Αθήνα 2007, σ. 17.

42. «Αντί προλόγου», στο *Σμύρνη. Η Μητρόπολη του Μικρασιατικού Ελληνισμού*, Έφεσος, Αθήνα 2002.

43. T. Λιγνάδης, *Καταρρέω*, Ακρίτας, Αθήνα 1996, σσ. 194-195.

44. H. Georgelin, *ό.π.*, σ. 301.

45. Στο ίδιο, σ. 114.

πολιτισμικές τους διαφορές, οι δύο λαοί διατηρούσαν τουλάχιστον καλές, αν όχι αρμονικές σχέσεις μέχρι την άνοδο του εθνικιστικού κινήματος των Νεότουρκων και τον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο. Η πιστότητα των παραπάνω δεδομένων αναφορικά με το είδος των επισυναπτόμενων σχέσεων επιβεβαιώνεται, κατά κύριο λόγο, από μαρτυρίες Μικρασιατών Ελλήνων, που επέζησαν των βιαιοτήτων αλλά και από τη μυθιστοριογραφία⁴⁶. Μια επιλογή των πρώτων παρατίθενται στη συνέχεια.⁴⁷

➤ Ουρανία Αραδούλη, Καραβονάρι

«Με τους Τούρκους περνούσαμε καλά. Ούτε μας πείραζαν, ούτε τους πειράζαμε. Στη δουλειά μας παίρναμε τις Οθωμανίδες και στα περιβόλια και στα σπίτια για χοντρή δουλειά. Άμα βγήκε ο ελληνικός στρατός στη Σμύρνη, άρχιζαν οι Τούρκοι κι άλλαζαν κι αγρίευαν...».

➤ Αντωνία Χατζηστεφάνου, Μούγλα

«Ήσυχια και καλά χρόνια ζούσαμε και μπερεκέτι πολύ είχαμε. Ο Τούρκος φίλος μας στενός ήταν, σαν συγγενής, σαν αδερφός μας. Τα πράματα στενέψανε από τότε που μπήκε στο κεφάλι των Τούρκων ο Κεμάλης...».

➤ Άννα Παρή, Αδρομύττι

«...Οι Τούρκοι μας ζήλευαν, αλλά δεν μπορούσαν να κάνουν τίποτα. Άλλωστε, ωφελούνταν και αυτοί από τον πλούτο τον δικό μας. Όλα πήγαιναν καλά, μαζεύαμε στις κάσες μας λίρες. Αγοράζαμε ολοένα και τσιφλίκια. Στα χρόνια μάλιστα του Χαμίτ, ως το 1909, περνούσαμε μέλι-γάλα με τους Τούρκους...».

➤ Βρετός Μενεξόπουλος, Χηλή

«Στην περιφέρειά μας και οι Τούρκοι και οι Τουρκολαζοί ήταν καλοί, και μας αγαπούσαν· μας υποστήριζαν. Άμα πήγαινες στο χωριό τους δε ρωτούσαν τι είσαι. Σε πήγαιναν στο μουσαφίρ οντά, σου φέρναν να φας, να πιείς, σου κάναν και συντροφιά και το πρωί να πας στη δουλειά σου. Μετά το Σύνταγμα αγρίεψαν τα πράματα...».

➤ Αγγελής Μαυρίδης, Σαρικιοϊ

46. Στο ίδιο, σ. 321.

47. Φ. Αποστολόπουλος (επιμ.), *Η Έξοδος. Μαρτυρίες από τις επαρχίες των Δυτικών παραλίων της Μικρασίας*, τμ. 1, Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών, Αθήνα 1980, σσ. 211, 227, 256, 309, 335-336, 339.

«Εμείς εκεί ζούσαμε πολύ καλά, πολύ αδερφικά με τους Τούρκους. Ακόμα και μετά τα γεγονότα και τους πολέμους, που έφεραν το μίσος μεταξύ των δύο στοιχείων, κανένα κακό δεν είδαμε. Όταν ερχόταν Πάσχα ο κάθε χριστιανός είχε κι ένα φίλο Τούρκο που τον ονόμαζε σαιντίτς, δηλαδή κουμπάρο, και σ' αυτόν έπρεπε να στείλει αυγά και τσουρέκια. Τα περίμεναν με λαχτάρα, νόμιζαν ότι τρώνε το καλύτερο έδεσμα. Κι αυτοί στα μπαϊράμια τους στέλναν κάτι γλυκά!... Τον παπά τον ευλαβούνταν πολύ και τον τιμούσαν. Επίσης σέβονταν οι Τούρκοι και τον Επιτάφιο και περνούσαν από κάτω. Και την Παναγία την τιμούσαν, τη λέγαν Μεριέμ ανά... Στους γάμους, στις κοινωνικές γιορτές καλούσαμε κι εμείς εκείνους κι εκείνοι εμάς και προπαντών οι γνωστοί συναμεταξύ τους. Από το Σεφερμπελίκ (περίοδος επιστράτευσης πριν τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο) άρχισαν τα κακά...».

➤ Κουρκουλής Ηλίας, Κουκλουτζάς⁴⁸

«Περνούσαμε καλά με τους Τούρκους, σχετιζόμασταν, τα κτήματά μας συνόρευαν με τα δικά τους. Μαζί γλεντούσαμε. Είχαμε ποδοσφαιρική ομάδα που παίζαμε ποδόσφαιρο. Μετά το Σύνταγμα, άρχισε σιγά σιγά να χαλούνε οι σχέσεις μας και πιο πολύ στον ευρωπαϊκό πόλεμο. Αρχίσαν οι διωγμοί, ο φανατισμός».

2.2 Οι Βαλκανικοί Πόλεμοι, Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος και η Συνθήκη των Σεβρών

Οι Βαλκανικοί Πόλεμοι (1912-1913) προκάλεσαν εδαφικές απώλειες στην Τουρκία και οδήγησαν χιλιάδες Τούρκους να εγκαταλείψουν τα Βαλκάνια και να καταφύγουν ως πρόσφυγες στην Κωνσταντινούπολη, την Σμύρνη και τη Δυτική Ανατολία. Αποτέλεσμα αυτού ήταν να αυξηθεί ο αριθμός των μουσουλμάνων της περιοχής σε σύγκριση με τους Έλληνες.⁴⁹ Η εξέλιξη αυτή επιδείνωσε τη θέση του ελληνορθόδοξου στοιχείου των περιοχών αυτών, καθώς οι μουσουλμάνοι πρόσφυγες αποτέλεσαν έναν πληθυσμό με «σαφέστατη εθνοθησκευτική και πολιτική εχθρότητα

48. Από το Αρχείο Προφορικής Παράδοσης (ΑΠΦ), Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών, Φάκελος Ιωνία Ι23, Περιφέρεια Σμύρνης όπως αναφέρεται στο Ε. Αχλάδη, «Από τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο μέχρι την ελληνική διοίκηση: Το τέλος της κοσμοπολίτικης Σμύρνης», στο Μ. Κ. Σμυρνέλη (επιμ.), *Σμύρνη, η λησμονημένη πόλη: 1830-1930: Μνήμες ενός μεγάλου μεσογειακού λιμανιού*, Μεταίχιμο, Αθήνα 2008, σ. 222.

49. Ε. Φραγκάκη-Syrett, «Το κίνημα των Νεοτούρκων, οι συνέπειες για τον ελληνισμό 1908-1918», στο Β. Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του νέου Ελληνισμού 1700-2000. Από το κίνημα στον Γουδί ως τη Μικρασιατική Καταστροφή*, 6 τμ., Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σ. 49.

απέναντι στους χριστιανούς». Σε αυτό είχαν συντελέσει αφενός η Επανάσταση των Νεοτούρκων, που σημειώθηκε στη Θεσσαλονίκη το 1908 και η δημιουργία του οθωμανικού εθνικιστικού κινήματος που υπήρξε αρχικά καχύποπτο και στη πορεία εχθρικό απέναντι στις χριστιανικές μειονότητες της αυτοκρατορίας⁵⁰, και αφετέρου οι πολιτικές εθνοκάθαρσης που υπέστησαν οι μουσουλμάνοι κατά τη περίοδο των Βαλκανικών πολέμων αλλά και του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου.⁵¹

Στη διάρκεια του Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος (1914-1918) εφαρμόστηκε το σκληρότερο, ίσως, μέτρο των Τούρκων εθνικιστών, ένα μέτρο με στόχο την εξόντωση και των αφανισμό των Ελλήνων της Θράκης και της Μικράς Ασίας. Πρόκειται για την επιστράτευση του ελληνικού αρσενικού πληθυσμού ηλικίας έως των 45 ετών, στα λεγόμενα «Τάγματα Εργασίας» ή «Αμελέ Ταμπουρού». Σε αυτά, οι στρατευόμενοι άνδρες εργάζονταν υπό δυσμενείς και απάνθρωπες συνθήκες σε δρόμους, λατομεία, σιδηροδρομικές γραμμές, σήραγγες και ιδιωτικά αγροκτήματα. Λόγω της πείνας, της εξάντλησης και των θανατηφόρων επιδημιών, ελάχιστοι ήταν αυτοί που επιβίωσαν και επέστρεψαν στις οικογένειές τους.⁵² Εξαιτίας όλων αυτών, αρκετοί ήταν εκείνοι που λιποτάκτησαν και κατέφυγαν στην Ελλάδα ή την Αμερική. Μεγάλος αριθμός, ωστόσο, κρύφτηκε στα ίδια του τα σπίτια, κυρίως στα ταβάνια, εξου και η έκφραση «tavan taburı» ή «tavan asker». Οι φυγόστρατοι καταδιώκονταν από τις Αρχές και τιμωρούνταν με βασανιστήρια και απαγχονισμό, ενώ μέτρο αποτελούσε και η κατάσχεση της περιουσίας τους και η απέλαση των οικογενειών τους.⁵³ Εντύπωση προκαλεί το γεγονός πως η τουρκική ιστοριογραφία ακολουθεί μια στάση αποσιώπησης των πρακτικών αυτών ή τις παρουσιάζει ως προληπτικό αμυντικό μέσο για την ασφάλεια της χώρας.⁵⁴

Η λήξη του πολέμου, με την επικράτηση των δυνάμεων της Αντάντ και την άνευ όρων παράδοση των ηττημένων Κεντρικών Δυνάμεων, επισημοποιήθηκε με την υπογραφή της ανακωχής του Μούδρου, στις 30 Οκτωβρίου του 1918, και σήμανε το

50. Μ. Βαρλάς, «Η διεκδίκηση της Μικράς Ασίας από την Ελλάδα», στο Ε. Μπουντούρη (επιμ.), *Henri-Paul Boissonas. Μικρά Ασία 1921, Ίδρυμα Μείζονος Ελληνισμού, Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα 2002*, σ. 23.

51. Χ. Εξερτζόγλου, *όπ.* σ. 198.

52. Φ. Αποστολόπουλος, *ό.π.*, σσ. ξ-ξα΄.

53. Ε. Μπουμπουγιατζή, «Η νεοτουρκική πολιτική για τον ελληνισμό της Ιωνίας πριν από το μικρασιατικό εγχείρημα», στο Α. Ψαρομήλιγκος & Β. Λάζου (επιμ.), *Ελλήνων Ιστορικά, Μικρασιατική Καταστροφή. Τι έφταιξε; Ελεύθερος Τύπος, Αθήνα χ.χ.*, σ. 61.

54. Α. Ozil, «Ανάμεσα στην Αυτοκρατορία και τη Δημοκρατία: Η περίοδος 1918-1922 στην τουρκική ιστοριογραφία», στο Α. Λιάκος (επιμ) *Το 1922 και οι πρόσφυγες. Μια νέα ματιά*, Νεφέλη, Αθήνα 2011, σ. 121.

τέλος των εξοντωτικών διωγμών.⁵⁵ Ο τουρκικός στρατός παρέδωσε τον οπλισμό του και αποστρατεύτηκε. Τα βρετανικά στρατεύματα κατέλαβαν τα Στενά των Δαρδανελίων και τις πετρελαιοπηγές στον Καύκασο και τη Μεσοποταμία, περιοχές υψηλής γεωπολιτικής και οικονομικής σημασίας. Η Κιλικία πέρασε στη κυριαρχία των γαλλικών στρατευμάτων, ενώ στη Κωνσταντινούπολη δημιουργήθηκε καθεστώς συμμαχικής κατοχής, με την παρουσία ελληνικών, γαλλικών και βρετανικών πολεμικών πλοίων.⁵⁶ Η απώλεια των ευρωπαϊκών εδαφών της Τουρκίας και ο συνακόλουθος περιορισμός της στο χώρο της Ανατολίας, σε συνδυασμό με ελλείψεις σε τρόφιμα και καθυστερήσεις στους μισθούς των δημοσίων υπαλλήλων και του στρατού, οδήγησαν σε τεράστια άνοδο του τουρκικού εθνικιστικού κινήματος.⁵⁷

Στις 10 Αυγούστου 1920 οι σουλτανικοί εκπρόσωποι υποχρεώθηκαν στην υπογραφή της Συνθήκης των Σεβρών. Οι νικήτριες δυνάμεις της Αντάντ κατέλαβαν, επίσημα πλέον, περιοχές της κατακερματισμένης και πρώην ισχυρής Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Στην Ελλάδα παραχωρείται η δυτική και ανατολική Θράκη, όλα τα νησιά του Αιγαίου (πλην της Ρόδου) και η περιοχή της Σμύρνης.⁵⁸ Η τελευταία, βάσει της συνθήκης, θα παρέμενε υπό ελληνική διοίκηση για μια μεταβατική περίοδο πέντε ετών στο τέλος της οποίας θα αποφασιζόταν με δημοψήφισμα η προσάρτηση της περιοχής από την Ελλάδα ή όχι.⁵⁹ Η κίνηση αυτή, από μέρος των συμμάχων υπήρξε, στην ουσία, η ανταμοιβή της Ελλάδας για την στρατιωτική στήριξη που τους παρείχε κατά τη διάρκεια του πολέμου αλλά και ένα μέσο διασφάλισης της τάξης στην περιοχή και αποφυγής των συγκρούσεων. Ωστόσο, αντίθετοι με την απόφαση αυτή, εκτός της Αμερικής, υπήρξε εξαρχής και η Ιταλία, καθώς η Ελλάδα αποτέλεσε τροχοπέδη στις διεκδικήσεις της στη δυτική Μικρά Ασία.⁶⁰

Παρά τις όποιες ενστάσεις των συμμάχων, το πρωί της 2ας Μαΐου του 1919 αποβιβάστηκε στη Σμύρνη η Πρώτη Μεραρχία, αποτελούμενη από δυο συντάγματα πεζικού και το 1/38 σύνταγμα ευζώνων, κάτω από την ηγεσία του συνταγματάρχη Ζαφειρίου, μέσα σε πανηγυρική και εορταστική ατμόσφαιρα έξαρσης και

55. Φ. Αποστολόπουλος, *ό.π.*, σ. ξγ'.

56. Γ. Γιαννακόπουλος, «Η Ελλάδα στη Μικρά Ασία, το χρονικό της μικρασιατικής περιπέτειας 1919-1922», στο Β. Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *ό.π.*, σσ. 83-84.

57. Ε. Φραγκάκη-Syrett, *ό.π.*, σ. 49.

58. Ι. Κολιόπουλος, *ό.π.*, σ. 194.

59. Ε. Αχλάδη, *ό.π.*, σ. 237.

60. Γ. Γιανουλόπουλος, «Εξωτερική πολιτική στις αρχές του 20ου αιώνα», στο Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα. Όψεις πολιτικής και οικονομικής Ιστορίας, 1900-1940*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2009, σσ. 126-128.

συγκίνησης, με σημαιοστολισμούς και δοξολογίες από τον ελληνικό αλλά και τον αρμενικό πληθυσμό.⁶¹

Η κίνηση αυτή προκάλεσε την αντίδραση των γηγενών τουρκικών πληθυσμών. Το εθνικιστικό κίνημα των Νεότουρκων αναζωπυρώθηκε και με υποκινητή των Μ. Κεμάλ οργανώθηκαν πυρήνες αντίστασης, με στόχο την ακεραιότητα της χώρας και την ανεξαρτησία του έθνους. Προκλήθηκαν επεισόδια και συμπλοκές που επεκτάθηκαν και σε άλλες περιοχές πέραν της Σμύρνης, δημιουργώντας μια εύφλεκτη κατάσταση, έναν οϊωνό των δυσάρεστων προοπτικών συνύπαρξης του ελληνικού στρατού και του αυτόχθονου τουρκικού πληθυσμού στο γεωγραφικό χώρο της Δυτικής Μικράς Ασίας.⁶²

2.3 Από τη Συνθήκη των Σεβρών στη πορεία προς την Καταστροφή

Η Συνθήκη, λοιπόν, έδωσε υπόσταση στο όραμα του Αλυτρωτισμού και της Μεγάλης Ιδέας, με τη δημιουργία της μεγάλης Ελλάδας «των δύο ηπείρων και των πέντε θαλασσών». Υπήρχαν, βέβαια, πολλά ζητήματα που επηρέαζαν τη Συνθήκη ήδη από την αρχή της υπογραφής της.⁶³

Οι νέες εδαφικές κατακτήσεις και οι διπλωματικές επιτυχίες του Έλληνα πρωθυπουργού καλλιέργησαν όπως ήταν αναμενόμενο ένα κλίμα εθνικής υπερηφάνειας. Στηριζόμενος σε αυτό και παραβλέποντας τη δυσαρέσκεια του λαού λόγω των αλλεπάλληλων πολέμων, ο Βενιζέλος προχώρησε στη προκήρυξη εκλογών. Εκλογές που οδήγησαν σε επιστροφή του «γερμανόφιλου» Κωνσταντίνου και συνεπώς δημιούργησαν προβλήματα στις σχέσεις με τους Συμμάχους. Μετά τις εκλογές του 1920 αλλά και την αποτυχημένη απόπειρα δολοφονίας του Βενιζέλου στη Λυών (30 Ιουλίου 1920), οι Σύμμαχοι βρήκαν αφορμή και εξέφρασαν την αντίθεση τους απέναντι στις ελληνικές διεκδικήσεις και τη Συνθήκη των Σεβρών.⁶⁴ Η διεθνής εγκατάλειψη της Ελλάδας «εκδηλώθηκε μεν ανοιχτά μετά την εκλογική ήττα του Βενιζέλου, αλλά όχι εξαιτίας της», αφού εξαρχής οι σύμμαχοι Μεγάλες

61. Α. Βακαλόπουλος, *Νεοελληνική Ιστορία 1204-1985*, Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2000, σ. 428, Δ. Λιβάνιος, «Η Μικρασιατική Εκστρατεία 1912-1922» στο Θ. Βερέμης & Μ. Κατσίγερας (επιμ.), *Εμείς οι Έλληνες, Πολεμική Ιστορία της Σύγχρονης Ελλάδας: από τον πόλεμο του 1897 στη Μικρασιατική Εκστρατεία*, 1 τμ., ΣΚΑΙ βιβλίο, Αθήνα 2008, σ. 172, Μ. Βαρλάς, *ό.π.*, σ. 25.

62. Α. Βακαλόπουλος, *ό.π.*, σ. 428, Μ. Βαρλάς, *ό.π.*, σ. 26.

63. Γ. Γιανουλόπουλος, *ό.π.*, σ. 127.

64. Στο ίδιο, σσ. 129-130.

Δυνάμεις δεν ήταν πρόθυμες να βοηθήσουν τη χώρα «εφόσον τα συμφέροντά τους αντιστρατεύονταν στα δικά της».⁶⁵

Στο μεταξύ, οι Τούρκοι οργανώθηκαν και συσπειρώθηκαν γύρω από τον Κεμάλ, ενώ στην ελληνική πλευρά επικρατεί διχασμός. Μετά την επάνοδο της αντιβενιζελικής ηγεσίας, απομακρύνονται οι βενιζελικοί αξιωματικοί, γεγονός που δυσχεραίνει ακόμη περισσότερο την κατάσταση. Η κυβέρνηση, αρνούμενη την πρόταση του Βενιζέλου για υποχώρηση των στρατευμάτων και περιορισμό των ελληνικών δυνάμεων στη περιοχή της Σμύρνης και, παρ' όλο που βρισκόταν υπό διεθνή εγκατάλειψη, αποφάσισε τη συνέχιση της εκστρατείας, προκειμένου να μην αποδεχθεί «καθεστώς μειωμένης ικανότητας σε σχέση με τον βενιζελισμό».⁶⁶ Επίσης, στη Συμμαχική Συνάντηση των Παρισίων, τον Ιούνιο του 1921, όπου έγινε πρόταση για αποχώρηση των ελληνικών στρατευμάτων από την Μικρά Ασία και την Ανατολική Θράκη, η ελληνική κυβέρνηση αρνήθηκε για ακόμη μία φορά.⁶⁷

Οι δυνάμεις του ελληνικού στρατού προχωρούσαν ολοένα και βαθύτερα στην ανατολική ενδοχώρα, δυσχεραίνοντας με τον τρόπο αυτό τον ανεφοδιασμό τους και καθιστώντας το εύρος του μετώπου περισσότερο ευάλωτο στις επιδρομές των άτακτων ενόπλων Τούρκων (Τσέτες), αλλά και των οργανωμένων ένοπλων σωμάτων του Μουσταφά Κεμάλ.⁶⁸

Οι διαρκείς ήττες του ελληνικού στρατού και οι σημαντικές απώλειες σε εδάφη και ανθρώπινο δυναμικό δημιούργησαν ανασφάλεια στην ελληνική κυβέρνηση. Οι Σύμμαχοι, προβλέποντας την επικείμενη νίκη των Τούρκων εθνικιστών και θέλοντας να διασφαλίσουν τα συμφέροντά τους στην Ανατολή, εξέφραζαν ανοιχτά την στήριξή τους στον Κεμάλ και τοποθετούνταν ανοιχτά κατά των διεκδικήσεων της ελληνικής πλευράς. Παράλληλα, η στρατιωτική ηγεσία της Ελλάδας δεν ανέλαβε καμία πρωτοβουλία ενόσω ο στρατός βρισκόταν ακινητοποιημένος και με καταρρακωμένο ηθικό ενώ η βασιλική κυβέρνηση δημιουργούσε ουτοπικά σχέδια, όπως η κατάληψη της Κωνσταντινούπολης.⁶⁹

Η διαφαινόμενη προοπτική αποχώρησης του ελληνικού στρατού και εκκένωσης της Μικράς Ασίας ήταν πλέον έντονη και είχε προξενήσει τρόμο στην ελληνορθόδοξη κοινότητα, παρά τις οποίες διαβεβαιώσεις της ελληνικής κυβέρνησης.

65. Α. Βακαλόπουλος, *ό.π.*, σ. 366.

66. Γ. Γιανουλόπουλος, *ό.π.*, σ. 132.

67. Στο ίδιο, σσ. 131-132.

68. Δ. Λιβάνιος, *ό.π.*, σ. 175.

69. Γ. Γιανουλόπουλος, *ό.π.*, σσ. 189-191.

Ως αποτέλεσμα αυτού, η πόλη της Σμύρνης είχε κατακλειστεί από πρόσφυγες και Έλληνες στρατιώτες από την ενδοχώρα, που μαζί με τους υπάρχοντες κατοίκους αριθμούσαν τους 600.000. Παρόλα αυτά, το πλήθος αυτό δεν ήταν πρόθυμο να εγκαταλείψει τη πόλη καθώς αντλούσε ασφάλεια από την παρουσία των 21 συμμαχικών πλοίων στο λιμάνι.⁷⁰

2.4 Η Μικρασιατική Καταστροφή

Στις 13 Αυγούστου του 1922 ισχυρές τουρκικές δυνάμεις επιτέθηκαν στα εξασθενημένα σώματα του ελληνικού στρατού. Μέσα σε διάστημα λίγων μόλις ημερών η εξαιρετικά εκτεταμένη και ευάλωτη αμυντική γραμμή κατέρρευσε και ο ελληνικός στρατός υποχώρησε. Τον ακολούθησε ο άμαχος και ανυπεράσπιστος, πλέον, πληθυσμός που φοβόταν τα αντίποινα.⁷¹ Χιλιάδες κυνηγημένοι άνθρωποι κατέφθασαν στη προκουμαία της Σμύρνης με στόχο να ταξιδέψουν προς τα γειτονικά ελληνικά νησιά και να σωθούν.

Μέσα σε ελάχιστες μέρες η Σμύρνη εγκαταλείφθηκε από την επίσημη Ελλάδα, το στρατό και κάθε πολιτική αρχή.⁷² Στις 27 Αυγούστου οι δυνάμεις του Κεμάλ, υπό τον Νουρεντίν Μπέη, μπήκαν στην πόλη και ξεκίνησαν οι βιαιοπραγίες, πρώτα εις βάρος των Αρμενίων. Ο επίσκοπος Χρυσόστομος, η μόνη εναπομείνουσα αρχή στην Σμύρνη, βρήκε μαρτυρικό θάνατο στα χέρια του φανατισμένου όχλου⁷³. Ακολούθησαν σφαγές, βιασμοί, λεηλασίες και κάθε είδους φρικαλεότητα κατά του ελληνικού, και όχι μόνο, στοιχείου της πόλη. Οι φοβερές αυτές αγριότητες λαμβάνουν χώρα υπό τα βλέμματα των συμμαχικών πλοίων που κρατούσαν μια στάση αυστηρής ουδετερότητας. «Θα αρκούσε μια οβίδα στο βρόντο πάνω απ' τη τουρκική συνοικία, για να συγκρατηθεί η θηριωδία των Τούρκων», σημειώνει ο τότε πρόξενος των ΗΠΑ στην περιοχή, Τζορτζ Χόρτον.⁷⁴

70. Ε. Αχλάδη, *ό.π.*, σ. 239.

71. Α. Βακαλόπουλος, *ό.π.*, σ. 438.

72. Α. Ρήγος, «Ο Κεμάλ μπαίνει στη ‘Γκισούρ Ισμίρ’», στο Ν. Βαρδιάμπασης (επιμ), *Σμύρνη, Μικρασία: Η ακμή, η εκστρατεία, η καταστροφή*, Τεγόπουλος Ελευθεροτυπία, Αθήνα 2007 σσ. 101-102.

73. Ι. Κολιόπουλος, *ό.π.*, σ. 195, Η. Georgelin, *ό.π.*, σσ. 309-312.

74. G. Horton, *Αναφορικά με την Τουρκία, η κατάρα της Ασίας. προξενικά ντοκουμέντα των ΗΠΑ*, Λιβάνη, Αθήνα 1992, σ. 98.

Την τελευταία μέρα του Αυγούστου οι Τούρκοι πυρπόλησαν αρχικά την αρμένικη συνοικία και σύντομα η φωτιά εξαπλώθηκε και στις γειτονικές ελληνικές συνοικίες. Το λιμάνι γέμισε πτώματα και απελπισμένους ανθρώπους που αναζητούσαν κάθε μέσο διαφυγής και προσπαθούσαν να φτάσουν στα συμμαχικά πλοία για να σωθούν. Στις 3 Σεπτεμβρίου διατάχθηκε η άμεση αποχώρηση του χριστιανικού πληθυσμού εντός μιας εβδομάδας. Η διαταγή, ωστόσο, εξαιρούσε τους άντρες ηλικίας 18-45 ετών, οι οποίοι οδηγήθηκαν σε πορείες θανάτου στο εσωτερικό της χώρας⁷⁵. Στις 6 Σεπτεμβρίου 1922 αποχώρησε από τη Μικρά Ασία και το τελευταίο ελληνικό στρατιωτικό τμήμα⁷⁶.

Χαρακτηριστικές είναι οι μαρτυρίες ανθρώπων που βίωσαν τα γεγονότα. Παραθέτουμε κάποιες ενδεικτικά:⁷⁷

➤ Αμφιλύκη Χατζημάρκου

«Βγήκαμε όλοι έξω και βλέπαμε τη Σμύρνη να καίεται από τέσσερα μέρη και όλος ο κόσμος να φωνάζει και να μη ξέρει που πηγαίνει [...] Προχωρήσαμε λίγο και ύστερα από πολλά εμπόδια, γιατί τα πτώματα των πνιγμένων κτυπούσαν δεξιά και αριστερά στην άτρακτο, σταθήκαμε στο μέσον του κόλπου. Μπροστά στα μάτια μας είχαμε το τραγικό θέαμα φωτιά, μαχαίρι και θάλασσα...».

➤ Δέσποινα Ζυγομαλά

«Οι Τούρκοι οι οποίοι εδιμούσαν εκδίκησιν ήρχισαν τας σφαγάς και τα λεηλασίας [...] την Τετάρτην από της αφίξεως των Τούρκων ήρχισεν η πυρκαϊά της γλυκιάς μας Σμύρνης. Οι Τούρκοι έρριπταν βενζίνη αντί ύδατος και έτσι εκαίετο η Σμύρνη...».

➤ Ευαγγελία Διγενή

«Στας 2 Σεπτεμβρίου είχαν βάλει φωτιά στην ωραία Σμύρνη· έτρεχον οι άνθρωποι σαν τρελλοί και δεν ήξευρον που να υπάγουν, ήτο φρίκη [...] Έτρεχον οι Τούρκοι,

75. H. Georgelin, *ό.π.*, σ. 314.

76. Γ. Γιαννακόπουλος, «Από το θρίαμβο στη τραγωδία (1912-1922)», στο Ν. Κ. Χατζηγεωργίου (επιμ.), *Χαμένες πατρίδες. Σμύρνη: Η μητρόπολη του μικρασιατικού ελληνισμού*, Τα Νέα, Αθήνα 2002, σσ. 160-165.

77. *Αυτοβιογραφία Προσφύγων Κοριτσιών. Παιδικά Περιγραφαί των διωγμών της Μικρασίας*. Διεθνής Σύνδεσμος Γυναικών, Αθήνα 1926, σσ. 11, 18, 19, 20.

μας άρπαζαν ότι είχαμεν πολύτιμον, μας τυραννούσανε για να πάρουν περισσότερα και σφάζανε εμπρός στα μάτια μας τους ανθρώπους...».

Σύμβολο της μεγάλης Καταστροφής, του θανάτου χιλιάδων αθώων και της αναληθσίας των Μεγάλων Δυνάμεων καθίσταται η Σμύρνη.⁷⁸ Η κοσμοπολίτισσα Σμύρνη, η μητρόπολη του μικρασιατικού ελληνισμού που καταστράφηκε. Οι ανθρώπινες απώλειες και οι υλικές ζημιές ήταν τεράστιες. Η φωτιά που ξεκίνησε στις 13 Σεπτεμβρίου 1922⁷⁹ και διήρκησε μέχρι και της 17 Σεπτεμβρίου και εξαπλώθηκε στα τρία τέταρτα της πόλης⁸⁰, δεν κατέστρεψε μόνο σπίτια καταστήματα, αλλά και οτιδήποτε θύμιζε ελληνισμό, όπως σχολεία, ιδρύματα και εκκλησίες. Η πορεία του αυτόχθονα ενιαίου και συνεκτικού ελληνισμού της Μικράς Ασίας είχε αυτή τη δραματική κατάληξη.⁸¹ Η τραυματική εμπειρία του ξεριζωμού σημάδεψε τους χιλιάδες πρόσφυγες και η Μικρασιατική Καταστροφή «σήμανε την οριστική εγκατάλειψη μιας κοσμοπολίτικης αντίληψης για τον ελληνισμό» και αποτέλεσε μια από τις πιο οδυνηρές στιγμές του έθνους.⁸²

(Πηγή: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Asia_Minor_massacres.jpg)

78. Ε. Σταυροπούλου, «Πρόσφυγες και λογοτεχνία», στο Α. Καραπάνου (επιμ.), *Η αττική γη υποδέχεται τους πρόσφυγες του '22*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2006, σ. 66.

79. Αν και υπάρχουν διαφορετικές εκδοχές για την υπαιτιότητα της πυρκαγιάς, οι περισσότερες αποδίδουν την ευθύνη την πυρπόληση της Σμύρνης στον νικηφόρο στρατό. Βλ. Η. Georgelin, *ό.π.*, σσ. 291-294.

80. Στο ίδιο, σ. 308.

81. Χ. Εξερτζόγλου, *ό.π.*, σ. 194.

82. Α. Λιάκος, «Εισαγωγή» στο Α. Λιάκος (επιμ) *Το 1922 και οι πρόσφυγες. Μια νέα ματιά*, Νεφέλη, Αθήνα 2011, σ. 11.

Στο σημείο αυτό θα ήταν μεροληπτικό και αντιδεοντολογικό εάν δεν αναφέραμε, έστω, τα περιστατικά βιαιοπραγίας του ελληνικού στρατού εναντίον του μουσουλμανικού πληθυσμού της Μικράς Ασίας καθόλη τη διάρκεια της εκστρατείας, από την στιγμή της απόβασής του Σμύρνη έως και την υποχώρησή του μετά την ήττα στον Σαγγάριο.⁸³ Το στοιχείο αυτό παραλείπεται και αποσιωπάται πολλές φορές σε αρκετές επίσημες ιστορίες, ιδιαίτερα παλαιότερων χρόνων. Είναι χαρακτηριστικό, άλλωστε, πως τόσο η τουρκική όσο και η ελληνική ιστοριογραφία μιλούν για τη βία που έχει υποστεί η δική τους πλευρά, παραβλέποντας όμως να αναφέρουν την βία που άσκησαν και οι ίδιοι.⁸⁴ Όπως αναφέρει ο H. Berktaş «οι άνθρωποι δεν λένε αναγκαστικά ψέματα για την βία που έχουν υποστεί· σιωπούν όμως για τη βία που έχουν επιβάλλει σε πληθυσμούς που κατηγορούν για βιαιότητα».⁸⁵

2.5 Οι πρόσφυγες στην Ελλάδα

Μετά την ήττα του ελληνικού στρατού και την υπογραφή της ανακωχής των Μουδανιών στις 25 Σεπτεμβρίου 1922, η οποία έθεσε τέρμα στον ελληνοτουρκικό πόλεμο, χιλιάδες Έλληνες από την Μ. Ασία, τον Πόντο και την Α. Θράκη κατέφυγαν στην Ελλάδα. Η έξοδος των Ελλήνων των παραπάνω περιοχών της Ανατολής ολοκληρώθηκε το 1925, οπότε έφθασαν και οι τελευταίοι υπό τη φροντίδα της Μικτής Επιτροπής Ανταλλαγής.⁸⁶ Ο ακριβής αριθμός των προσφύγων δεν είναι γνωστός. Ο Α. Βακαλόπουλος κάνει λόγο για 1.500.000⁸⁷ ενώ στην απογραφή του πληθυσμού 1928 ο αριθμός τους ανέρχεται σε 1.221.849, με τις γυναίκες και τα παιδιά να υπερτερούν.⁸⁸

Η έλευση ενός τόσο μεγάλου αριθμού προσφύγων προκάλεσε έντονες πιέσεις, αρχικά για την ικανοποίηση των στοιχειωδών αναγκών τους και στη συνέχεια για την

83. Βλ. Α. Λιάκος, *ό.π.*, σσ. 19-20.

84. Α. Ozil, *ό.π.*, σ. 121.

85. H. Berktaş όπως αναφέρεται στο Α. Ozil, *ό.π.*, σ. 121.

86. Τ. Καφετζάκη, *Προσφυγιά και λογοτεχνία. Εικόνες του Μικρασιάτη πρόσφυγα στη μεσοπολεμική πεζογραφία*, Πορεία, Αθήνα 2003, σ. 51.

87. Α. Βακαλόπουλος, *ό.π.*, σ. 371.

88. Ν. Ανδριώτης, «Οι πρόσφυγες. Η άφιξη και τα πρώτα μέτρα περίθαλψης», στο Β. Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770 -2000. Από την Αβασίλευτη Δημοκρατία στη Δικτατορία της 4ης Αυγούστου*, 7 τμ., Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σ. 80.

αποκατάσταση και ενσωμάτωσή τους στην ελληνική κοινωνία.⁸⁹ Οι πρόσφυγες έφθασαν στην Ελλάδα σε μια κατάσταση τραγική. Η διατροφή τους ήταν κάκιστη, το νερό μολυσμένο και οι χώροι όπου στεγάζονταν υπήρξαν, στην καλύτερη περίπτωση, υγειονομικά ακατάλληλοι. Η σωματική ταλαιπωρία, ο ψυχικός τραυματισμός και η δυσκολία προσαρμογής τους στις νέες κλιματολογικές συνθήκες επιβάρυναν περαιτέρω την υγεία τους και αύξησαν τα ποσοστά θνησιμότητάς τους.⁹⁰ Βάσει των στοιχείων της Κοινωνίας Των Εθνών, το 20% πέθαινε τον πρώτο κιόλας χρόνο από την άφιξής του στην Ελλάδα⁹¹.

Ανάμεσα στην πληθώρα των δυσκολιών με τις οποίες ήρθαν αντιμέτωποι οι πρόσφυγες ήταν και η συνύπαρξη και αλληλεπίδραση με τον ντόπιο πληθυσμό, ο οποίος τους υποδέχθηκε με καχυποψία και αντιζηλία. Μεγάλο μέρος του πολιτικού και κοινωνικού συστήματος της εποχής και ιδίως του πληθυσμού δεν τους θεωρούσε καν κομμάτι του εθνικού σώματος.⁹² Παρά την κοινή θρησκεία, το διαφορετικό γλωσσικό ιδίωμα, τα έθιμα, η κουλτούρα και η νοοτροπία των προσφύγων αποτέλεσαν ένα είδος «πολιτισμικού σοκ» για τους γηγενείς και αντιμετωπίστηκαν ως πολιτισμική απειλή. Η εγκατάσταση των προσφύγων σε συνοικισμούς επέτεινε την αίσθηση της διαφορετικότητας και ενδυνάμωσε το αίσθημα της καχυποψίας ανάμεσα στις δύο πληθυσμιακές ομάδες. Το ζήτημα της στέγασης και της επαγγελματικής αποκατάστασης των προσφύγων αποτέλεσε ένα πρόσθετο σημείο τριβής καθώς θεωρήθηκε πως έπληξε τα οικονομικά συμφέροντα των ντόπιων και παραβίασε τον ιδιωτικό τους χώρο. Ένας επιπλέον από τους λόγους της αντιπαράθεσης, υπήρξε η πολιτική στήριξη της πλειονότητας των προσφύγων στον βενιζελισμό.⁹³ Ωστόσο, η υπογραφή της «Ελληνοτουρκικής συνθήκης φιλίας, ουδετερότητας και διαιτησίας» από τους Βενιζέλο και Κεμάλ το 1930 και η υποβολή πρότασης του πρωθυπουργού για τη βράβευση του Κεμάλ με το Νόμπελ Ειρήνης

89. Ν. Ανδριώτης, «Οι πρόσφυγες του '22», στο Α. Καραπάνου (επιμ.), *Η αττική γη υποδέχεται τους πρόσφυγες του '22*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2006, σ. 97.

90. Ν. Ανδριώτης, «Το πρώτο διάστημα», στο Α. Καραπάνου (επιμ.), *Η αττική γη υποδέχεται τους πρόσφυγες του '22*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2006, σ. 109.

91. Κ. Τρίμη & Ν. Ανδριώτης, «*Όψεις του ρατσισμού*», στο πρόγραμμα «Δημοκρατία και Εκπαίδευση», Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2013, σ. 1.

92. Α. Λιάκος, *ό.π.*, σ. 11.

93. Κ. Κατσάπης, «Η αποκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου: Το γενικό περίγραμμα», στο Γ. Τζεδόπουλος (επιμ.), *Πέρα από τη Καταστροφή. Μικρασιάτες πρόσφυγες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, Ίδρυμα Μείζονος Ελληνισμού, Αθήνα 2007, σσ. 24-25.

οδηγεί στη πρώτη πραγματική σύγκρουση των προσφύγων με τον βενιζελισμό και τη σταδιακή μεταστροφή σημαντικού τμήματός τους προς την αριστερά.⁹⁴

Ένα σύνολο χαρακτηρισμών, όπως «*τουρκόσποροι*», «*τουρκομερίτες*» και «*γιαουρτοβαφτισμένοι*», χρησιμοποιούταν για να μειώσει τον προσφυγικό πληθυσμό, ο οποίος επικρινόταν για τη ροπή του για διασκέδαση και την κοσμοπολίτικη συμπεριφορά τους, ενώ οι γυναίκες κατηγορούνταν για χαλαρά ήθη.⁹⁵ Καθώς, λοιπόν, ο όρος «*πρόσφυγας*» είχε φτάσει στο σημείο να φέρει αρνητικό σημασιολογικό περιεχόμενο και να χρησιμοποιείται υποτιμητικά, οι πρόσφυγες αντέδρασαν και πέρασαν στην αντεπίθεση. Η κατάργηση της κατάληξης *-ογλού* στα επίθετά τους, η οποία ήταν δηλωτική της καταγωγής τους, οι κατηγορίες προς τους γηγενείς για έλλειψη φιλοξενίας και αλληλεγγύης, η μομφή για το χαμηλό μορφωτικό και πολιτιστικό τους επίπεδο, η προβολή της εργατικότητας του πρόσφυγα σε αντίθεση με τη ραθυμία που χαρακτήριζε τον ντόπιο εργάτη, ο τονισμός της ανωτερότητας του μικρασιατικού πολιτισμού μέσω της σύνδεσης του με την ελληνική αρχαιότητα, αποτέλεσαν βασικά σημεία ενίσχυσης της αυτοεκτίμησης του προσφυγικού πληθυσμού και συγκρότησης της προσφυγικής ταυτότητας. Επιπρόσθετα, η ενίσχυση της θρησκευτικότητας των προσφύγων αποτέλεσε την απάντηση στην αμφισβήτηση της ελληνικότητάς τους.⁹⁶ Πέραν ορισμένων περιοχών της Μακεδονίας, η αντίθεση μεταξύ γηγενούς και προσφυγικού πληθυσμού δεν πήρε τη μορφή ανοιχτής σύγκρουσης.⁹⁷ Η ουσιαστική αφομοίωση των προσφύγων συντελέστηκε από τη δεκαετία του '40 και μετά, καθώς ο κίνδυνος του πολέμου και αργότερα η διάκριση αριστεράς-δεξιάς εξομάλυναν τις όποιες διαφορές.⁹⁸

Η έλευση και η αποκατάσταση των προσφύγων αποτέλεσε τη μεγαλύτερη οικονομική και κοινωνική πρόκληση που είχε να αντιμετωπίσει η Ελλάδα κατά τη περίοδο του Μεσοπολέμου. Μια πρόκληση που παρά τις όποιες καθυστερήσεις, τον βιαστικό χαρακτήρα της και τον πρόχειρο σχεδιασμό της κρίθηκε πετυχημένη.⁹⁹ Γεγονός, πάντως, είναι ότι οι πρόσφυγες λειτούργησαν «*ως καταλύτης και*

94. Β. Αγτζίδης, «Οι πρόσφυγες του '22 στη Μητέρα-Πατρίδα. Οι δικοί μας Παλαιστίνιοι», στο Γ. Κόκκινος κ.ά., *Το τραύμα και οι πολιτικές της μνήμης*, Ταξιδευτής, Αθήνα 2010, σσ. 242-243.

95. Κ. Τρίμη & Ν. Ανδριώτης, *ό.π.*, σ. 2.

96. Κ. Κατσάπης, «Αντιπαράθεσις ανάμεσα σε γηγενείς και πρόσφυγες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου», στο Γ. Τζεδόπουλος (επιμ.), *ό.π.*, σσ. 104-126.

97. Κ. Τρίμη & Ν. Ανδριώτης, *ό.π.*, σ. 2.

98. Τ. Καφετζάκη, *ό.π.*, σ. 58.

99. Ν. Ανδριώτης, «Οι πρόσφυγες του '22», στο Α. Καραπάνου (επιμ.), *Η αττική γη υποδέχεται τους πρόσφυγες του '22*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2006, σ. 97.

επιταχυντής των εξελίξεων σε κάθε τομέα της οικονομικής και κοινωνικής ζωής της χώρας»¹⁰⁰. Η είσοδός τους αποτέλεσε πραγματική τομή στην οικονομική ανάπτυξη της χώρας¹⁰¹ και συνέβαλε στην επίτευξη της εθνικής ομοιογένειας¹⁰². Επιπλέον, οι πρόσφυγες μετέφεραν τον λαϊκό πολιτισμό τους, το πνεύμα και την παιδεία τους, που σε συνδυασμό με την έκφραση των συναισθημάτων τους μέσα από διάφορες μορφές τέχνης, εμπλουτίζονταν την ελληνική λαϊκή παράδοση και συνδιαμόρφωσαν τον ελληνικό πολιτισμό των ημερών μας.¹⁰³

3. Ιστορία και λογοτεχνία

«*Η συζήτηση για τη σχέση ιστορικών γεγονότων, ιστορικού λόγου και λογοτεχνίας έχει μακρά ιστορία*»¹⁰⁴. Ιδίως το ζήτημα της αगाστής, ή μη, σχέσης της ιστορίας με τη λογοτεχνία απασχολεί ήδη εδώ και έναν αιώνα τις λογοτεχνικές και πολιτισμικές σπουδές.¹⁰⁵ Οι δύο αυτές έννοιες, που εντάσσονται σε ένα πλαίσιο αμοιβαίας ανταλλαγής, εμφανίζουν μια ιδιαίτερη σχέση αλληλεπίδρασης που «*χάνεται στα πέρατα του χρόνου*» και χάρη στην οποία καθεμιά κατάφερε να εμφανίζεται με τους δικούς της τρόπους γραφής, υπερασπιζόμενη ανθρώπινες αξίες.¹⁰⁶ Προτού, όμως, εντοπίσουμε τα κοινά τους σημεία και εξετάσουμε τις μεταξύ τους σχέσεις, το πως δηλαδή εμφανίζεται και επιδρά η ιστορία στη λογοτεχνία αλλά και το ρόλο που διαδραματίζει η ιστορία στη λογοτεχνία, ας επιχειρήσουμε να προσδιορίσουμε τους δύο αυτούς όρους. Σύμφωνα με τον Γ. Φρέρη «*αποδεχόμαστε ως ιστορία τη χρονολογική καταγραφή ιδεών, καταστάσεων και γεγονότων, ενώ ως λογοτεχνία τα έργα, γραπτού ή προφορικού λόγου, που αποβλέπουν σε μία αισθητική, έργα που χάρη στη δεξιότητα ενός δημιουργού, εκφέρουν καταστάσεις πραγματικές ή φανταστικές τις*

100. Ν. Ανδριώτης, *ό.π.*, 2003, σ. 83.

101. Μ. Ψαλιδόπουλος, «Πρόσφυγες και ελληνική οικονομία στο μεσοπόλεμο», στο Α. Καραπάνου (επιμ.), *Η αττική γη υποδέχεται τους πρόσφυγες του '22*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2006, σ. 31.

102. Χαρακτηριστικό δείγμα αποτελεί ο «εξελληνισμός» της Θεσσαλονίκης. Βλ. Η. Georgelin, *ό.π.*, σ. 326.

103. Α. Μπενάκη-Ψαρούδα, «Πρόλογος», στο Α. Καραπάνου (επιμ.), *Η αττική γη υποδέχεται τους πρόσφυγες του '22*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2006, σ. 9.

104. Μ. Σπανάκη, «Το ιστορικό μυθιστόρημα για παιδιά με αναφορά στην Ελληνική και Αγγλική Παιδική Λογοτεχνία», στο *Δια-κείμενα*, τχ. 12, Θεσσαλονίκη 2010, σ. 96.

105. Σ. Γαβριηλίδου, *ό.π.*, σ. 1.

106. Γ. Φρέρης, *ό.π.*, σ. 71.

οποίες ο ακροατής-αναγνώστης κατανοεί απόλυτα γιατί συνδέονται άμεσα με την πολιτιστική ή διαχρονική του πορεία ή γιατί γνωρίζει ή ανακαλύπτει την ιστορία».¹⁰⁷

Βάσει των παραπάνω, ιστορία είναι εκείνη που απευθύνεται στο λογικό, στο νου του αναγνώστη ενώ η λογοτεχνία στοχεύει, όχι τόσο στη νόηση, αλλά στο θυμικό.¹⁰⁸ Η συζήτηση που έχει διεξαχθεί από πολλούς μέσα στη διάρκεια των αιώνων αναφορικά με τον λογοτεχνικό και ιστορικό λόγο και η συνακόλουθη διάκρισή τους «προσέδωσε στη λογοτεχνία τη μυθοπλασία και την καθολικότητα, ενώ στην ιστορία την αλήθεια και τη μερικότητα».¹⁰⁹

Η Β. Αποστολίδου επισημαίνει πως είναι αδύνατον να γνωρίσουμε αρκετά καλά μια ιστορική εποχή, αν δεν μελετήσουμε και την λογοτεχνία της, και το αντίστροφο.¹¹⁰ Το δικαίωμα ενός λαού στο ίδιο του το παρελθόν, η έννοια της αποκατάστασης της ιστορικής μνήμης και η ανάγκη σεβασμού της ιστορικής αλήθειας, σε μεγάλη συχνότητα και κατά περιόδους, δεν μονοπωλούν τον χώρο της ιστοριογραφίας αλλά ανήκουν και σε αυτόν της ιστορικής κουλτούρας¹¹¹, κομμάτι της οποίας αποτελεί και η λογοτεχνία.¹¹² Πώς, όμως, ορίζεται αυτό, σε τι συνίσταται η επιρροή της ιστορίας στην λογοτεχνία, με ποιον τρόπο η λογοτεχνία ενσωματώνει στους κόλπους της την ιστορία, ποιο το μέγεθος της συμβολής της λογοτεχνίας στην μελέτη του παρελθόντος ή ακόμη και του παρόντος, πώς συμβάλει η γλώσσα των λογοτεχνικών κειμένων στη καλλιέργεια και διατήρηση της ιστορικής μνήμης και στην δημιουργία και κατάκτηση της ιστορικής αντίληψης, αίσθησης, και γνώσης, είναι ορισμένα από τα ερωτήματα που θα μας απασχολήσουν στη συνέχεια.

107. Στο ίδιο, σ. 71.

108. Π. Σφυρίδης, «Συζήτηση στρογγυλής τραπέζης με θέμα: ‘Σχέσεις λογοτεχνίας και ιστορίας’», στο *Δια-κείμενα*, τχ. 5, Θεσσαλονίκη 2003, σ. 140.

109. Β. Αποστολίδου, «Λογοτεχνία και ιστορία. Μια σχέση ιδιαίτερα σημαντική για τη λογοτεχνική εκπαίδευση», στο *Πρόσθετο ψηφιακό υλικό για τη διδασκαλία των Νέων Ελληνικών: Εικονική περιήγηση της λογοτεχνίας στον γεωγραφικό χώρο και στον ιστορικό χρόνο*, Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας του Υπουργείου Έρευνας, Παιδείας και Θρησκευμάτων, Αθήνα χ.χ., σ. 4.

110. Β. Αποστολίδου, «Λαϊκή μνήμη και δομή της αίσθησης στην πεζογραφία για τον Εμφύλιο. Από την καγκελόπορτα στην καταπάτηση», στο *Ιστορική πραγματικότητα και Νεοελληνική Πεζογραφία (1945-199): 7 και 8 Απριλίου 1995*, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας (ιδρυτής: Σχολή Μωραΐτη), Αθήνα 1997, σσ. 113-114.

111. Μ. Τσιγγενοπούλου, *ό.π.*, σ. 29.

112. Π. Χαντζαρούλα, όπως αναφέρεται στο Μ. Τσιγγενοπούλου, *ό.π.*, σ. 28.

3.1 Μια σχέση πολύπλοκη, σύνθετη και συμπληρωματική

Τη σημερινή εποχή μετά τη συμβολή αρκετών φιλοσόφων και θεωρητικών, υπάρχει μια αρκετά διαφορετική αντιμετώπιση του αντικείμενο της ιστορικής έρευνας και του λόγου της ιστοριογραφίας. Συγκεκριμένα, έχει συντελεστεί μια μεταβολή στην ιστοριογραφία, μια «μετατόπιση από τη συνταγματική στην παραδειγματική σύνταξη της ιστορικής γραφής», η οποία είναι επηρεασμένη από τον λογοτεχνικό μοντερνισμό και την αμφισβήτηση του ρεαλισμού, ενώ «προσδίδει στην ιστορία ιδιότητες που διέθετε προηγουμένως μόνο η λογοτεχνία».¹¹³

Ο Collingwood υποστήριξε «πως ένα σημαντικό κομμάτι της σύγχρονης ιστοριογραφίας βασίζεται στη φαντασία του ιστοριογράφου, ο οποίος επινοεί ένα αντικείμενο όχι επιστημονικό αλλά αφηγηματικό»¹¹⁴, ενώ ο Ricouer επισήμανε πως «υπάρχει περισσότερη μυθοπλασία στο ιστορικό έργο από ό,τι η θετικιστική επιστημολογία θα ήθελε»¹¹⁵. Ο White, από την άλλη, στη προσπάθεια περιγραφής του τρόπου οργάνωσης της πλοκής της ιστορικής αφήγησης κάνει χρήση όρων προερχόμενων από τη λογοτεχνία.¹¹⁶ Επιπλέον, κάνει λόγο και για την «πλάνη της αντικειμενικότητας» των ιστορικών και υποστηρίζει πως «ο λόγος του ιστορικού και του μυθιστοριογράφου επικαλύπτονται, μοιάζουν, ή αντιστοιχούν ο ένας στον άλλον».¹¹⁷ Στην ουσία, με τις τοποθετήσεις του αυτές κλονίζει και αποδομεί την άποψη πως τα ιστορικά κείμενα είναι αμιγώς επιστημονικά και καταγράφουν λεπτομερώς, χωρίς παρεκκλίσεις και υποκειμενικότητα τη προγενέστερη πραγματικότητα. Προς την κατεύθυνση αυτή συντάσσεται και ο Johnson, ο οποίος παρατηρεί πως «η Ιστοριογραφία δεν μπορεί ποτέ να έχει βλέψεις στην ‘αντικειμενικότητα’, αφού η πρακτική της, όπως και της Λογοτεχνίας, συνεπάγεται τη φαντασία, την ευγλωττία και τη σύνθεση».¹¹⁸ Άλλωστε, «ο κάθε ιστορικός περιγράφει και κρίνει τα γεγονότα ανάλογα με τα ιδεολογικά του πιστεύω, με το αν είναι στρατευμένος ή όχι, αν εξυπηρετεί κάποια συμφέροντα ή θέλει να υπηρετήσει αυτό που λέμε ιστορική

113. Β. Αποστολίδου, *ό.π.*, χ.χ., σσ. 4-5.

114. Στο ίδιο, σ. 5.

115. Ρ. Ricouer, *Η αφηγηματική λειτουργία*, μτφρ. Β. Αθανασόπουλος, Καρδαμίτσα, Αθήνα 1990, σ. 66.

116. Στο ίδιο, σ. 5.

117. Η. White, «The fictions of factual Representation», στο *The Literature of Fact*, Angus Fletcher (Επιμ.), Columbia University Press, New York 1976, σ. 21.

118. Τ. Πολίτη, «Λόγοι της ιστορίας και λόγος περί ιστορίας κατά τη γέννηση του ιστορικού μυθιστορήματος», στο *Δοκίμια για το ιστορικό μυθιστόρημα*, Άγρα, Αθήνα 2004, σ. 44.

αλήθεια»¹¹⁹, οπότε το υποκειμενικό στοιχείο είναι υπαρκτό και έντονο. Ασφαλώς οι απόψεις αυτές, που αποκαλύπτουν τον ουσιαστικά ερμηνευτικό χαρακτήρα της ιστοριογραφίας, δεν αρκούν για να εξομοιωθεί η μυθιστοριογραφία με την ιστοριογραφία. Κλονίζεται όμως αποφασιστικά το βάθος της «πολυθρύλητης» αντικειμενικής πραγματικότητας του ιστορικού.¹²⁰

Ωστόσο, δεν είναι μόνο η σύγχρονη ιστοριογραφία και η μελέτη της εκείνες που δανείζονται όρους και οπτικές από τα πεδία της λογοτεχνίας και της θεωρίας της. Στα πλαίσια της σχέσης αλληλεπίδρασης που τις ενώνει, ο ιστορικός λόγος εμπνέει ποικιλότητα τη λογοτεχνία.¹²¹ Σε μια εκδοχή της επίδρασης αυτής, η ιστορία καθίσταται «κύτταρο» της λογοτεχνίας, την εμπνέει, καθώς της προσφέρει με πληθώρα στοιχείων και καταστάσεων τα οποία αξιοποιεί θεματικά και μεταπλάθει.¹²² Η μυθοπλασία, με εργαλείο της τη *δημιουργική φαντασία*, αναφέρεται και ανασυγκροτεί τη πραγματικότητα, επιδιώκοντας όχι την αντιγραφή της, αλλά μια νέα ανάγνωσή και ερμηνεία της.¹²³ Στο λογοτεχνικό έργο «*το ιστορικό γεγονός δεν εξιστορείται, αλλά σημασιοδοτείται, εγγράφεται σε ένα συμβολικό σύμπαν και ανάγεται σε μύθο*», επομένως αυτό μπορεί να θεωρηθεί ως «*μετακείμενο της ιστορικής αφήγησης*».¹²⁴ Αποτέλεσμα της σχέσης αυτής είναι η άνθηση ειδών, όπως η μυθιστορηματική βιογραφία, η λογοτεχνία-ντοκουμέντο ή το σύγχρονο ιστορικό μυθιστόρημα, για το οποίο θα μιλήσουμε εκτενέστερα παρακάτω. Στα λογοτεχνικά αυτά είδη στα οποία «*η αλήθεια με την αληθοφάνεια συμφύρονται, ο συγγραφέας διεξάγει και ιστορική έρευνα και ο αναγνώστης μπαίνει στον πειρασμό να διαβάσει το λογοτεχνικό κείμενο ως ιστορικό έργο*».¹²⁵

3.2 Η επίδραση του ιστοριογραφικού λόγου στον λογοτεχνικό

Η σχέση ιστορίας και λογοτεχνίας, μιας σχέσης που πραγματώνεται με ποικίλους τρόπους και στοχεύει στην προβολή και ερμηνεία των διαφόρων εκφάνσεων του πολιτικού και κοινωνικού βίου μιας χώρας, ή ακόμη και μιας μικρότερης ή ευρύτερης

119. Π. Σφυρίδης, *ό.π.*, σ. 140.

120. Α. Πανσέληνος, «Μυθιστόρημα-ιστορία-μύθος», *Ο αναγνώστης*, 2014.

121. Β. Αποστολίδου, *ό.π.*, χ.χ., σ. 5.

122. Γ. Φρέρης, *ό.π.*, σ. 71.

123. Ρ. Ricouer, *ό.π.*, σσ. 69-70.

124. Φ. Αμπατζοπούλου, *Η γραφή και η βία*, Πατάκης, Αθήνα 200, σ. 204.

125. Β. Αποστολίδου, *ό.π.*, χ.χ., σ. 5.

συλλογικότητας, υπήρξε αργέγονη.¹²⁶ Αυτό, άλλωστε, επιβεβαιώνεται και από το γεγονός πως η αξιοποίηση της ιστορικής πραγματικότητας από το λογοτεχνικό κόσμο παρατηρείται ήδη από τον 19^ο αιώνα, κυρίως στο ιστορικό μυθιστόρημα, όπου και οριοθετείται κατά κάποιο τρόπο η αμφίδρομη σχέση ιστορίας–λογοτεχνίας.¹²⁷ Η συμπληρωματική αυτή σχέση ιστοριογραφίας και μυθιστορίας δεν περιορίζεται απλώς στα είδη των αντικειμένων, την θεματολογία, τους χώρους και τα πρόσωπα αλλά επεκτείνεται και σε θέματα ιδεολογίας, κοσμοθεωρίας και ερμηνείας γενικότερα¹²⁸.

Ο τρόπος αποτύπωσης του ιστορικού παρελθόντος βρίσκεται σε άμεση συνάρτηση με το πνεύμα που διέπει κάθε εποχή, τις τάσεις της, καθώς, και τις αντίστοιχες ανάγκες, αγωνίες και προβλήματα της. Εξάλλου η ιστορία, όπως όλα τα πεδία της πνευματικής ανθρώπινης δραστηριότητας, επηρεάζεται και πάντοτε θα επηρεάζεται από το λεγόμενο «zeitgeist», δηλαδή το πνεύμα των καιρών¹²⁹.

Οι τάσεις αυτές της ιστορικής αφηγηματογραφίας αποτυπώθηκαν, όπως είναι φυσικό λόγω των σχέσεων διάδρασης και αλληλοτροφοδοσίας που τους ενώνουν, και στην λογοτεχνία. Η εθνοκεντρική σκοπιά της ιστορίας, ενισχυμένη από την ρομαντική της αντίληψη κυριάρχησε από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα έως τις αρχές του 20^{ου}¹³⁰ και αποτυπώθηκε έντονα στο ιστορικό μυθιστόρημα, το οποίο συνδέθηκε με την προσπάθεια συγκρότησης του έθνους-κράτους και την εδραίωση μιας κοινής ταυτότητας και μνήμης¹³¹. Παρατηρούμε, λοιπόν, πως η λογοτεχνική δημιουργία εμπνέεται από το ιστορικό παρελθόν, ενώ «ερμηνεύει και τις εκφάνσεις της ιστορικής πορείας κάθε χώρας»¹³².

126. Φ. Κυριάκου, *ό.π.*, σ. 26.

127. Α. Κατσίκη-Γκίβαλου, «Ιστορία και πολιτική στη νεότερη παιδική λογοτεχνία: *Τα γενέθλια της Ζ. Σαρή και Η σφεντόνα του Δαβίδ* του Παντελή Καλιότσου», στο Τ. Τσιλιμένη (Επιμ.), *Σύγχρονο Παιδικό – Νεανικό Μυθιστόρημα*, Σύγχρονοι Ορίζοντες, Αθήνα 2004, σ. 507.

128. Η. Μήλλας, «Ιστοριογραφία ή μυθιστόρημα; Η μαρτυρία των ελληνικών και τουρκικών κειμένων», στα πρακτικά του συνεδρίου *Η Ιστορία ως διακύβευμα: Μορφές σύγχρονης ιστορικής κουλτούρας* (30 Νοεμβρίου έως 2 Δεκεμβρίου 2001), *Historiein* τ. 4, Αθήνα 2003-4.

129. Π. Παπακωνσταντίνου, όπως αναφέρεται στο Φ. Κυριάκου, *ό.π.*, σ. 23.

130. Α. Κατσίκη-Γκίβαλου, «Βιωμένη πραγματικότητα, μαρτυρία και Ιστορία στο νεότερο παιδικό και εφηβικό λογοτεχνικό βιβλίο», *Κείμενα*, 21, Ιούλιος 2015, σ. 2.

131. Μ. Νικολοπούλου, «Ο λόγος της μαρτυρίας στην μεταπολεμική πεζογραφία: Αυθεντικότητα, στράτευση και το «δικαίωμα στην ιστορία» (1945-1994)», στα πρακτικά του συνεδρίου *Η Ιστορία ως διακύβευμα: Μορφές σύγχρονης ιστορικής κουλτούρας* (30 Νοεμβρίου έως 2 Δεκεμβρίου 2001), *Historiein* τ. 4, Αθήνα 2003-4, σ. 3.

132. Ι. Παρασκευόπουλος, όπως αναφέρεται στο Φ. Κυριάκου, *ό.π.*, σ. 24.

Στο ίδιο μοτίβο, από το 1920 και μετέπειτα, προφανώς κάτω από την επιρροή των δύο Παγκοσμίων Πολέμων, της Μικρασιατικής Καταστροφής και της αστικοποίησης της ελληνικής κοινωνίας, κυριάρχησε μια ανθρωποκεντρική σκοπιά της ιστορίας, με το ιστορικό μυθιστόρημα να αποκτά έναν χαρακτήρα περισσότερο κοινωνικό και ανθρωπιστικό.¹³³ Η λογοτεχνία προσανατολίζεται και υιοθετεί, κυρίως σε διεθνές επίπεδο αλλά και στη χώρα μας ιδίως τη μεσοπολεμική περίοδο¹³⁴, τη αντιπολεμική πεζογραφία, κυρίως με τη μορφή των προσωπικών μαρτυριών αλλά και ιδεολογικών έργων.¹³⁵

Από τις αρχές της δεκαετίας του 1950 μέχρι και τις αρχές του 21ου αιώνα, υπό το πρίσμα σημαντικών γεγονότων, όπως ο Εμφύλιος πόλεμος, η Δικτατορία, η μεταπολίτευση, επικράτησε ένας τρόπος προσέγγισης και συγκρότησης του ιστοριογραφικού πεδίου περισσότερο ιδεολογικός και πολιτικός, με κυρίαρχα γνωρίσματά του την διακριτική απόσταση από τα τεκμήρια ή τα ίχνη του ιστορικού υλικού, τους νομοτελειακά επικαθορισμένους μηχανισμούς ιστορικής εξέλιξης καθώς και τους αδιαφανείς κινητήριους μοχλούς συγκρότησης του ιστοριογραφικού πεδίου.¹³⁶ Οι τάσεις αυτές, όπως αναμένεται, επηρέασαν και τις λογοτεχνικές αποτυπώσεις της ιστορικής διήγησης και οδήγησαν στη δημιουργία ενός νέου είδους ιστορικού μυθιστορήματος.

Σε καμία περίπτωση όμως δεν θα πρέπει όμως να θεωρούμε ότι η επίδραση της ιστορίας στη λογοτεχνία εντοπίζεται μονάχα σε επίπεδο περιεχομένου ή ιδεών. Η σχέση που συνδέει ένα λογοτεχνικό έργο με την ιστορία πολλές φορές είναι έμμεση και διαμεσολαβημένη, και αυτό συμβαίνει επειδή τα ιστορικά χαρακτηριστικά μιας εποχής αλλά και οι όποιες ιστορικές αλλαγές επηρεάζουν τις μορφές και τις τεχνοτροπίες των έργων, ωθούν τους καλλιτέχνες να βρουν νέους τρόπους έκφρασης εμπειριών και συναισθημάτων και οδηγούν, ακόμη, και στη δημιουργία ολόκληρων λογοτεχνικών κινημάτων.¹³⁷ Κάτι τέτοιο υποδηλώνει πως ακόμη και αν ένα λογοτεχνικό έργο δεν αναφέρεται ευθέως στην ιστορία, *«έχει κατά πάσα πιθανότητα ενσωματώσει την*

133. Α. Κατσίκη-Γκίβαλου, *ό.π.* 2015, σ. 2.

134. Βλ. Περισσότερα για τις λογοτεχνικές μαρτυρίες τη περίοδο του μεσοπολέμου στο Μ. Νικολοπούλου, «Ο λόγος της μαρτυρίας στην μεταπολεμική πεζογραφία: Αυθεντικότητα, στράτευση και το «δικαίωμα στην ιστορία» (1945-1994)», στα πρακτικά του συνεδρίου *Η Ιστορία ως διακόβευμα: Μορφές σύγχρονης ιστορικής κουλτούρας* (30 Νοεμβρίου έως 2 Δεκεμβρίου 2001), *Historiein* τ. 4, Αθήνα 2003-4.

135. Α. Κατσίκη-Γκίβαλου, *ό.π.* 2015, σ. 2.

136. Ι. Δάλλας, όπως παρατίθεται στο Φ. Κυριάκου, *ό.π.*, σ. 25.

137. Β. Αποστολίδου, *ό.π.*, *χ.χ.*, σ. 9.

αίσθηση της βιωμένης πραγματικότητας της εποχής του, μια αίσθηση που μπορεί να ανιχνευτεί στη δομή, στη γλώσσα, στο περιεχόμενο»¹³⁸. Άρα, η λογοτεχνία αποτελεί οργανικό μέρος της ιστορίας, υπάρχει μέσα σε αυτήν και επηρεάζεται από αυτήν ολόπλευρα.¹³⁹

3.3 Η λογοτεχνία ως μεσολαβητής του «δικαιώματος στην ιστορία»¹⁴⁰

Παρατηρούμε, λοιπόν, πως ο λογοτεχνικός και ο ιστορικός λόγος έχουν αναπτύξει έναν στενό δεσμό αλληλεξάρτησης. Μία ιδιαίτερη σχέση, που εκτός των άλλων, εσωκλείει τις δύο παράλληλες αλλά και, ταυτόχρονα, συμπληρωματικές αφηγήσεις και εικόνες για το ιστορικό παρελθόν και την εθνική ταυτότητα¹⁴¹. Είναι επόμενο, λοιπόν, η λογοτεχνία να διαδραματίζει σημαντικό ρόλο και να συνεισφέρει σε βάθος στην συγκρότηση μιας συλλογικής μνήμης αλλά και στην εθνική αγωγή και παιδεία¹⁴². Η λογοτεχνία, άλλωστε, χαρακτηρίζεται ως μεσολαβητής του «δικαιώματος στην ιστορία» καθώς αποτελεί ένα ικανό μέσο μνημόνευσης του παρελθόντος.¹⁴³

Η ιστορία καταγράφοντας τα παρελθόντα γεγονότα επιχειρεί να φωτίσει το παρόν και να προδιαγράψει το μέλλον, ενώ η λογοτεχνία όταν καταπιάνεται με αυτά, τα καταγράφει και τα γνωστοποιεί στο ευρύ κοινό και ταυτόχρονα συμβάλλει, ανάλογα με την ιδεολογική της τοποθέτηση, στη διαμόρφωση μιας κοινής γνώμης θετικά ή αρνητικά προσκείμενης σε αυτά.¹⁴⁴ Η λογοτεχνία είναι εκείνη που μας «φέρει σε επαφή με την παράδοση και τη συνέχεια της συλλογικής μνήμης αλλά ταυτόχρονα μας δίνει τη δυνατότητα να τις διαρρήξουμε και να τις ανατρέψουμε απελευθερωτικά»¹⁴⁵. Αν η ιστορία, λοιπόν, συμβάλλει στη γέννηση μιας μορφής λογοτεχνίας και συνεχίζει να την τροφοδοτεί με στοιχεία και καταστάσεις, η λογοτεχνία είναι εκείνη που καθιερώνει την ιστορία στη συνείδηση των μαζών και

138. Στο ίδιο, σ. 10.

139. Στο ίδιο, σ. 10.

140. Μ. Νικολοπούλου, *ό.π.*, σ. 3.

141. Μ. Τσιγγενοπούλου, *ό.π.*, σ. 29.

142. Β. Αναγνωστόπουλος, «Η ιστορική μνήμη για το μείζονα ελληνισμό μέσα στην παιδική λογοτεχνία», *Διαδρομές*, τ. 57, Αθήνα 2000, σ. 12.

143. Μ. Νικολοπούλου, *ό.π.*, σ. 3.

144. Γ. Φρέρης, *ό.π.*, σ. 72.

145. Δ. Αναγνωστοπούλου, *ό.π.*, σ. 29.

συμβάλλει άμεσα ή έμμεσα στη διαμόρφωση της κοινής γνώμης.¹⁴⁶ Σε ορισμένες περιπτώσεις μάάλιστα λειτουργεί και αποκαλυπτικά αφού σύμφωνα με τον Θ. Πυλαρινό «μόνο η λογοτεχνία τα λέει όλα, ενώ η ιστορία συνήθως ό,τι της αρέσει, ό,τι την 'βολεύει' ή ό,τι κρίνει σημαντικότερο»¹⁴⁷.

3.4 Το ιστορικό μυθιστόρημα στη Παιδική Λογοτεχνία

Το ιστορικό παρελθόν αποτελεί μια ανεξάντλητη πηγή έμπνευσης για τη λογοτεχνία, όπως άλλωστε και για όλες τις τέχνες. Το αποτέλεσμα που προκύπτει από αυτή τη σχέση και το οποίο πραγματώνει όσα προαναφέρθηκαν, εκφράζεται κυρίως¹⁴⁸ μέσα από το ιστορικό μυθιστόρημα, ένα νέο υβριδικό είδος του 19^{ου} αιώνα¹⁴⁹ που αποτελεί άμεσο απόγονο του ρεαλιστικού κοινωνικού μυθιστορήματος του 18^{ου} αιώνα.¹⁵⁰ Για πολλούς το ιστορικό μυθιστόρημα αποτελεί μια μορφή «εναλλακτικής ιστορίας», «παραπληρωματικής» η ακόμη και «συμπληρωματικής».¹⁵¹ Ωστόσο, ως ιστορικό μυθιστόρημα δεν ορίζεται απλά οποιαδήποτε ιστορία διαδραματίζεται στο παρελθόν¹⁵².

3.4.1 Ορισμός και γνωρίσματα του είδους

Κατά καιρούς, στη διεθνή βιβλιογραφία, έχει γίνει προσπάθεια από τους μελετητές του είδους για διατύπωση του ορισμού του αλλά σε γενικές γραμμές, θα λέγαμε, πως επικρατεί μια εννοιολογική σύγχυση.¹⁵³ Ο Α. Σαχίνης, ο πρώτος και ο εγκυρότερος

146. Γ. Φρέρης, *ό.π.*, σ. 71.

147. Θ. Πυλαρινός, *ό.π.*, σ. 55.

148. Όπως επισημαίνει και η Β. Αποστολίδου, *ό.π.*, χ.χ., σ. 11: «... έχουμε πεζογραφικά είδη που συμπλέκονται με την ιστορία πολύ περισσότερο και από το μυθιστόρημα. Αυτά είναι η μυθιστορηματική βιογραφία, η αυτοβιογραφία, τα διάφορα είδη μαρτυρίας, η επιστολογραφία, το απομνημόνευμα. Λόγω του υψηλού βαθμού αναφορικότητας και πρόσδεσης στην ιστορική πραγματικότητα, τα είδη αυτά κάποτε θεωρούνταν στα όρια της λογοτεχνίας...». Στη παρούσα εργασία λοιπόν, θα μας απασχολήσει το ιστορικό μυθιστόρημα, όχι μόνο για τους λόγους που αναφέρθηκαν, αλλά και γιατί σε αυτό το λογοτεχνικό είδος εντάσσονται και τα δύο έργα που θα αναλυθούν και θα σχολιαστούν σε μεταγενέστερο στάδιο της εργασίας.

149. Τ. Πολίτη, *ό.π.*, σ. 23.

150. Α. Κατσίκη-Γκίβαλου, *ό.π.* 2015, σ. 1.

151. Α. Πανσέληνος, *ό.π.*

152. S. Rahn, «An Evolving Past: The Story of Historical Fiction and Nonfiction of Children», στο *The Lion and the Unicorn*, Volume 15, number 1, 1991, σ. 3.

153. Γ. Μητροφάνης, *Το ιστορικό μυθιστόρημα για παιδιά και νέους κατά την περίοδο 1900-1980. Τα πρόσωπα και τα προσώπεια*, διδ. διατριβή, Πανεπιστήμιο Κρήτης 2001, σσ. 2-3.

μελετητής του είδους στην Ελλάδα, μας δίνει το δικό του ορισμό, σύμφωνα με τον οποίο «ιστορικό είναι το μυθιστόρημα που έχει ως θέμα πρόσωπα και γεγονότα μιας περασμένης εποχής και δημιουργεί το ιδιαίτερο χρώμα του τόπου και του χρόνου»¹⁵⁴. Στον ορισμό αυτό θα μπορούσαμε να προσθέσουμε και το στοιχείο της φαντασίας, αφού σε ένα ιστορικό μυθιστόρημα παρουσιάζονται μεν ιστορικά γεγονότα και πρόσωπα μέσα όμως σε μια μυθοπλαστική ιστορία με πλασματικούς πρωταγωνιστές¹⁵⁵. Εξάλλου, το βασικό χαρακτηριστικό που προσδιορίζει τη δομή, την μορφή και το περιεχόμενο ενός ιστορικού μυθιστορήματος είναι η επιτυχημένη σύζευξη και η έντεχνη διαπλοκή της ιστορίας και του μύθου¹⁵⁶.

Το εφηβικό ιστορικό μυθιστόρημα δεν ορίζεται διαφορετικά. Η μόνη επιπλέον προϋπόθεση που θα πρέπει να πληροί, σύμφωνα με τη Πέτροβιτς-Ανδρουτσοπούλου, είναι να αποτυπώνει με ιδιαίτερη σαφήνεια το χρονικό και ιστορικό πλαίσιο και να παρέχει πληθώρα πληροφοριών σχετικών με την τότε εποχή και τα ιστορικά δεδομένα, καθώς το αναγνωστικό κοινό στο οποίο απευθύνεται δεν διαθέτει επαρκείς ιστορικές γνώσεις.¹⁵⁷ Όπως αναφέρει, άλλωστε και η Rahn οι μυθιστοριογράφοι ιστορικών μυθιστορημάτων για παιδιά στοχεύουν στο «να μεταφέρουν τον πολιτισμό μιας παλαιότερης εποχής σε μια γενιά που έχει ελάχιστη ή καθόλου γνώση για αυτή. Ενδιαφέρονται πολύ λιγότερο για τα μεγάλα ιστορικά γεγονότα και τις ιστορικές προσωπικότητες, και περισσότερο για να δείξουν πως ζούσαν και διαμορφώνονταν τότε»¹⁵⁸.

Το λογοτεχνικό είδος του ιστορικού μυθιστορήματος έχει κάποια ιδιαίτερα χαρακτηριστικά. Με δεδομένο πως μέσω αυτού αναβιώνει μια ολόκληρη εποχή, ο δημιουργός του στοχεύει και επιδιώκει την ανασύνθεση του ιδιαίτερου κλίματος και της ατμόσφαιρας της ιστορούμενης περιόδου.¹⁵⁹ Απαραίτητη προϋπόθεση για τη φιλοδοξία του αυτή είναι η προσεκτική και σε βάθος μελέτη ιστορικών πηγών.¹⁶⁰ Με τον τρόπο αυτό θα διασφαλιστεί και η ιστορική αλήθεια, που σύμφωνα με την

154. Α. Σαχίνης, *ό.π.*, σ. 35.

155. Μ. Κανατσούλη, *ό.π.*, σ. 172.

156. Α. Fleishman, *The English Historical Novel, from Walter Scott to Virginia Woolf*, The John Hopkins Press, Baltimore and London 1971, σσ. 3-4.

157. Α. Πέτροβιτς-Ανδρουτσοπούλου, Ελληνική συνείδηση και ελληνικά ιστορικά μυθιστορήματα για μεγάλα παιδιά και εφήβους, *Διαδρομές τ. 13*, Αθήνα 2004, σ. 24.

158. S. Rahn, *ό.π.*, σ. 3.

159. Φ. Κυριάκου, *ό.π.*, σ. 39.

160. Η. Καλλέργης, *ό.π.*, σ. 60.

Ντενίση, αποτελεί το βασικό χαρακτηριστικό ενός ιστορικού μυθιστορήματος.¹⁶¹ Το ιστορικό πλαίσιο οφείλει να ορίζεται ξεκάθαρα και χωρίς ανακρίβειες. Χωρίς, ωστόσο, αυτό να σημαίνει πως ο συγγραφέας δεν αφήνει στο έργο τη δική του σφραγίδα, δεν παραθέτει τη δική του εκδοχή της ιστορίας. Άλλωστε, «στο ιστορικό μυθιστόρημα κυριαρχεί ο λογοτέχνης, όχι ο ιστορικός»¹⁶².

Μια ακόμη βασική αρχή είναι η ύπαρξη χρονικής απόστασης ανάμεσα στη περίοδο συγγραφής του και στη περίοδο τοποθέτησης της δράσης του, ώστε να επιτευχθεί η αντικειμενικότητα και η συναισθηματική αποστασιοποίηση του συγγραφέα από τα αφηγούμενα γεγονότα.¹⁶³ Η πλειονότητα των μελετητών συντάσσεται με την άποψη αυτή, με χαρακτηριστικότερο τον Walter Scott, «πατέρα» του ιστορικού μυθιστορήματος. Το ιστορικό, λοιπόν, μυθιστόρημα διαδραματίζεται στο παρελθόν (40 με 60 χρόνια παλαιότερα, δηλ. δύο γενιές), ενώ υπάρχουν και εκείνα τα οποία αναφέρονται στο παρόν της προηγούμενης γενιάς, καθώς ο συγγραφέας έχει προσωπικές εμπειρίες, και χαρακτηρίζονται ως μυθιστορήματα του πρόσφατου παρελθόντος.¹⁶⁴ Ο Καλλέργης υποστηρίζει πως τα έργα που δεν εκπληρώνουν την απαραίτητη σύμβαση της χρονικής απόστασης δεν χαρακτηρίζονται ιστορικά, ανεξαρτήτως της λογοτεχνικής τους αξίας, και μπορούν να τοποθετηθούν ειδολογικά στις μαρτυρίες.¹⁶⁵ Η Κατσίκη-Γκίβαλου προτείνει μεν την κατάταξη πολλών ιστορικών μυθιστορημάτων με αυτοβιογραφικά στοιχεία των συγγραφέων τους στα μυθιστορήματα «μαρτυρίας», τονίζει όμως πως η ιστορική πραγματικότητα δεν περιορίζεται μόνο στο παρελθόν και πως σε αυτήν ανήκει και η «βιωμένη και βιωματική πραγματικότητα»¹⁶⁶. Ωστόσο, οι συμβάσεις αυτές του συγκεκριμένου είδους, σύμφωνα με τον Καρακίτσιο, δεν έχουν καθολική ισχύ στην λογοτεχνική ιστορική αφήγηση για παιδιά, αφού η ίδια η παιδική λογοτεχνία διαθέτει τις δικές της αρχές και ιδιαιτερότητες τις οποίες προσπαθεί να εναρμονίσει με αυτές του ιστορικού μυθιστορήματος. Προκύπτει, λοιπόν, ένα λογοτεχνικό είδος που διαθέτει μια ποικιλία χαρακτηριστικών που αποτρέπει την αυστηρή θεωρητική του κατάταξη, η οποία όταν συμβαίνει «στηρίζεται μαξιμαλιστικά σε κριτήρια

161. Σ. Ντενίση, *Το ελληνικό μυθιστόρημα και ο sir Walter Scott*, Καστανιώτης, Αθήνα 1994, σ. 110.

162. Β. Αναγνωστόπουλος, *ό.π.*, 2008, σ. 188.

163. Μ. Κανατσούλη, *ό.π.*, σ. 173.

164. Α. Fleishman, *ό.π.*, σ. 3.

165. Η. Καλλέργης, *ό.π.*, σ. 59.

166. Α. Κατσίκη-Γκίβαλου, *ό.π.*, 2004, σ. 509-510

περιεχομένου».¹⁶⁷ Η Σπανάκη σημειώνει πως το παιδικό ιστορικό μυθιστόρημα «αποκτά το εύρος του μέσα από τη διαχείριση του χρόνου, και τους τρόπους με τους οποίους οι συγγραφείς υφαίνουν τα γεγονότα και τις ιστορίες τους σε συνάρτηση με το ιστορικό υπόστρωμα που χρησιμοποιούν, το πραγματολογικό υλικό, τη μυθοπλασιακή αφήγηση και το γλίστρημα ανάμεσα σε διαφορετικές χρονικές περιόδους»¹⁶⁸.

Σε γενικές γραμμές, οι περισσότεροι ορισμοί, που έχουν προταθεί και εντοπίζονται στη διεθνή και εγχώρια βιβλιογραφία, συγκλίνουν σε πέντε βασικές παραμέτρους: το χρόνο (απόσταση 30-40 χρόνων), τον τόπο (ρεαλισμός γεωγραφικού περιβάλλοντος), τα ήθη και τα έθιμα της περασμένης εποχής, την ιστορική ακρίβεια και το μη βιωμένο.¹⁶⁹

3.4.2 Αξία του ιστορικού μυθιστορήματος

Η αξία και σημαντικότητα του ιστορικού μυθιστορήματος υπογραμμίζεται και επισημαίνεται από όλους τους θεωρητικούς της λογοτεχνίας. Ο Απόστολος Σαχίνης παρατηρεί πως ένα καλό ιστορικό μυθιστόρημα αποτελεί τον καλύτερο δυνατό τρόπο ώστε η ιστορία να πλησιάσει τις ψυχές και τα πάθη των ανθρώπων.¹⁷⁰ Ιδίως αν αναλογιστούμε πως τα αποστειρωμένα και αυστηρά επιστημονικά ιστορικά κείμενα δεν είναι προσπελάσιμα και κατανοητά για όλους και συνεπώς δεν βοηθούν στη απόκτηση μιας ολοκληρωμένης και σφαιρικής γνώσης της εθνικής ιστορίας.¹⁷¹ Το ιστορικό μυθιστόρημα έρχεται και λειτουργεί συμπληρωματικά με την επίσημη ιστορία και την καθιστά προσιτή για ευρύ κοινό. Εξάλλου, στις περισσότερες, αν όχι σε όλες, τις εθνικές λογοτεχνίες το παρελθόν λειτουργεί ως «ένα ανεξάντλητο ταμείο» γνώσεων και εμπειριών¹⁷² και η ιστορία συνιστά μια πλούσια πηγή που προσφέρει υψηλού επιπέδου πνευματική τροφή, αφορμές για προβληματισμό και σκέψη, ενώ συμβάλλει καθοριστικά στη διάσωση και διατήρηση της εθνικής ταυτότητας και μνήμης.¹⁷³

167. Α. Καρακίτσιος, «Φαντασία, Μνήμη και Παρατήρηση στο σύγχρονο παιδικό Μυθιστόρημα», στο Τσιλιμένη Γ. (Επιμ) *Σύγχρονο Παιδικό – Νεανικό Μυθιστόρημα*, Σύγχρονοι Ορίζοντες, Αθήνα 2004, σ. 85.

168. Μ. Σπανάκη, *ό.π.*, σ. 96.

169. Γ. Μητροφάνης, *ό.π.*, σ. 8.

170. Α. Σαχίνης, *ό.π.*, 1981, σ. 38.

171. Η. Καλλέργης, *ό.π.*, σ. 62.

172. Γ. Γρηγοριάδου-Σουρέλη, *ό.π.*, 1993, σ. 135.

173. Α. Πέτροβιτς-Ανδρουτσοπούλου, *ό.π.*, σ. 24.

Καταλαβαίνουμε λοιπόν, πως το ιστορικό μυθιστόρημα, αποτελεί το μέσο για να επιτευχθεί η τόσο απαραίτητη επαφή και σύνδεση του παιδιού με το ιστορικό, το ατομικό και το ομαδικό, το φυλετικό και το εθνικό του παρελθόν.¹⁷⁴ Στο σύνολό τους, οι απόψεις μελετητών και συγγραφέων για την μεγάλη και καθοριστική σημασία του ιστορικού μυθιστορήματος στη διαμόρφωση και ενδυνάμωση της εθνικής συνείδησης, στην ανάδειξη της ελληνικότητας της ιστορικής συνέχειας, της συνοχής του ελληνισμού και της εθνικής ταυτότητας, φαίνεται να ταυτίζονται.¹⁷⁵ Εκτός των άλλων, αποτελεί και ένα από τα αποτελεσματικότερα και γοητευτικότερα ερείσματα στη προσπάθεια του ανθρώπου, ειδικά του νέου, να συνδιαλεχθεί με το παρελθόν και μέσω αυτού να γνωρίσει να την κοινωνία και τον πολιτισμό του, να νοηματοδοτήσει τον κόσμο του και να προσδιορίσει το προσωπικό του στίγμα¹⁷⁶. Αναδεικνύεται, λοιπόν, και η παιδαγωγική διάσταση του ιστορικού μυθιστορήματος.

3.4.3 Πρώτη εμφάνιση και Εξέλιξη του είδους

Μελετώντας κανείς την ιστορία της παιδικής και νεανικής λογοτεχνίας στην Ελλάδα, θα διαπιστώσει πως τα παραγόμενα έργα είναι στην πλειοψηφία τους παραμύθια και μυθιστορήματα. Από τα μυθιστορήματα, εκείνο με την μεγαλύτερη πορεία στο χώρο είναι το ιστορικό. Ο Καρακίτσιος, μάλιστα, υποστηρίζει πως το συγκεκριμένο λογοτεχνικό είδος, στις διάφορες παραλλαγές του, «αποτέλεσε την πρώτη απόπειρα λογοτεχνικής αφήγησης για παιδιά».¹⁷⁷ Οι απόψεις όλων των μελετητών της παιδικής και εφηβικής λογοτεχνίας συγκλίνουν στο ότι το ιστορικό μυθιστόρημα είχε κυρίαρχη θέση στην πλειονότητα των ιστορικών της περιόδων. Ενδεικτικά, ο Σακελλαρίου αναφέρει ότι «το πρώτο είδος μυθιστορήματος που αναπτύχθηκε στη χώρα μας ήταν το ιστορικό»¹⁷⁸, ο Δελώνης υποστηρίζει ότι «στη συντριπτική αναλογία το Ελληνικό

174. Η. Καλλέργης, *ό.π.*, σσ. 66-67.

175. Βλ. Β. Αναγνωστόπουλος, *ό.π.*, 2000, σσ. 10-16, Γ. Γρηγοριάδου-Σουρέλη, «Γράφοντας ιστορικά μυθιστορήματα», στο Α. Κατσίκη-Γκίβαλου (Επιμ.), *Παιδική λογοτεχνία, θεωρία και πράξη*, Καστανιώτης, Αθήνα 1993, σσ. 135-141. Η. Καλλέργης, *ό.π.*, σσ. 66-67, Ν. Σαλποδήμου, & Π. Ράπτης, «Ιστορικοί-νοηματικοί άξονες και ιδεολογικές σημασιοδοτήσεις στο παιδικό ιστορικό μυθιστόρημα στη δεκαετία του 1980», στο Τ. Τσιλιμένη (Επιμ.), *Σύγχρονο Παιδικό – Νεανικό Μυθιστόρημα*, Σύγχρονοι Ορίζοντες, Αθήνα 2004, σσ. 518–527, Τ. Τσιλιμένη, «Το σύγχρονο παιδικό και εφηβικό μυθιστόρημα. Συνοπτική παρουσίαση», στο Τ. Τσιλιμένη (Επιμ.), *Σύγχρονο Παιδικό – Νεανικό Μυθιστόρημα*, Σύγχρονοι Ορίζοντες, Αθήνα 2004, σσ. 13-21.

176. Α. Κατσίκη-Γκίβαλου, *ό.π.*, 2015, σ. 9-10.

177. Α. Καρακίτσιος, *ό.π.*, σ. 86.

178. Χ. Σακελλαρίου, *ό.π.*, σ. 181.

*Μυθιστόρημα για παιδιά είναι Ιστορικό*¹⁷⁹, ο Αναγνωστόπουλος αναφέρεται σε αυτό χαρακτηρίζοντάς το ως «το ισχυρότερο ρεύμα στην παιδική λογοτεχνία»¹⁸⁰.

Τα πρώτα ιστορικά μυθιστορήματα εμφανίζονται στα ελληνικά γράμματα την περίοδο 1830-1880 αποτελώντας το πρώτο μυθιστορηματικό είδος που αναπτύσσεται στην ιστορία των νεοελληνικών γραμμάτων¹⁸¹. Γεγονός αναμενόμενο, δεδομένου ότι αποτελεί το μέσο ανασυγκρότησης της εθνικής και πολιτιστικής ταυτότητας της χώρας που έχει μόλις ανεξαρτητοποιηθεί και προτιμά να ασχολείται με την αίγλη του ιστορικού της παρελθόντος παρά με τα υπαρκτά σοβαρά προβλήματά της¹⁸². Τα έργα αυτά είναι επηρεασμένα από το κίνημα και τις ιδέες του ρομαντισμού, εμπεριέχουν ηθογραφικά και ρεαλιστικά στοιχεία και απηχούν τις ιδέες της τότε εποχής¹⁸³. Στην πλειοψηφία τους δεν απευθύνονται σε παιδικό αναγνωστικό κοινό. Υπήρχαν, ωστόσο, ορισμένα έργα, με θέμα την προεπαναστατική και μεταεπαναστατική περίοδο, όπως *Η ηρωίς της Ελληνικής Επανάστασεως* (1861) του Στ. Ξένου, ο *Κατσαντώνης* (1862) και *Αι τελευταίαι ημέραι του Αλή-Πασά* (1862) του Κ. Ράμφου και ο *Θάναος Βλέκας* (1855) του Π. Καλλιγά που είχαν γίνει λαϊκά αναγνώσματα και διαβάστηκαν και από άτομα νεαρής ηλικίας¹⁸⁴. Το μόνο, όμως, έργο που θα μπορούσε με ευκολία να διαβαστεί από παιδιά, ανεξαρτήτως της αρχικής πρόθεσης του συγγραφέα, είναι ο *Λουκής Λάρας* (1879) του Δημήτριου Βικέλα¹⁸⁵. Στις αρχές του 20^{ου} και υπό την επίδραση του εκπαιδευτικού δημοτικισμού, τα διάφορα ιστορικά γεγονότα μελετώνται και αποτυπώνονται μέσα από μια εθνικιστική και ελληνοκεντρική σκοπιά¹⁸⁶. Αυτό, όπως είναι λογικό, μεταφέρεται και στον χώρο του παιδικού ιστορικού μυθιστορήματος.

Στα 1909 κάνει την εμφάνισή της στη λογοτεχνία η Πηνελόπη Δέλτα, η παρουσία και τα έργα της οποίας θα αποτελέσουν τομή στο χώρο και θα είναι καθοριστικά, ιδίως για το μυθιστόρημα¹⁸⁷. Στα έργα σταθμούς της Π. Δέλτα οι ηθικές και εθνικοδιδασκτικές προθέσεις είναι εκείνες που καθορίζουν τον τρόπο

179. Α. Δελώνης, *Ελληνική Παιδική Λογοτεχνία: 1835-1985, Από τις πρώτες ρίζες μέχρι σήμερα*, Ηράκλειτος, Αθήνα 1986, σ. 38.

180. Β. Αναγνωστόπουλος, *ό.π.*, 2008, σ. 116.

181. Χ. Σακελλαρίου, *ό.π.*, 1987, σ. 181, Μ. Κανατσούλη, *ό.π.*, 2002, σ. 173.

182. Μ. Κανατσούλη, *ό.π.*, σ. 173.

183. Σ. Ντενίση, *ό.π.*, σ. 69.

184. Α. Κατσίκη-Γκίβαλου όπως αναφέρεται στο Δ. Γιάκος, *ό.π.*, σ. 139.

185. Μ. Κανατσούλη, *ό.π.*, σ. 173.

186. Λ. Πολίτης, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2012, σ. 255.

187. Μ. Κανατσούλη, *ό.π.*, σ. 174.

αναπαράστασης της κοινωνικής και ιστορικής πραγματικότητας. Τα έργα της έχουν έντονο εθνικοπατριωτικό και ηθικοδιδασκτικό χαρακτήρα με έκδηλη την επίδραση της εθνικιστικής ιδεολογίας ή ακόμη και υπερεθνικιστικής σύμφωνα με τον Παπαϊωάννου¹⁸⁸, τον μεροληπτικό και ιδιαίτερα επιεική τρόπο παρουσίασης της ελληνικής πλευράς¹⁸⁹ και την πληθώρα «ηθικοπλαστικών και διδαχτικών προτροπών»¹⁹⁰. Το γεγονός αυτό δεν θα πρέπει να μας προξενεί εντύπωση, καθώς τα έργα της παιδικής και νεανικής λογοτεχνίας του 20^{ου} και 21^{ου} αιώνα βρίσκονται σε άμεση συνάφεια με ευρύτερα πολιτικοκοινωνικά φαινόμενα που σημειώθηκαν στη χώρα την ίδια περίοδο.¹⁹¹ Επιπλέον, όπως επισημαίνει, ο Καρακίτσιος το ιστορικό μυθιστόρημα μέχρι και τη μεταπολίτευση είχε επηρεαστεί βαθύτατα από το ρεύμα του ρομαντισμού, στο οποίο αποδίδεται μεγάλη σημασία στην αποτύπωση του ψυχικού και συναισθηματικού κόσμου των ηρώων και συνεπώς αυτοί παρουσιάζονται εξιδανικευμένοι ή ωραιοποιημένοι και λειτουργούν συμβολικά.¹⁹²

Η ίδρυση της Γυναικείας Λογοτεχνικής Συντροφιάς το 1958 αποτελεί γεγονός καθοριστικής σημασίας στην εξέλιξη της παιδικής λογοτεχνίας λόγω της θεματολογικής και ιδεολογικής επιρροής που άσκησε. Συγκεκριμένα, το είδος απέκτησε την απαραίτητη ώθηση, καθώς τέθηκε ως στόχος η «ελληνοποίηση» του παιδικού βιβλίου και ενισχύθηκε με κάθε μέσο η συγγραφή ιστορικών μυθιστορημάτων¹⁹³. Από τους κόλπους της αναδείχθηκαν σημαντικοί εκπρόσωποι του είδους. Ανάλογη είναι και η δράση του Κύκλου του Ελληνικού Παιδικού Βιβλίου που ιδρύεται το 1969 και συμβάλλει προώθηση της παιδικής και νεανικής λογοτεχνίας στην Ελλάδα¹⁹⁴.

Τα έργα αυτών των χρόνων βρίσκονται στο μεταίχμιο, καθώς εκφράζουν τόσο την ανθρωποκεντρική, όσο και την εθνοκεντρική σκοπιά της ιστορίας. Επηρεάζονται από την κυρίαρχη ιδεολογία, προβάλλουν όμως και ανθρωπιστικές αξίες και ιδεώδη, ενώ «δεν απουσιάζουν ωραιοποιήσεις ή αποσιωπήσεις, σκόπιμες ή

188. Βλ. Χ. Σακελλαρίου, *Οι πρωτοπόροι της ελληνικής παιδικής λογοτεχνίας. Πεζογραφία*, Ελληνικά γράμματα, Αθήνα 1994, σ. 91-92.

189. Χ. Σακελλαρίου, *ό.π.*, 1987, σσ. 188-189.

190. Α. Θρύλος, «Πηνελόπη Δέλτα», *Νέα Εστία*, τ. 376, Αθήνα 1943, σ. 147.

191. Μ. Σπανάκη, «Μετααποικιοκρατία και ελληνόφωνη παιδική και νεανική λογοτεχνία», στο Α. Ακριτόπουλος (επιμ.), *Ελληνική παιδική-νεανική λογοτεχνία: ιστορία, κριτική, διδασκαλία*, Ηρόδοτος, Αθήνα 2013, σ. 106.

192. Α. Καρακίτσιος, *ό.π.*, σ. 88.

193. Μ. Κανατσούλη, *ό.π.*, σ. 68.

194. Α. Δελώνης, *ό.π.*, σσ. 23-24.

μη, καταστάσεων και γεγονότων»¹⁹⁵. Τα θέματα συνεχίζουν να αντλούνται κυρίως από το Βυζάντιο και την Επανάσταση του '21, αρχίζουν όμως να αξιοποιούνται και τα πρόσφατα τότε πολιτικά και ιστορικά γεγονότα.

Από την μεταπολίτευση και μετά, το παιδικό και νεανικό ιστορικό μυθιστόρημα γνώρισε ιδιαίτερη αισθητική άνθιση και εκδοτική έκρηξη. Εμφανίζονται και εδραιώνονται στο χώρο πολλοί ταλαντούχοι συγγραφείς, ενώ σπουδαίοι συγγραφείς της νεοελληνικής λογοτεχνίας όπως ο Καζαντζάκης¹⁹⁶ εμπλουτίζουν με τα έργα τους το είδος. Αποτέλεσε για πολλά χρόνια τον πρωταγωνιστή της εγχώριας λογοτεχνικής παραγωγής, κυρίως λόγω των ιστορικοπολιτικών εξελίξεων των δεκαετιών αυτών που προωθήσαν το συγκεκριμένο είδος.¹⁹⁷ Ωστόσο, παρά τους όποιους κλυδωνισμούς των τελευταίων δεκαετιών, το λογοτεχνικό αυτό είδος καταφέρνει αναπροσαρμόζεται και συνεχίζει να μας δίνει εξαιρετα έργα, λογοτεχνικά άρτια και θεματολογικά διευρυμένα.¹⁹⁸ Τα τελευταία χρόνια, μάλιστα, στα σύγχρονα μυθιστορήματα για παιδιά και εφήβους κυριαρχεί η ανάμειξη ειδολογικών κατηγοριών. Έτσι το ιστορικό μυθιστόρημα συνδυάζεται με το κοινωνικό, ενώ μπορεί να ενσωματώνει στοιχεία μυστηρίου και φανταστικού. Θα μπορούσαμε να πούμε ότι, με τον τρόπο αυτό εξελίσσεται, εμπλουτίζεται και αποκτά νέο περιεχόμενο επιζητώντας να συμφιλώσει τις απαιτήσεις της λογοτεχνικής δημιουργίας με τις προτιμήσεις των νέων, τις ανάγκες και τα ενδιαφέροντά τους. Η ίδια εξέλιξη και τάση προς νέες κατευθύνσεις και πειραματισμούς παρατηρείται, άλλωστε, και στο σύνολο της παιδικής και νεανικής λογοτεχνίας.¹⁹⁹

Επιπλέον, το ιστορικό μυθιστόρημα για παιδιά και νέους επεκτείνεται θεματικά, καθώς εισάγει στους κόλπους του και αξιοποιεί δυναμικά θέματα της πολύ πρόσφατης ιστορίας.²⁰⁰ Επίσης, φαίνεται να υποχωρούν οι προκαταλήψεις και η λογοκρισία, καθώς, το ιστορικό μυθιστόρημα αγγίζει και πιο σκοτεινές πτυχές της

195. Α. Κατσίκη-Γκίβαλου, *ό.π.*, 2015, σ. 4.

196. Το 1978 κυκλοφορεί το ιστορικό του μυθιστόρημα *Ο Μέγας Αλέξανδρος* και το 1981 το έργο *Στα Παλάτια της Κνωσού*, που έχει θέμα μυθικό. Για περισσότερες πληροφορίες αλλά και διερεύνηση των παιδικών μυθιστορημάτων του Καζαντζάκη βλ. Μ. Σπανάκη, *Ο Καζαντζάκης και η Παιδική Λογοτεχνία. Μύθος και Ιστορία στα Μυθιστορήματα Ο Μέγας Αλέξανδρος-Στα Παλάτια της Κνωσού*, Gutenberg, Αθήνα 2011.

197. Τ. Τσιλιμένη, *ό.π.*, σ. 17.

198. Ν. Σαλποδήμου, & Π. Ράπτης, *ό.π.*, σ. 520-521.

199. Μ. Κανατσούλη, *Σύγχρονη ελληνική λογοτεχνία για εφήβους: οδεύοντας σε μια αβέβαιη ενηλικίωση(;)*, Ανακοίνωση στο Ε΄ Συνέδριο της Ευρωπαϊκής Εταιρείας Νεοελληνικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 2014, σσ. 6-8.

200. Α. Καρακίτσιος, *ό.π.*, σ. 87.

ιστορίας, εποχές που δεν υπήρξαν ένδοξες, θέματα ταμπού, που πονάνε και ενδεχομένως δημιουργούν προβλήματα στη συλλογική μνήμη, ενώ δίνεται χώρος και σε αιρετικές αναγνώσεις της ιστορίας.²⁰¹ Υπάρχει, βέβαια και η άποψη της Ζερβού, η οποία θεωρεί πως η λογοκρισία συνεχίζει να υπάρχει στα σύγχρονα μυθιστορήματα και επισημαίνει πως «ειδικά όταν πρόκειται για ιστορικά γεγονότα που πρέπει να συμπεριληφθούν σ' ένα παιδικό βιβλίο φαίνεται πως παρεμβαίνουν όλων των λογίων οι λογοκρισίες και οι δεσμεύσεις»²⁰².

Οφείλουμε, ωστόσο, να παρατηρήσουμε πως έχει διαφοροποιηθεί ο τρόπος με τον οποίο αποδίδονται τα θέματα των σύγχρονων ιστορικών μυθιστορημάτων, η οπτική τους γωνία, τα μηνύματα τους και, κυρίως, ο τρόπος παρουσίασης της ιστορίας γενικότερα.²⁰³ Παλαιότερα, στα παιδικά ιστορικά μυθιστορήματα γινόταν απλά μια στείρα παράθεση των ιστορικών γεγονότων και υπήρχε διάχυτος ένας ιδεολογικός συντηρητισμός²⁰⁴. Πλέον, επιδιώκεται η αποτύπωσή τους με αμερόληπτο και αντικειμενικό τρόπο²⁰⁵ και αυτό είναι φανερό στην προσπάθεια που γίνεται για να εκφραστεί και η άλλη-αντίθετη πλευρά²⁰⁶. Κύριο σκοπό των ιστορικών μυθιστορημάτων που απευθύνονται σε παιδικό και νεανικό κοινό της περιόδου αυτής συνεχίζει να αποτελεί η γνώση των ιστορικών στιγμών του έθνους, υπάρχει, όμως, πια μια τάση ερμηνείας της ιστορίας και αντιμετώπισής της πιο κριτικά και στοχαστικά.²⁰⁷ Επιδιώκεται, πλέον, η καλλιέργεια της πολιτικής συνείδησης και κρίσης αλλά και η ευαισθητοποίησή του παιδιού σε ανθρωπιστικά ζητήματα και πολιτιστικές αξίες και πρότυπα, στοιχεία που απουσίαζαν παντελώς από τη προγενέστερη λογοτεχνική παραγωγή²⁰⁸.

Επιπρόσθετα, από τη μεταπολίτευση και μετά, στο ιστορικό μυθιστόρημα για παιδιά σημειώνονται αλλαγές και σε ζητήματα αισθητικής και τεχνοτροπίας. Υπό την επίδραση του κινήματος της νεωτερικότητας, διαφοροποιείται ο τρόπος γραφής, η

201. Στο ίδιο, σσ. 87, 90-91,

202. Α. Ζερβού, *Λογοκρισία και Αντιστάσεις στα κείμενα των παιδικών μας χρόνων, Ανάγνωση από μια ενήλικη*, Οδυσσέας, Αθήνα 1993, σ. 15.

203. Ν. Παπαδογιαννάκης, «Σύγχρονες αναζητήσεις στην ελληνική παιδική λογοτεχνία», στο *Σύγχρονες τάσεις και απόψεις για την παιδική λογοτεχνία*, Ψυχογιός, Αθήνα 1991, σ. 93.

204. Α. Κατσίκη-Γκίβαλου, *ό.π.*, 2004, σ. 510.

205. Στο ίδιο, σ. 510.

206. Καρακίτσιος, *ό.π.*, σ. 99.

Όπως επισημαίνει και η Α. Κατσίκη-Γκίβαλου, *Το θαυμαστό ταξίδι*, Πατάκης, Αθήνα 1995, σ. 57: «... το 1963 με το *Καπλάκι της βιτρίνας*, πρόσφατα ιστορικά γεγονότα δίνονται στο παιδί σφαιρικά και για πρώτη φορά 'ακούγεται' και η άποψη 'της άλλης πλευράς'».

207. Α. Καρακίτσιος, *ό.π.*, σ. 99, Ν. Παπαδογιαννάκης, *ό.π.*, σσ. 93-95.

208. Α. Κατσίκη-Γκίβαλου, *ό.π.*, 2004, σ. 510.

οπτική γωνία αλλάζει και χρησιμοποιούνται νέες αφηγηματικές τεχνικές, με την πιο χαρακτηριστική να είναι η λειτουργία της μνήμης, η οποία αποτελεί τον πιο σημαντικό μηχανισμό διατήρησης της εθνικής ταυτότητας²⁰⁹, όπως επισημαίνεται, άλλωστε και από αρκετούς μελετητές. Αναφέρουμε, ενδεικτικά, την τοποθέτηση των Σαλαπαδήμου & Ράπτη, σύμφωνα με την οποία «η ίδια η ιστορία ενός τόπου, ενός λαού, ενός έθνους συνδέεται άρρηκτα και διαχρονικά με την κυτταρική μνήμη, την ουσία της ύπαρξης ενός έθνους κι ενός λαού και τέλος με ό, τι βαθύτερο διαθέτουμε όλοι μας, τις ιστορικά σωζόμενες πατρίδες της ψυχής μας»²¹⁰, του Δεληβοριά, όπου «ο χρόνος της μνήμης μας είναι ο χρόνος της ύπαρξής μας. Θα υπάρχουμε, όσο μπορούμε να θυμόμαστε»²¹¹ και του Κοντολέον που επισημαίνει πως «ολόκληρη η παιδεία της ανθρωπότητας στηρίζεται στη γνώση από τη μια και στην μνήμη από την άλλη»²¹². «Όσο και αν φαίνεται παράξενο,» επισημαίνει ο Λιάκος «ο λόγος περί μνήμης απέκτησε ένταση και πυκνότητα τις τελευταίες δεκαετίες συνοδεύοντας το πρακτικό και θεωρητικό ενδιαφέρον για τις ταυτότητες». Παρατηρούμε, λοιπόν, πως το ζήτημα ελέγχου της μνήμης, εντάσσεται στους πιο καίριους σύγχρονους προβληματισμούς, μαζί με αυτά της λήθης, της σιωπής και της απόθησης. Τα κυριότερα γνωρίσματα αυτών των πρακτικών διαχείρισης του παρελθόντος, όπως χαρακτηρίστηκαν, είναι η ικανότητά τους για παραγωγή και ενίσχυση των ατομικών και συλλογικών ταυτοτήτων αλλά και συμπλήρωση των κενών εκείνων που δεν μπορεί να καλύψει η επίσημη ιστορία.²¹³

Τα περισσότερα έργα της περιόδου αυτής είναι γραμμένα από ανθρώπους που έζησαν τα γεγονότα τα οποία πλέον αναπλάθουν μυθιστορηματικά, συνεπώς έχουν έντονο το στοιχείο της μαρτυρίας και του βιώματος.²¹⁴ Αυτό παρατηρείται γενικότερα στην λογοτεχνία, καθώς μετά τον Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο έχουμε μια έκρηξη παραγωγής έργων ιστορικών και αυτοβιογραφικών.²¹⁵ Τα βιώματα και οι προσωπικές εμπειρίες στη λογοτεχνική αφήγηση της ιστορίας μπορεί να χρησιμοποιήθηκαν αρχικά από τις Α. Ζέη και Ζ. Σαρή, αξιοποιούνται ωστόσο και από σύγχρονους συγγραφείς υπό τη μορφή ημερολογίου αλλά και άλλων μορφών προσωπικής

209. Α. Καρακίτσιος, *ό.π.*, σσ. 87, 99.

210. Ν. Σαλαπαδήμου, & Π. Ράπτης, *ό.π.*, σ. 521.

211. Α. Δεληβοριάς, «Υπάρχουμε όσο θυμόμαστε», *Τα Νέα*, Αθήνα 1997.

212. Μ. Κοντολέον, «Μνήμη ατομική, μνήμη κυτταρική», *Διαδρομές* τ. 57, Αθήνα 2000, σ. 18.

213. Α. Λιάκος, «Η βιομηχανία της μνήμης», *Τα Νέα*, Αθήνα 1997.

214. Α. Κατσίκη-Γκίβαλου, *ό.π.*, 2015, σ. 8.

215. Φ. Αμπατζοπούλου, *ό.π.*, σ. 206.

λογοτεχνίας, δίνοντας.²¹⁶ Το παραδοσιακό ιστορικό μυθιστόρημα, λοιπόν, απελευθερώνεται από τις δεσμευτικές συμβάσεις του είδους και εξελίσσεται σε νεωτερικές μορφές ιστορικής αφήγησης, με τη μαρτυρία και στη βιωμένη ιστορική πραγματικότητα να κατέχουν αξιόλογη θέση.²¹⁷

3.4.4 Ζητήματα ιδεολογίας στο παιδικό ιστορικό μυθιστόρημα

Το παιδικό ιστορικό μυθιστόρημα όντας είδος της λογοτεχνίας δεν θα μπορούσε να μην φέρει ιδεολογικές σημασιοδοτήσεις, καθώς δεν υπάρχει κάποιο λογοτεχνικό έργο το οποίο είναι πλήρως απαλλαγμένο από κάποια, έστω και στοιχειώδη, ιδεολογική φόρτιση.²¹⁸ Τι είναι όμως «ιδεολογία»; Ο όρος αυτός είναι μια πολύπλευρη και πολυσήμαντη έννοια που τα τελευταία χρόνια αποτελεί πεδίο έρευνας και αντιπαράθεσης των θεωρητικών της Λογοτεχνίας. Σε αυτό το πλαίσιο, λοιπόν, και με δεδομένο πως η καταγραφή πλειάδας ορισμών δεν αποτελεί τον σκοπό της εργασίας αυτής, θεωρήθηκε αναγκαία η επιλεκτική παράθεση κάποιων ενδεικτικών ορισμών της έννοιας της ιδεολογίας μέσα από τις πολλές προσεγγίσεις που εντοπίζονται στη βιβλιογραφία. Έτσι λοιπόν, όταν μιλάμε για ιδεολογία, σύμφωνα με τον Καλλέργη, εννοούμε *«ένα σύστημα ιδεών που εκφράζει πάντα μια αντίληψη για τον κόσμο και την ιστορία μέσα από την οπτική μιας ομάδας, μιας τάξης ή μιας πολιτικής παράταξης – έχει δύο βασικά γνωρίσματα: α) στηρίζεται σε κάποιες εσωτερικές αρχές και β) διακρίνεται για την έντονη τάση μεταβολής της κοινωνικής πραγματικότητας. Όλες οι ιδεολογίες διεκδικούν το προνόμιο όχι μόνο να ερμηνεύσουν τον κόσμο, αλλά και να τον αλλάξουν»*²¹⁹. Κατά τον Τσαρδάκη *«Μια ιδεολογία είναι ένα σύστημα επεξεργασμένων ιδεών»*, με τις ιδέες να *«είναι ατομικά νοητικά ενεργήματα, [και να] συγκροτούν ιδεολογίες μόνο όταν μία ομάδα ή μία τάξη ή μία κοινωνία ολόκληρη τις υιοθετήσει και αναλάβει τον αγώνα να τις προωθήσει μέσα από τους θεσμούς της και να τις κάνει πράξη. Έξω από μια κοινωνική συνάφεια, τόσο οι ιδέες όσο και οι ιδεολογίες είναι νεκρά σώματα. Αυτές αποκτούν σημασία και περιεχόμενο, όταν είναι*

216. Α. Κατσίκη-Γκίβαλου, *ό.π.*, 2015, σ. 8.

217. Στο ίδιο, σ. 10.

218. Μ. Καραφώτη-Χατζέλλη, «Ο ήρωας και ηρωίδα Τουρκικής εθνικότητας σε μυθιστορήματα της ελληνικής παιδικής και εφηβικής λογοτεχνίας», Μεταπτυχιακή Διπλωματική εργασία, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Ρόδος 2016, σ. 15.

219. Η. Καλλέργης, *ό.π.*, σ. 138.

ικανές, κάτω από συγκεκριμένες συνθήκες, να κινητοποιήσουν τις μάζες προς ορισμένους σκοπούς»²²⁰.

Η λογοτεχνία αναπόφευκτα εντάσσεται σε συστήματα παραγωγής και πρόσληψης στερεοτύπων ή ενσωματώνεται σε ιδεολογικές κατασκευές που απορρέουν από τις ιδέες και τις διαθέσεις των ίδιων των συγγραφέων και της εποχής μέσα στην οποία ζουν και δημιουργούν.²²¹ Ειδικότερα, ο P. Hollindale υποστηρίζει πως ένα μεγάλο τμήμα κάθε βιβλίου είναι «γραμμένο όχι μόνο από τον συγγραφέα του, αλλά από τον κόσμο μέσα στον οποίο έχει ζήσει και ζει».²²² Προφανώς, λοιπόν, και οι συγγραφείς επηρεάζονται από τα βιώματα, τις εμπειρίες και την προσωπική τους κοσμοθεώρηση και προοπτική όταν δημιουργούν το σενάριο στις ιστορίες τους, όταν καθορίζουν τη πλοκή, όταν επιλέγουν τι θα συμπεριλάβουν στο έργο τους και τι όχι, τον τρόπο με τον οποίο θα αποδώσουν τα προσωπικά τους ήθη και τις αξίες.²²³ Επομένως, όλα τα βιβλία, άμεσα ή έμμεσα, συνειδητά ή ασυνείδητα, εκφράζουν την ιδεολογία των δημιουργών τους, και γίνονται φορείς ιδεών και θέσεων.²²⁴ Στο σημείο αυτό, κρίνεται απαραίτητο να σημειωθεί πως η ιδεολογία ενός λογοτεχνικού έργου δεν έχει καμία απολύτως σχέση και δεν επιδρά θετικά ή αρνητικά στη λογοτεχνική του ποιότητα και αξία.²²⁵

Η ιδεολογία διαπερνά το σύνολο των λογοτεχνικών έργων και υπεισέρχεται στο παιδικό βιβλίο είτε με τρόπο φανερό και άμεσο, με απώτερο στόχο τη διαιώνιση των κυρίαρχων κοινωνικοπολιτισμικών αξιών, ή ακόμη και σε μερικές περιπτώσεις την κριτική αντιπαράθεση με αυτές τις αξίες²²⁶, είτε με τρόπο υπαινικτικό, ως «παθητική ιδεολογία» οι κατευθύνσεις τις οποίας «ξεφεύγουν των συνειδητών προθέσεων του συγγραφέα»²²⁷. Στην προκειμένη περίπτωση έχουμε να κάνουμε με ένα συγκεκριμένο ιδεολογικό φορτίο που μεταφέρεται μέσω μίας υφέρπουσας

220. Δ. Τσαρδάκης, *Μια ανατομία της ιδεολογίας*, Γρηγόρη, Αθήνα 1987, σ. 20.

221. Δ. Πολίτης, «Η Λογοτεχνία για Παιδιά και Νέους στην Προοπτική της Θεωρίας: Οι Αξιώσεις της Λογοτεχνικής Γραφής και οι Δυνατότητες Θεώρησής τους», στο περ.: *Δια-κείμενα*, τ. 12, Θεσσαλονίκη 2010, σ. 16.

222. Όπως παρατίθεται στο Μ. Κανατσούλη, *Ιδεολογικές διαστάσεις της Παιδικής Λογοτεχνίας*, Τυπωθύτω, Αθήνα 2000, σ. 25.

223. Μ. Καραφώτη-Χατζέλλη, *ό.π.*, σ. 17.

224. Στο ίδιο, σ. 18.

225. Μ. Κανατσούλη, *ό.π.*, 2000, σ. 21.

226. Στο ίδιο, σσ. 23-24 και Χ. Κουζέλη, «Ατενίζοντας το μέλλον μέσα από το παρελθόν. Ιδεολογία και σύγχρονα βυζαντινά μυθιστορήματα», στο Τσιλιμένη Τ. (Επιμ), *Σύγχρονο Παιδικό – Νεανικό Μυθιστόρημα*, Σύγχρονοι Ορίζοντες, Αθήνα 2004, σ. 448.

227. Μ. Κανατσούλη, *ό.π.*, 2000, σ. 23.

ιδεολογικής διάστασης του έργου.²²⁸ Αξίζει, μάλιστα, να επισημανθεί πως οι ιδεολογικές τοποθετήσεις ενός λογοτεχνικού έργου ενυπάρχουν και μεταφέρονται όχι μόνο με εκείνα που επιλέγει να προβάλλει, να πει και να αποκαλύψει αλλά και με αυτά που αποσιωπά και συγκαλύπτει.²²⁹

Εκείνο που αξίζει να τονιστεί στη παρούσα μελέτη είναι ότι «αν η ιδεολογία εγγράφεται στο λόγο των παιδικών βιβλίων μέσω της ιστορίας που δομείται αναλογικά προς τον πραγματικό κόσμο, τότε ένα πεδίο κατεξοχήν πρόσφορο για τέτοιου είδους επεμβάσεις αποτελεί το ιστορικό μυθιστόρημα που δομείται στους αντίποδες του ρεαλισμού και της φαντασίας»²³⁰. Το ιστορικό μυθιστόρημα έχοντας τον ρόλο ενός ιδιότυπου διαμεσολαβητή της ιστορίας, αποκτά και το αντίστοιχο ιδεολόγημα.²³¹ Από τη στιγμή που ιστορικό συμβάν υποκειμενικοποιείται, καθώς αποδίδεται μέσω της προσωπικής ιστορίας του λογοτεχνικού χαρακτήρα, η ίδια η ιστορία δεν ισχύει πλέον αντικειμενικά, αλλά αποκτά ιδεολογικό βάρος, χρωματίζεται δηλαδή ιδεολογικά. Η αντικειμενικότητα της ιστορικής αφήγησης, συνεπώς, είναι πλασματική, φαινομενική.²³²

Επιπλέον, το ιστορικό μυθιστόρημα που απευθύνεται σε παιδικό κοινό στη προσπάθειά του να ισορροπήσει ανάμεσα στις αισθητικές απαιτήσεις του είδους και στις ιδιαιτερότητες της ιστορικής αφήγησης για τα παιδιά ακολουθεί υποχρεωτικά ορισμένες συμβάσεις²³³. Οι βασικότερες σχετίζονται με λογική της «προγραμματικότητας» της παιδικής λογοτεχνίας και τη διπλή λογοκρισία, δηλαδή της «επικρατούσας περιρρέουσας ιδεολογίας» από την μία πλευρά και της «παιδαγωγικής ιδεολογίας (σχολικής)» από την άλλη. Το περιεχόμενο μιας ακόμη σύμβασης αναφέρεται στην επώδυνη αυτολογοκρισία του συγγραφέα σε ποικίλα επίπεδα λόγω των διαφόρων ρόλων που αναλαμβάνει, όπως αυτός του δασκάλου, του γονιού, αλλά και του ενήλικα που έρχεται κάτω από συγκεκριμένες συνθήκες, σε επαφή με το παιδί-αναγνώστη. Μοιραία, λοιπόν, προκύπτουν και «ανιχνεύονται στερεοτυπικές λογικές και επιλογές, ωραιοποιήσεις και παραποιήσεις, σκόπιμες

228. Ο. Κορτσάρη, «Μορφές του “Άλλου” σε ξενόγλωσσα μεταφρασμένα βιβλία λογοτεχνίας για παιδιά πρώτης σχολικής ηλικίας», Μεταπτυχιακή Διπλωματική εργασία, ΕΚΠΑ, Αθήνα 2005, σ. 14.

229. Μ. Κανατσούλη, *ό.π.*, 2000, σ. 233 και Α. Καρακίτσιος, *ό.π.*, σ. 85.

230. Χ. Κουζέλη, *ό.π.*, σ. 448.

231. Μ. Τσιγγενοπούλου, *ό.π.*, σσ. 40-41.

232. Μ. Κανατσούλη, *ό.π.*, 2000, σ. 120.

233. Α. Καρακίτσιος, *ό.π.*, σσ. 85-86.

αποσιωπήσεις, που συνήθως υπηρετούν κατά κανόνα την επικρατούσα ιδεολογία και την επίσημη ιστορική (σχολική) άποψη».²³⁴

Ας μην ξεχνάμε, άλλωστε, πως το ιστορικό μυθιστόρημα, εκτός των άλλων, διαδραματίζει σημαντικό ρόλο στην ηθική χειραγωγήση του παιδιού.²³⁵ Η ηθική χειραγωγήση συνίσταται στο γεγονός πως μέσω του συγκεκριμένου λογοτεχνικού είδους απορρέουν και προβάλλονται πανανθρώπινες αξίες και αλήθειες, καθώς, και μαθήματα και διδάγματα του παρελθόντος, τα οποία ο αναγνώστης μπορεί να χρησιμοποιήσει αναδρομικά και να αντιμετωπίσει τις εμπειρίες του παρόντος «κατ' αναλογία προς αυτές του παρελθόντος».²³⁶ Απέναντι σε αυτήν την άποψη, βρίσκεται η αντίθετη της, που βασίζεται στην πολιτισμική σχετικότητα και υποστηρίζει ότι το «οι εμπειρίες των ανθρώπων του παρελθόντος δεν μπορεί παρά να είναι μοναδικές και ανεπανάληπτες και η οποιαδήποτε αναδρομική χρήση τους και εγγραφή τους στο παρόν είναι ανεφαρμόσιμη». Και οι δύο απόψεις, ωστόσο, καταδεικνύουν την «φενάκη», την ψευδαίσθηση της αντικειμενικότητας του ιστορικού μυθιστορήματος.²³⁷ Στην ουσία δεν υπάρχει αντικειμενική αφήγηση αλλά μια υποκειμενική ερμηνεία των ιστορικών γεγονότων από τον συγγραφέα, ο οποίος καθίσταται φορέας των κυρίαρχων ιδεών και αξιών της εποχής του. Όλο αυτό καλύπτεται από τη χρήση αφηγηματικών τεχνικών, επιλογών και πειραματισμών που στοχεύουν στο να γεφυρώσουν το παρόν με το παρελθόν και να παρουσιάσουν ως αντικειμενική, δηλαδή ως ιστορική αλήθεια τη δράση προσώπων που, ωστόσο, αποτελεί προϊόν μυθοπλασίας.²³⁸ Μία από αυτές τις στρατηγικές σύμφωνα με την Κανατσούλη είναι η παράθεση των ιστορικών πηγών που αξιοποιήθηκαν από τους συγγραφείς σε παράρτημα του βιβλίου.²³⁹

Καθώς, λοιπόν, η ιδεολογία ενός λογοτεχνικού κειμένου αντιμετωπίζει και αναφέρεται στα κοινωνικά προβλήματα και τις καταστάσεις της κάθε εποχής, αλλά και εκφράζει αντιλήψεις τις οποίες επιδιώκει ο συγγραφέας να παρουσιάσει, να αναλύσει και να τοποθετηθεί επ' αυτών, είναι φυσικό να αλλάζει περιεχόμενο και να μεταβάλλεται στο πέρασμα των χρόνων²⁴⁰. Παρατηρούμε πως στα τέλη του 19^{ου} και

234. Στο ίδιο, σ. 85.

235. Μ. Κανατσούλη, *ό.π.*, 2000, σ. 119.

236. Μ. Κανατσούλη, *ό.π.*, 2000, σ. 122.

237. Στο ίδιο, σ. 123.

238. Χ. Κουζέλη, *ό.π.*, σ. 450.

239. Μ. Κανατσούλη, *ό.π.*, 2000, σσ. 124.

240. Ο. Κορτσάρη, *ό.π.*, σ. 14.

στις αρχές του 20^{ου} αιώνα το παιδικό ανάγνωσμα φέρει έντονα τα στοιχεία του διδακτισμού, με τους βασικούς ιδεολογικούς του πόλους τη πατρίδα, τη θρησκεία, την οικογένεια και το σχολείο.²⁴¹ Τις τελευταίες δεκαετίες, όμως, του 20^{ου} και στις αρχές του 21^{ου} αιώνα γίνεται αισθητή, ειδικά στο χώρο της της Παιδικής Λογοτεχνίας, μια μετατόπιση της ιδεολογίας των κειμένων όλων των ειδών από μια πιο εθνοκεντρική οπτική σε μια πιο ανοιχτή πολυπολιτισμική. Συγκεκριμένα, υπάρχει μια ιδιαίτερη «διαπολιτισμική» τάση, καθώς δημιουργούνται έργα με περιεχόμενο την ετερότητα και ο όρος «πολυπολιτισμική λογοτεχνία» έχει πλέον καθιερωθεί²⁴². Το γεγονός αυτό ερμηνεύεται εύκολα, αν αναλογιστούμε τα προσφυγικά και μεταναστευτικά ρεύματα των τελευταίων δεκαετιών. Επιπλέον, από τη δεκαετία του '80 και μετά αρχίζει να δημιουργείται ένα καινούργιο πλαίσιο διεθνισμού και παγκοσμιοποίησης όπου η έννοια του εθνισμού ή ακόμη και του εθνικισμού υποχωρεί.²⁴³ Σε ένα τέτοιο πλαίσιο, λοιπόν, ο ρόλος του ιστορικού μυθιστορήματος στη διαμόρφωση της εθνικής ταυτότητας και στην επίτευξη του εθνικού φρονηματισμού αποδυναμώνεται.²⁴⁴

Τα πρώτα ιστορικά μυθιστορήματα διαπνέονταν από έντονο και υπερβάλλον πατριωτισμό, που ορισμένες φορές έφτανε μέχρι τα όρια του σοβινισμού.²⁴⁵ Τα ιστορικά μυθιστορήματα των τελευταίων χρόνων έχουν άλλο χαρακτήρα, είναι περισσότερο ανθρώπινα, ενσωματώνουν κοινωνικά ζητήματα, ενισχύουν την εθνική αυτογνωσία και θωρακίζουν την ελληνική συνείδηση κινούμενα όμως σε ένα οικουμενικό και λιγότερο εθνοκεντρικό πλαίσιο.²⁴⁶ Σε ορισμένα, μάλιστα, «η ελληνικότητα αγκαλιάζει ολόκληρη την ανθρωπότητα»²⁴⁷. Εξακολουθεί να υπάρχει διδακτισμός και στο σύγχρονο μυθιστόρημα, ωστόσο αυτός μετατίθεται σε άλλον εννοιολογικό χώρο, εφόσον αλλάζουν και οι προθέσεις.²⁴⁸ Δεν αφορά πλέον τις υπερατομικές αξίες της πατρίδας, της θρησκείας, της οικογένειας, του ηρωισμού και της αυτοθυσίας, που υπερασπιζόταν με πάθος η Π. Δέλτα και προωθούσε και η επίσημη ιδεολογία, αλλά προσανατολίζεται στη δικαιοσύνη, τη δημοκρατία, την

241. Β. Αναγνωστόπουλος, *ό.π.*, 2001, σ. 58.

242. Γ. Παπαδάτος, *Το παιδικό βιβλίο στην εκπαίδευση και στην κοινωνία*, Παπαδόπουλος, Αθήνα 2014, σ. 152.

243. Ν. Σαλποδήμου, & Π. Ράπτης, *ό.π.*, σ. 520.

244. Στο ίδιο, σ. 520.

245. Χ. Σακελλαρίου, *ό.π.*, 1994, σ. 92.

246. Βλ. Γ. Γρηγοριάδου Σουρέλη, *ό.π.*, 1993, σσ. 139-141, Η. Καλλέργης, *ό.π.*, σσ. 69, 144-145.

247. Ν. Παπαδογιαννάκης, *ό.π.*, σ. 93.

248. Α. Καρακίσιος, *ό.π.*, σ. 90.

ελευθερία, την ειρήνη, τα ανθρώπινα δικαιώματα, αξίες οικουμενικές και πανανθρώπινες²⁴⁹. Όπως επισημαίνει η Α. Κατσίκη-Γκίβαλου «το ιδεολογικοπολιτικό πλαίσιο, που καθορίζει τις συμπεριφορές και τη δράση των νεαρών ηρώων, μετατοπίζεται προς ευρύτερα πλαίσια κοινωνικής κριτικής, που εκφράζουν τον προβληματισμό της σύγχρονης κοινωνίας και διαφοροποιούνται από τις επίσημα θεσμοθετημένες αντιλήψεις»²⁵⁰. Καταληκτικά, λοιπόν, η ιδεολογία ανεξαρτήτως της μορφής που προσλαμβάνει σε ένα λογοτεχνικό κείμενο, διαφοροποιείται αισθητά ανάλογα με τις ιστορικές περιόδους και τα διάφορα κοινωνικά περιβάλλοντα.²⁵¹

4. Μικρασιατική καταστροφή και Λογοτεχνία

Αφού έγινε μια προσπάθεια ορισμού του ιστορικού μυθιστορήματος, στο σημείο αυτό θα εστιάσουμε στον όρο της Μικρασιατικής Καταστροφής. Πρέπει να σημειωθεί πως πρόκειται για έναν όρο που έχει υποστεί έντονη ανα-σημασιολόγηση με βάση το πλαίσιο και τις προσλαμβάνουσες κάθε εποχής.²⁵² Αρχικά, απέδιδε την σαρωτική ήττα και ξαφνική υποχώρηση του ελληνικού στρατού και διασταλτικά την καταστροφή του «μικρασιατικού εγχειρήματος», που οδήγησε στην δίκη και την εκτέλεση των «έξι».²⁵³ Στη συνέχεια, σήμαινε την καταστροφή και εξάλειψη του ελληνικού στοιχείου στη Μικρά Ασία και συνοδεύτηκε με τη φράση «χαμένες πατρίδες» ή με λογοτεχνικούς τίτλους, όπως «ματωμένα χρώματα»²⁵⁴. Στις μέρες μας, με εμφανή την επίδραση του αιτήματος για διεθνή αναγνώριση της αρμένικης γενοκτονίας αλλά και της ποντιακής, η συζήτηση περιστρέφεται γύρω από ένα αντίστοιχο αίτημα για τη Μικρασιατική Καταστροφή. Για τον λόγο αυτό ορίστηκε, μάλιστα, και ημέρα εορτασμού της.²⁵⁵ Πλέον, έχει καθιερωθεί ως ένας ιστοριογραφικός όρος που περιγράφει μια περίοδο της εθνικής ιστορίας. Ο όρος

249. Β. Ράπτη, «Τάσεις της παιδικής λογοτεχνίας στο μυθιστόρημα», στο *Σύγχρονες τάσεις και απόψεις για την παιδική λογοτεχνία*, Ψυχογιός, Αθήνα 1991, σ. 148, Α. Καρακίτσιος, *ό.π.*, σ. 91.

250. Α. Κατσίκη-Γκίβαλου, *ό.π.*, 1995, σ. 60.

251. Ο. Κορτσάρη, *ό.π.*, σ. 14.

252. Α. Λιάκος, *Πώς το παρελθόν γίνεται ιστορία*, Πόλις, Αθήνα 2007, σσ. 169-170.

253. Στο ίδιο, σ. 170.

254. Βλ. Δ. Σωτηρίου, *Ματωμένα χρώματα*, Κέδρος, Αθήνα 1962.

255. Α. Λιάκος, *ό.π.*, 2007, σ. 170.

«Καταστροφή» όμως, όντας δηλωτικός ενός βραχέος ιστορικού φαινομένου, παραπέμπει στη ρήξη και είναι συναισθηματικά φορτισμένος.²⁵⁶

Στην παρούσα εργασία, και με δεδομένη την εννοιολογική σύγχυση που επικρατεί, υιοθετούμε την εννοιολογική αποσαφήνιση που χρησιμοποιεί η Ε. Σταυροπούλου, όπου ο όρος Μικρασιατική Καταστροφή αναφέρεται στην μικρασιατική εκστρατεία και τα παρελκόμενά της, την «Εξοδο» δηλ. των προσφύγων και την μετέπειτα εγκατάστασή τους στην Ελλάδα, γεγονός που τερμάτισε την αλυτρωτική πολιτική της χώρας και συρρίκνωσε τον ελληνισμό στα εδαφικά του όρια.²⁵⁷

4.1 Η Μικρασιατική Καταστροφή στη Νεοελληνική Λογοτεχνία

Ένα τόσο καθοριστικής σημασίας γεγονός δεν θα μπορούσε να μην αφήσει τη σφραγίδα του στη πνευματική ζωή της χώρας και ειδικότερα στη νεοελληνική λογοτεχνία.²⁵⁸ Η επίδραση αυτή αφορά κυρίως σε τρία πεδία που αλληλοεπιδρούν: α) αρχικά, το λογοτεχνικό δυναμικό της χώρας ενισχύθηκε και ανανεώθηκε με μεγάλο αριθμό προσφύγων, που είτε είχαν ήδη ασχοληθεί ή ασχολήθηκαν μετά τον ερχομό τους με τη λογοτεχνία, β) επιπλέον, δημιουργήθηκε ένα ιδιαίτερο πνευματικό και ψυχικό κλίμα, με χαρακτηριστικά του την καταθλιπτική ατμόσφαιρα, το ασφυκτικό περιβάλλον, την αίσθηση ήττας, καταστροφής, απραξίας, αδράνειας και τον καταποντισμό των ιδανικών του έθνους, και γ) το ίδιο το γεγονός της Καταστροφής εμπλούτισε δυναμικά τη λογοτεχνία, ειδικότερα τη πεζογραφία.²⁵⁹

Πράγματι, η Μικρασιατική Καταστροφή αποτέλεσε από πολύ νωρίς τον θεματικό πυρήνα έργων, με συγγραφείς ανθρώπους που βίωσαν το γεγονός και θέλησαν να το μεταδώσουν σε ολόκληρη την ελληνική κοινωνία. Κατέστησαν έτσι τις ερμηνείες και τις αναμνήσεις τους για το γεγονός αυτό κτήμα του υπόλοιπου

256. Χ. Κουλούρη, «Καταστροφή, Εκστρατεία και Πόλεμος στο σχολείο. Οι περιγραφές, η παρουσίαση, οι παραλείψεις και η έκταση των τραγικών γεγονότων μέσα από τα σχολικά εγχειρίδια Ιστορίας», *Το Βήμα* (online έκδοση), Αθήνα 1/09/2002.

257. Ε. Σταυροπούλου, «Η παρουσία της Μικρασιατικής Καταστροφής στη νεοελληνική πεζογραφία (συνέχειες, ασυνέχειες, ρήξεις)», στα πρακτικά του συνεδρίου *Συνέχειες, ασυνέχειες, ρήξεις στον ελληνικό κόσμο (1204-2014): οικονομία, κοινωνία, ιστορία, λογοτεχνία*, τ. Γ', Ευρωπαϊκή Εταιρεία Νεοελληνικών Σπουδών, Αθήνα 2015, σ. 379.

258. Βλ. Α. Πολίτης, *ό.π.*, σ. 302.

259. Ε. Σταυροπούλου, *ό.π.*, 2015, σσ. 379-380.

πληθυσμού.²⁶⁰ Το νούμερο 31328 του Η. Βενέζη πρωτοδημοσιεύτηκε μόλις το 1924 σε συνέχειες και το 1931 μετά από περαιτέρω επεξεργασία σε μορφή βιβλίου²⁶¹, η *Ιστορία ενός αιχμαλώτου* του Στρ. Δούκα το 1929²⁶², ενώ ακολουθεί πληθώρα έργων. Οι άνθρωποι αυτοί, αυτόπτες μάρτυρες του μικρασιατικού δράματος, ανταποκρίθηκαν σε ένα «οφειλούμενο χρέος, που στόχευε στην επούλωση του προσωπικού και συλλογικού τραύματος, στη διατήρηση της μνήμης και της ταυτότητας των προσφύγων, στην ταυτόχρονη ανάδειξη των συνεκτικών δεσμών ανάμεσα σε αυτούς και τους ντόπιους αλλά και της διαφορετικότητάς τους»²⁶³.

Αξίζει να αναφέρουμε τη δυσαναλογία που παρατηρείται ανάμεσα στη βαρύτητα του γεγονότος και την ποσότητα ή ακόμη, και την ποιότητα της λογοτεχνικής παραγωγής της περιόδου του μεσοπολέμου, γεγονός που αποτελεί κοινή διαπίστωση και των μελετητών.²⁶⁴ Μετά τον Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο σημειώνεται μια αναζωπύρωση του ενδιαφέροντος για τα γεγονότα της Μικρασιατικής καταστροφής και της προσφυγιάς, τόσο από μικρασιατικής καταγωγής συγγραφείς όσο και από ελλαδικής, τα οποία συνδέονται με τις τότε πρόσφατες περιπέτειες του έθνους (Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος, Κατοχή, Αντίσταση, Εμφύλιος).²⁶⁵ Τις τελευταίες δεκαετίες, ο αριθμός των παραγόμενων έργων αναφορικά με αυτό το ιστορικό γεγονός όχι μόνο δεν μειώνεται, αλλά αυξάνεται, καθιστώντας το έτσι έναν από τους ισχυρότερους θεματικούς κύκλους της λογοτεχνίας του 20^{ου} και 21^{ου} αιώνα, αλλά και ένα ορόσημο στην ελληνική συλλογική μνήμη.²⁶⁶

Οι δημιουργοί του 20^{ου} αιώνα ήταν στην πλειονότητά τους άνθρωποι που έζησαν τα γεγονότα και αποσκοπούσαν μέσω του έργου τους στην καταγραφή και διατήρηση των γεγονότων στην ιστορική μνήμη αλλά και στην υπόδειξη των «ενόχων» της τραγωδίας.²⁶⁷ Κατά κύριο λόγο όμως, το εγχείρημά τους αυτό καλύπτει μια εσωτερική τους ανάγκη, αφού η λογοτεχνική απόδοση των στιγμών που σημάδεψαν την ζωή τους φαίνεται απόλυτα δικαιολογημένη και λειτούργησε ως μια

260. D. Demirözü, «Το 1922 και η προσφυγιά στην ελληνική και την τουρκική αφήγηση», στο *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, τ. 17, Αθήνα 2011, σ. 126.

261. Βλ. [https://el.wikipedia.org/wiki/Το_Νούμερο_31328].

262. Βλ. [https://el.wikipedia.org/wiki/Ιστορία_ενός_αιχμαλώτου]

263. Τ. Καφετζάκη, *ό.π.*, σ. 95.

264. Στο ίδιο, σ. 76.

265. Στο ίδιο, σ. 101.

266. Ε. Σταυροπούλου, *ό.π.*, 2015, σσ. 382-383.

267. Στο ίδιο, σ. 384.

πράξη ανακουφιστική.²⁶⁸ Αυτό ακριβώς φανερώνουν και τα λόγια της Τ. Σταύρου: «Είχα μέσα μου επί χρόνια, δύο καϋμούς μεγάλους [...] έναν του πολέμου κι έναν της προσφυγιάς. Επειδή δεν κάτεχα άλλον τρόπο να τους πω στον κόσμο, για να μου φύγει το βάρος, πήρα μια μέρα ένα μολύβι κι ένα χαρτί κι άρχισα»²⁶⁹. Επιπλέον, στις αφηγήσεις αυτές του πολέμου και της καταστροφής είναι έντονο ένα αντιπολεμικό κλίμα, ενώ οι περισσότερες είναι επιφορτισμένες και με έναν πολιτικό ρόλο. Στην ουσία, μέσω αυτών καθιερώθηκε ένα νέο είδος λόγου, αυτό της μαρτυρίας, συνεχίζοντας κατά κάποιο τρόπο τη παράδοση της ηθογραφίας.²⁷⁰ Οι νεότεροι συγγραφείς φαίνεται πως σχετίζονται και αυτοί με τα γεγονότα, όχι όμως άμεσα, καθώς αποτελούν απογόνους της πρώτης γενιάς προσφύγων. Έχουν, συνεπώς, μεγαλώσει με τις αφηγήσεις της Καταστροφής, τις έχουν εσωτερικεύσει και προσπαθούν να τις αποδώσουν λογοτεχνικά.²⁷¹

Όσον αφορά τη θεματική των έργων που καταπιάνονται με την ανάδειξη της Καταστροφής και της προσφυγιάς, οι μελετητές παρατηρούν πως αυτή αναπτύσσεται με τρεις διαφορετικούς τρόπους, οι οποίοι βέβαια συχνά αλληλοδιαπλέκονται στο ίδιο αφηγηματικό έργο: α) ανάπλαση και παρουσίαση της ευτυχισμένης ζωής στη Μικρά Ασία πριν την Καταστροφή, β) περιγραφή και αφήγηση του ίδιου του γεγονότος της Καταστροφής (πόλεμος, αιχμαλωσία, διωγμοί) και γ) παρουσίαση των προβλημάτων και των περιπετειών της εγκατάστασης και ένταξης των προσφύγων στην Ελλάδα.²⁷² Κοινός τόπος των περισσότερων έργων αποτελεί η αναφορά στη πόλη της Σμύρνης και η αφήγηση των γεγονότων της πυρπόλησης και καταστροφής της, καθιστώντας την καθαυτό τον τρόπο σύμβολο της τραγωδίας.²⁷³

Η λογοτεχνία τροφοδότησε με αναπαραστάσεις και εικόνες τα γεγονότων της Μικρασιατικής Καταστροφής τη συλλογική μνήμη, διατηρώντας την άσβηστη.²⁷⁴ Προηγήθηκε, μάλιστα, στην πραγμάτευση των γεγονότων αυτών της ιστορίας, καθώς η τελευταία «δεν μπόρεσε να αποδώσει τη δραματικότητα και την ένταση της εμπειρίας, τις τραυματικές της διαστάσεις».²⁷⁵ Στη συνέχεια, θα εξετάσουμε τον ρόλο

268. Τ. Καφετζάκη, *ό.π.*, σ. 96.

269. Γ. Περαστικός, όπως αναφέρεται στο Τ. Καφετζάκη, *ό.π.*, σ. 96.

270. Μ. Νικολοπούλου, *ό.π.*, σ. 3-4.

271. Ε. Σταυροπούλου, *ό.π.*, 2015, σ. 384.

272. Τ. Καφετζάκη, *ό.π.*, σ. 66.

273. Ε. Σταυροπούλου, *ό.π.*, 2015, σ. 386.

274. Στο ίδιο, σ. 394.

275. Α. Λιάκος, *ό.π.*, 2007, σ. 227.

της μνήμης και του τραύματος των εμπειριών της Καταστροφής και της προσφυγιάς στη λογοτεχνική αξιοποίηση του γεγονότος.

4.1.1 Η Μικρασιατική Καταστροφή ως μνήμη και τραύμα

«Η ιστορία προκύπτει από τη λήθη, όχι από τη μνήμη» παρατηρεί ο Λιάκος, εξηγώντας στη συνέχεια πως αν η ανθρωπότητα είχε μνήμη των πάντων, δεν θα υπήρχε η ανάγκη για ιστορικούς.²⁷⁶ Υποστηρίζει πως η μνήμη καλλιεργείται για ποικίλους λόγους, ηθικούς, πολιτικούς, και κυρίως, ιστορικούς. Μέσω αυτής μεταφέρονται νοήματα που στο πέρασμα των χρόνων έχουν επεξεργαστεί και συμμορφωθεί στα συλλογικά πρότυπα μνήμης, δεδομένου ότι αυτή αποτελεί πυρήνα ταυτότητας και συνοχής.²⁷⁷ Η μνήμη, η λήθη και οι παραλλαγές τους, άλλωστε, είναι το βασικό συστατικό δόμησης θεσμών, κοινωνιών, νοοτροπιών και ιδεολογιών. Δεν νοείται, λοιπόν μνήμη αυθεντική και απολύτως αθώα, αν αυτή καλλιεργείται εμπρόθετα και εξυπηρετεί συγκεκριμένα συμφέροντα.²⁷⁸ Άλλωστε, η αναφορά στην έννοια μνήμη περιλαμβάνει συγχρόνως «αυτό που οι άνθρωποι θυμούνται (ή νομίζουν πως θυμούνται), αλλά και την προσπάθεια (από άτομα, ομάδες ή την κρατική εξουσία) μα επιβληθεί μια μνήμη με τη μορφή ερμηνειών ή μνημείων»²⁷⁹.

Τις επιστημονικές μελέτες απασχολούν η συλλογική μνήμη, η ατομική μνήμη και η θεσμική μνήμη. Τα τρία αυτά μνημονικά επίπεδα, όπως είναι αναμενόμενο, συνδέονται με ποικίλους τρόπους, καθώς η ατομική μνήμη επηρεάζεται από τη συλλογική και η συλλογική από τη θεσμική. Ωστόσο, υπάρχει ακόμη αρκετός δρόμος έως ότου διευκρινιστούν ικανοποιητικά οι συνδέσεις τους.²⁸⁰

Η λειτουργία της μνήμης αναδείχθηκε όταν αυτή αποτέλεσε το όπλο, την εκδίκηση των νικημένων. «Αν οι νικητές είχαν την ιστορία, οι νικημένοι απαντούσαν με τη μνήμη» τονίζει ο Λιάκος, επισημαίνοντας στη συνέχεια πως αυτό δεν είναι πάντοτε τόσο θετικό και αθώο καθώς μπορεί να οδηγήσει σε δυσάρεστες καταστάσεις όπως, εργαλειοποίηση της μνήμης, προσκόλληση σε αυτήν και χρήση της ως

276. Α. Λιάκος, *ό.π.*, 2007, σ. 183.

277. Στο ίδιο, σ. 277.

278. Στο ίδιο, σ. 279.

279. Β. Αποστολίδου, *Τραύμα και Μνήμη. Η πεζογραφία των πολιτικών προσφύγων*, Πόλις, Αθήνα 2010, σ. 19.

280. Στο ίδιο, σ. 20.

μηχανισμό ακύρωσης της μνήμης του «άλλου».²⁸¹ Στην προκειμένη περίπτωση, «αναφερόμαστε στην ιστορική μνήμη στην Ελλάδα, και συνήθως ο λόγος γίνεται για τις 'χαμένες πατρίδες' στη Μικρασία. Ξεχνάμε, όμως, ότι παραπάνω από μισό εκατομμύριο μουσουλμάνοι, πολλοί από αυτούς ελληνόφωνοι, άφησαν 'χαμένες πατρίδες' στα Βαλκάνια». Δεν θέλουμε, επίσης, να θυμηθούμε «τις αγριότητες που διέπραξε και ο ελληνικός κατά τη διάρκεια της εκστρατείας». Βλέπουμε λοιπόν πως η εμπρόθετη καλλιέργεια της μνήμης και η επιλεκτικότητά της είναι αναπόφευκτες.²⁸² Εκείνο, όμως, που θα μπορούσε να μεταβληθεί είναι ο τρόπος προσέγγισής της και συγκεκριμένα η σύνδεσή της με την δικαιοσύνη. Όπως αποδίδεται δικαιοσύνη στα θύματα του παρελθόντος να αποδίδεται και σε αυτά του παρόντος, προτρέπει ο Α. Λιάκος: «Μνημονεύουμε τη Μικρασιατική Καταστροφή όχι μόνο για να θυμηθούμε τους δικούς μας ξεριζωμένους, αλλά και τους ξεριζωμούς τους σημερινούς, τα караβάνια των προσφύγων που διασχίζουν τα σύνορα. Η ανάμνηση της προσφυγιάς και της μετανάστευσης θα αφήσει ανεπηρέαστη τη στάση μας απέναντι στους σημερινούς πρόσφυγες Αλβανούς, Πόντιους, Κούρδους κ.ά. ;».²⁸³

Στενά συνδεδεμένη με τη μνήμη είναι και η έννοια του τραύματος, η οποία εκτός της εμπειρίας περιλαμβάνει και τη μνήμη του τραύματος ή ακόμη και την απώθηση της μνήμης αυτής.²⁸⁴ Ο όρος τραύμα ή διαφορετικά στην ιατρική η «μετατραυματική αγχώδης διαταραχή» παραπέμπει σε μια ποικιλία αντιδράσεων, συναισθηματικών, ψυχολογικών και σωματικών, που προκαλούνται λόγω μη συνηθισμένων και σοκαριστικών γεγονότων, καταστάσεων και εμπειριών, όπου το ίδιο το άτομο ή η οικογένειά του διατρέχουν θανάσιμο κίνδυνο. Το άτομο βιώνει το τραύμα ως «παγίδευση» σε μια πραγματικότητα την οποία αδυνατεί να συλλάβει και να αφομοιώσει, και η οποία τον «στοιχειώνει» λόγω των συνεχών επαναβιώσεων των τραυματικών γεγονότων.²⁸⁵ Σύμφωνα με τον Λιάκο «μια τραυματική κρίση δεν είναι μια αναμενόμενη κρίση· είναι κάτι το οποίο δεν περιμέναμε, κάτι, δηλαδή, που αλλάζει τους όρους με τους οποίους αντιλαμβανόμαστε τον κόσμο. Το τραύμα είναι κάτι το οποίο δεν μπορούμε να βολέψουμε εννοιολογικά. Για αυτό κιόλας η σιωπή που ακολουθεί».²⁸⁶ Στη περίπτωσή μας, το τραύμα, ένα «τραύμα πληθυσμών», είναι η

281. Α. Λιάκος, *ό.π.*, 2007, σσ. 278-279.

282. Στο ίδιο, σ. 280.

283. Στο ίδιο, σ. 281.

284. Στο ίδιο, σ. 224.

285. G. Dawson όπως αναφέρεται στο Β. Αποστολίδου, *ό.π.*, 2010, σ. 52.

286. Α. Λιάκος, *ό.π.*, 2007, σ. 225.

Μικρασιατική Καταστροφή. Είναι χαρακτηριστικό, πως χρειάστηκαν περισσότερα από 40 χρόνια, μία ολόκληρη γενιά, για να γίνει λόγος για αυτήν στην ελληνική κοινωνία.²⁸⁷

Ο μόνος τρόπος για να ξεφύγει το άτομο από τη παγίδα αυτή και να διεκδικήσει τη ζωή και το παρελθόν του, είναι η συγκρότηση μιας αφήγησης των τραυματικών γεγονότων, μιας αφήγησης η οποία συγκροτείται κοινωνικά, δίνει νόημα στο παρελθόν και το ενώνει με την παρούσα ζωή.²⁸⁸ Η λογοτεχνία αποτελεί αρωγό του ατόμου στην προσπάθειά του αυτή, καθώς αποτελεί ένα «προνομιακό πεδίο όπου συμπλέκονται η ατομική, η συλλογική και η θεσμική μνήμη».²⁸⁹ Διαθέτει, από τη μία, αφηγηματικά μοντέλα που καθιστούν δυνατή και διευκολύνουν την αφήγηση του τραύματος, αποτελεί, από την άλλη, μια «κοινωνική αρένα» πιο ασφαλή από αυτή της πολιτικής και δημόσιας ιστορίας, καθώς περιλαμβάνει το στοιχείο της μυθοπλασίας που της παρέχει κάλυψη και προστασία.²⁹⁰ Με τον τρόπο, λοιπόν, αυτό «οι ατομικές μνήμες διαπερνούν την ιδιωτική σφαίρα και εξασφαλίζουν δημόσια αναγνώριση». Πάντοτε, όμως, υπακούοντας στις συμβάσεις της κοινωνίας, αλλά και του αφηγηματικού είδους που υιοθετούν.²⁹¹

Σύμφωνα με τον Λιάκο «το τραύμα αποτελεί ένα από τα κύρια πεδία σχηματισμού ιστορικής συνείδησης επειδή κινητοποιεί τις διανοητικές δυνάμεις για την κατανόησή του». Για να μπορέσει να λειτουργήσει το τραύμα ως πηγή ιστορικής συνείδησης θα πρέπει να ιστοριοποιηθεί, ειδάλως «θα επιστρέφει για να τη διαταράσσει, δεν θα την αφήνει να σχηματιστεί».²⁹² Ο Λιάκος προτείνει να εξετάσουμε τη Μικρασιατική Καταστροφή στις αληθινές της διαστάσεις, αυτές του πολέμου και των αμοιβαίων αγριστήτων, και να μην εστιάζουμε αποκλειστικά στα δικά μας βάσανα, καθώς δεν θα επιτευχθεί η απόκτηση της τόσο απαραίτητης ιστορικής συνείδησης. «Συνείδηση δεν σημαίνει 'δεν ξεχνώ', σημαίνει τοποθετώ την τραυματική εμπειρία στα ιστορικά της συμφραζόμενα, όχι για να τη δικαιολογήσω, ούτε για να κάνω συμψηφισμούς. Η ιστορικοποίηση έχει να κάνει με την κατανόηση και την επούλωση των τραυμάτων».²⁹³ Ένας τρόπος για να μετουσιωθεί σε ιστορία η εμπειρία

287. Στο ίδιο, σ. 225.

288. G. Dawson όπως αναφέρεται στο Β. Αποστολίδου, *ό.π.*, 2010, σ. 52.

289. Β. Αποστολίδου, *ό.π.*, 2010, σ. 21.

290. Στο ίδιο, σ. 21.

291. Μ. Κορφ όπως αναφέρεται στο Β. Αποστολίδου, *ό.π.*, 2010, σ. 53.

292. Α. Λιάκος, *ό.π.*, 2007, σσ. 225-226.

293. Στο ίδιο, σ. 226.

του τραύματος είναι «γράφοντας για το τραύμα και γράφοντας το τραύμα».²⁹⁴ Η διάκριση²⁹⁵ που υπάρχει ανάμεσα σε αυτά τα δύο φανερώνει και τον λόγο που η λογοτεχνία καταπιάστηκε νωρίτερα από την ιστορία με τραύματα του παρελθόντος. Κάτι τέτοιο συνέβη φυσικά και στη περίπτωση της Μικρασιατικής Καταστροφής, αφού τα πρώτα έργα εκδόθηκαν λίγα μόλις χρόνια μετά το γεγονός, όπως αναφέρθηκε προηγουμένως. Τα έργα αυτά, παρά τις όποιες ελλείψεις ή ειδολογικές παραβάσεις τους, χρησιμοποίησαν ένα «υβριδικό ύφος», χάρη στο οποίο βρέθηκαν «πλησιέστερα στη πραγματικότητα» και απέδωσαν πληρέστερα τη «δραματικότητα και την ένταση της εμπειρίας, τις τραυματικές της διαστάσεις»²⁹⁶. Γενικότερα, ο 20^{ος} αιώνας, συγκεντρώνει μεγάλο αριθμό πολεμικών γεγονότων που πυροδότησαν πληθώρα μνημονικών αφηγήσεων και καθιέρωσαν τη «λογοτεχνία του τραύματος»²⁹⁷, μια λογοτεχνία που αποτελεί ένα αμάλγαμα λογοτεχνικών και ψυχολογικών αφηγήσεων.²⁹⁸

4.2 Μικρασιατική Καταστροφή και Παιδική Λογοτεχνία

4.2.1 Η αξιοποίηση του θέματος

Όπως παρατηρήσαμε, το ιστορικό μυθιστόρημα των τελευταίων δεκαετιών αντλεί πια τη θεματική του από όλες τις ιστορικές περιόδους του έθνους μας, προσφέροντας μας μια ολοκληρωμένη εικόνα της πορείας, των αγώνων, της ακμής αλλά και της παρακμής των Ελλήνων.²⁹⁹ Παρότι τα θέματα αντλούνται από νεότερες ιστορικές και πολιτικές περιόδους, ακόμη και από την επταετία, εκείνο της Μικρασιατικής Καταστροφής φαίνεται, αν όχι να απουσιάζει εντελώς, να καταλαμβάνει ένα πολύ μικρό κομμάτι της λογοτεχνικής παραγωγής.³⁰⁰ Παρά το γεγονός πως ο Γρ. Ξενόπουλος στις Αθηναϊκές Επιστολές του στη *Διάπλαση των Παιδών*, ήδη από το

294. Dominick LaCapra όπως αναφέρεται στο Α. Λιάκος, *ό.π.*, 2007, σ. 226.

295. Στην ουσία, το πρώτο παραπέμπει στην ιστορία και το δεύτερο στη λογοτεχνία. Το πρώτο δίνει έμφαση στην αντικειμενικότητα ενώ το δεύτερο στην υποκειμενικότητα, το πρώτο αποτελεί μια γνωσιακή διαδικασία, ενώ το δεύτερο μια συναισθηματική, κ.ά. στο Α. Λιάκος, *ό.π.*, 2007, σ. 227.

296. Α. Λιάκος, *ό.π.*, 2007, σ. 227.

297. Β. Αποστολίδου, *ό.π.*, 2010, σ. 19.

298. Κ. Farrell όπως αναφέρεται στο Μ. Κανατσούλη, *Μυστικά, ψέματα, όνειρα και άλλα*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2014, σ. 122.

299. Ν. Παπαδογιαννάκης, *ό.π.*, σ. 93.

300. Βλ. Αναγνωστόπουλος, *ό.π.*, 2008, σ. 126, Χ. Σακελλαρίου, *ό.π.*, 1987, σ. 194, Α. Δελώνης, *ό.π.*, σ. 43.

1923, ανέφερε: «Γράψτε! Γράψτε για τη Μικρασιατική τραγωδία! Γράψτε πολλά! Να τα μάθουν όλα τα Διαπλασόπουλα! Να ξέρουν πως τόσα τους αδέρφια εκεί πέρα χάθηκαν απ' το μαχαίρι του Τούρκου ή γλίτωσαν γυμνά, αφού είδαν τους δικούς τους να σφάζονται μπροστά στα μάτια τους. Γράψτε! Και θέατρο, και δράματα και τραγωδίες μ' αυτά που έγιναν στη Σμύρνη»³⁰¹, η μικρασιατική τραγωδία εισήλθε δειλά ως θέμα της παιδικής λογοτεχνίας την περίοδο 1970-1990³⁰², ενώ από το '90 και μετά ξεκινάει μια πιο συχνή θεματική αξιοποίηση της, γεγονός που δεν μπορεί να θεωρηθεί άσχετο της γενικότερης άνθησης και ωρίμανσης της παιδικής λογοτεχνίας και ιδίως της πεζογραφίας που παρατηρείται την εποχή εκείνη.³⁰³ Όλα αυτά έχουν ως αποτέλεσμα μια μικρή παραγωγή έργων που αναφέρονται στο δράμα του μικρασιατικού ελληνισμού, συγκριτικά προς αυτά άλλων ιστορικών περιόδων³⁰⁴. Ο Αναγνωστόπουλος, σε μια πρόχειρη ερμηνεία του για το φαινόμενο αυτό, επισημαίνει πως το ιστορικό αυτό γεγονός δεν απασχόλησε τη μαθητιώσα νεολαία μέσα από την εκπαίδευση, καθώς απουσίαζε από τα προπολεμικά αλλά και των μεταπολεμικά σχολικά αναγνωστικά.³⁰⁵ Από την άλλη, αξίζει να σημειωθεί πως γινόταν για αυτήν κάποιος λόγος στην εκπαίδευση, καθώς οι συγγραφείς των σχολικών σχολικών εγχειριδίων ιστορίας, από το 1923 ακόμη, συμπεριέλαβαν σε αυτά Μικρασιατική καταστροφή και έκτοτε δεν έλειψε ποτέ. Εντούτοις οι αναφορές σε αυτήν υπήρξαν σύντομες, σχεδόν τηλεγραφικές. Η κατάσταση αυτή διαφοροποιείται από το 1983 και μετά.³⁰⁶

Η κατάσταση αυτή ερμηνεύεται ευκολότερα αν συνειδητοποιήσουμε τη μεγάλη σημασία για το ελληνικό έθνος και τις ποικίλες διαστάσεις και επιπτώσεις του ιστορικού αυτού γεγονότος, το οποίο εξακολουθεί στις μέρες μας να αποτελεί ένα ευαίσθητο ζήτημα που αρκετές φορές προξενεί μέχρι και συγκρούσεις.³⁰⁷ Όπως αναφέραμε και προηγουμένως, ο ρόλος της μνήμης και η έννοια του τραύματος, η

301. Ι. Βασιλαράκης, «Επιλεγόμενα σε (Παρα)μυθικές μεταπλάσεις του Ξεριζωμού», *Η λέξη*, 112, Νοέμβρης-Δεκέμβρης 1992, σ. 815.

302. Τη μικρασιατική τραγωδία φέρνει πρώτη στη παιδική λογοτεχνία η Α. Νικολοπούλου με *Το τέλος ενός θρύλου* (1972).

303. Β. Αναγνωστόπουλος, *ό.π.*, 2001, σ. 209.

304. Στο ίδιο, σ. 217.

305. Β. Αναγνωστόπουλος, *ό.π.*, 2000, σ. 13.

306. Χ. Κουλούρη, *ό.π.*

307. Χαρακτηριστική είναι η πρόσφατη διαμάχη (2006) για το εγχειρίδιο ιστορία της ΣΤ' Δημοτικού. Για περισσότερες πληροφορίες βλ. ενδεικτικά Α. Λιάκος, *ό.π.*, 2007, σσ. 161–170 και Α. Liakos, «History Wars: Questioning Tolerance», στο Gudmundur Halfanarson (Επιμ.), *Discrimination and Tolerance in Historical Perspective*, Edizioni Plus, Pisa 2008, σσ. 77-92.

οποία «εμπεριέχει την εμπειρία και τη μνήμη του τραύματος (ή την απόθεση της μνήμης του)» είναι καθοριστικής σημασίας.³⁰⁸ Ας μην ξεχνάμε πως η εθνική ιστοριογραφία στάθηκε αμήχανη απέναντι σε αυτό το τραυματικό γεγονός και υιοθέτησε μια στάση αποσιώπησής του. Χρειάστηκε να περάσουν περισσότερα από σαράντα χρόνια, προκειμένου να αποτελέσει η Μικρασιατική Καταστροφή, ως τραύμα των πληθυσμών, αντικείμενο συζήτησης στην Ελλάδα.³⁰⁹ Καταλαβαίνουμε, λοιπόν, πως η μετάβαση και αποτύπωση των γεγονότων αυτών στη παιδική λογοτεχνία θα ήταν ακόμη πιο δύσκολη χρονοβόρα και δύσκολη.

Τα τελευταία χρόνια, ωστόσο, καθώς μεταβάλλεται ο τρόπος προσέγγισης του τραύματος στην παιδική λογοτεχνία διεθνώς³¹⁰, παρατηρούμε πως το ιστορικό αυτό συμβάν αξιοποιείται όλο και συχνότερα. Σύμφωνα με την Ηλία το φαινόμενο αυτό, το οποίο αποσκοπεί στην «μύηση» του παιδιού στο ιστορικό αυτό γεγονός, «εξυπηρετεί μια ευρύτερη κοινωνική ανάγκη» και αποδεικνύει την «*πρόθεση των Ελλήνων να διατηρήσουν ζωντανή και ν' αναμεταδώσουν στις νεότερες γενιές την ανάμνηση του τραγικού αυτού εθνικού γεγονότος*»³¹¹. Εύλογα, όμως, προκύπτει το ερώτημα: «*Γιατί όμως να αναθυμάται κανείς το παρελθόν, όταν αυτό κρύβει τόσο πόνο για τους ανθρώπους;*».³¹² Και η απάντηση σε αυτό έρχεται αβίαστα: «*όλοι πρέπει να ξέρουν την αλήθεια, ακόμη και τα παιδιά. Για να μην πουν κάποτε ότι δεν ήξεραν και γι' αυτό δεν προσπάθησαν να σταματήσουν κάτι παρόμοιο*».³¹³ Άλλωστε, όπως επισημαίνει και ο Τ. Λιγνάδης: «*η λήθη είναι Πέμπτη φάλαγγα στη στρατηγική της Ιστορίας. Και αυτή τη λήθη, αθώα βέβαια αλλά απερίσκεπτα, την αφήνουμε να λειτουργεί διαβρωτικά, εμείς οι ίδιοι. Ενώ, το πιο μεγάλο αμυντήριο που διαθέτουμε είναι η μνήμη μας. Το πιο ισχυρό όπλο*»³¹⁴. Παρατηρούμε, λοιπόν, πως το στοιχείο της μνήμης για τα συμβάντα του 1922 και την προσφυγιάς αναδεικνύεται και αποκτά μείζονα σημασία, αφού η καλλιέργειά της οδηγεί στην λογική επεξεργασία των

308. Α. Λιάκος, *ό.π.*, 2007, σ. 224.

309. Χ. Κουλούρη, *ό.π.*

310. Σ. Γαβριηλίδου, *ό.π.*, σ. 1.

311. Ε. Ηλία, «Το '22 ως ιστορικό αφηγηματικό πλαίσιο σε ελληνικά παιδικά – νεανικά μυθιστορήματα της τελευταίας εικοσαετίας με διεθνή αναγνώριση», στο Τ. Τσίλιμνη (Επιμ.), *Το σύγχρονο ελληνικό παιδικό – νεανικό μυθιστόρημα*, Σύγχρονοι Ορίζοντες, Αθήνα 2004, σ. 305.

312. Μ. Κανατσούλη, *Αμφίσημα της παιδικής λογοτεχνίας (Ανάμεσα στην ελληνικότητα και την πολυπολιτισμικότητα)*, Σύγχρονοι Ορίζοντες, Αθήνα 2002, σ. 76.

313. Στο ίδιο, σ. 76.

314. Τ. Λιγνάδης, *ο.π.*, σ. 192.

γεγονότων και έχει ως αποτέλεσμα την ιστορική τους κατανόηση και την μη παγίωσή τους ως νοσηρό σύμπτωμα³¹⁵.

Το να καταπιαστεί, όμως ένας συγγραφέας με το θέμα αυτό και να το απευθύνει σε παιδικό και νεανικό κοινό είναι εξαιρετικά δύσκολο και περίπλοκο, καθώς «κάθε δημιουργός έχει να αναμετρηθεί με ένα πλήθος από παράγοντες οι οποίοι βρίσκονται είτε σε ρήξη είτε σε αρμονική σχέση μεταξύ τους ή αλληλεξαρτώνται. Διότι αναμετράται με την ιστορική ακρίβεια την οποία οφείλει πρωτίστως να υπηρετεί εγκλωβίζοντας ίσως την ελευθερία της γραφής του, με την ατομική μνήμη και τις πρότερες εκδηλώσεις σχετικά με όσα εξιστορεί, με τον παιδαγωγικό χαρακτήρα της παιδικής λογοτεχνίας και τον πειρασμό της αυτολογοκρισίας που αυτός συνεπάγεται, με την ενσυναίσθησή του, που συνιστά βασικό εργαλείο εξάλλου κάθε γραφής, και τέλος με το ταλέντο του να αναπαραστήσει το παρελθόν, ζώντας στο παρόν και έχοντας το βλέμμα του σε ένα κοινό αναγνωστών που αποτελείται από παιδιά και ενηλίκους»³¹⁶.

Παρά τις όποιες δυσχέρειες, εμφανίστηκαν συγγραφείς που ασχολήθηκαν με το θέμα αυτό και έδωσαν αξιόλογα έργα. Ιδιαίτερη ώθηση, ωστόσο, στην λογοτεχνική αξιοποίηση του συγκεκριμένου ιστορικού γεγονότος από το δυναμικό της παιδικής λογοτεχνίας έδωσαν και οι συναφείς λογοτεχνικοί διαγωνισμοί. Δεν έγραψαν όλοι οι συγγραφείς παρακινούμενοι από μόνο μια βαθύτερη εσωτερική τους ανάγκη λόγω καταγωγής και βιώματος, όπως θα εξετάσουμε στη συνέχεια, ή για να καλύψουν το κενό που υπήρχε στην συγκεκριμένη θεματική ενότητα της παιδικής λογοτεχνίας. Πολλά έργα³¹⁷ γράφτηκαν στο πλαίσιο προκήρυξης σχετικών διαγωνισμών, οι οποίοι αποτέλεσαν την αφορμή αλλά και ένα επιπλέον κίνητρο για την ενασχόληση αρκετών συγγραφέων της παιδικής λογοτεχνίας με το θέμα της Μικρασιατικής Καταστροφής και της προσφυγιάς. Γνωρίζουμε ήδη πως η Γ.Λ.Σ., από την ίδρυσή της ακόμη, προωθεί και ασχολείται με ζήλο με το ιστορικό μυθιστόρημα. Είναι χαρακτηριστικό πως το 1991, μαζί με την Ιερά Μητρόπολη Σμύρνης, θεσπίζει το βραβείο «Αλησμόνητες Πατρίδες», ενώ τη δεκαετία 2000-2010 αυτό συγκεκριμενοποιείται καθώς δίνεται στους υποψήφιους συγγραφείς ιστορικού

315. Α. Λιάκος, *ό.π.*, 2011, σ. 17.

316. Σ. Γαβριηλίδου, *ό.π.*, σ. 2.

317. Βλ. Γ. Γρηγοριάδου-Σούρρη, στο «Μιλούν συγγραφείς που έγραψαν για το Μικρασιατικό Ελληνισμό», Μ. Κοντολέων (Επιμ.), στο *Διαδρομές στο χώρο της λογοτεχνίας για παιδιά και νέους*, τ.26, Λέσχης μελέτης και έρευνας τη παιδικής λογοτεχνίας ΟΙ ΔΙΑΔΡΟΜΕΣ, Αθήνα 1992, σ. 148, Ε. Δικαίου σε συνέντευξή της στην Α. Βαρελλά, στο *Διαδρομές στο χώρο της λογοτεχνίας για παιδιά και νέους*, τ.49, Αυτοέκδοση, Αθήνα 1998, σ. 65, Ε. Κατσίπη-Σπυριδάκη και Ε. Χίου έπειτα από προσωπική επικοινωνία.

μυθιστορήματος το θέμα «Αλησμόνητες Πατρίδες του Μικρασιατικού Ελληνισμού (Πόντος, Ιωνία, Ανατολική Θράκη, Αλεξάνδρεια, Ανατολική Ρωμυλία κ.λπ.)».³¹⁸ Τη δεκαετία του 1990 βραβεία για την αξιοποίηση του συγκεκριμένου θέματος στην παιδική λογοτεχνία προκηρύσσονται και από την Ένωση Συμυρναίων³¹⁹ και άλλων συλλόγων ή μεμονωμένων αθλοθετών³²⁰. Η Πηνελόπη Μαξίμου, μάλιστα, αθλοθέτησε επί δύο συναπτά έτη (1998-2000) μέσω του Κύκλου του Ελληνικού Παιδικού Βιβλίου βραβείο για τη συγγραφή μυθιστορήματος με θέμα τον Ελληνισμό της Μικράς Ασίας και επίκεντρο το Αϊβαλί.³²¹

Τα στοιχεία αυτά, λοιπόν, και οι αντίστοιχες εκδόσεις επιβεβαιώνουν την τάση των τελευταίων δεκαετιών για αύξηση της λογοτεχνικής αξιοποίησης του εν λόγω ιστορικού συμβάντος για παιδιά και νέους.

4.2.2 Τα έργα

Ύστερα από μια μικρή έρευνα³²² προέκυψε η παρακάτω λίστα έργων (44) τα οποία αξιοποιούν θεματικά ή αναφέρονται, με κάποιον τρόπο, στα γεγονότα της Μικρασιατικής Καταστροφής. Ενδεχομένως, να υπάρχουν και άλλα τα οποία δεν καταφέραμε να εντοπίσουμε και να καταγράψουμε. Στο σημείο αυτό, θα πρέπει να επισημανθεί η δυσκολία του όλου εγχειρήματος, καθώς η έρευνα για τα έργα που υπάρχουν θεματολογικά στο κύκλο της Μικράς Ασίας δεν έχει προχωρήσει αρκετά³²³. Είναι χαρακτηριστικό πως Μ. Κανατσούλη, σε πρόσφατο έργο της, αναφέρει πως δεν κατάφερε να εντοπίσει μελέτες σχετικές με την αποτύπωση στη

318. Δ. Τσιώρη, «Τα βραβεία της Γυναικείας Λογοτεχνικής Συντροφιάς κατά την περίοδο 1990-2010», στην *Επιστημονική Επετηρίδα (Journal) του Παιδαγωγικού Τμήματος Νηπιαγωγών της Σχολής Επιστημών Αγωγής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων*, τ. 7, 2014, σ. 94, Β. Αναγνωστόπουλος, *ό.π.*, 2000, σ. 14.

319. «Η Ένωση Συμυρναίων αποφασίζει να προκηρύξει Βραβεία Παιδικής Λογοτεχνίας με θέμα το μικρασιατικό ελληνισμό, την Ιστορία, τα τραγούδια, τα ήθη και τα έθιμα, την κοινωνική και πνευματική ζωή κτλ.» στο Β. Αναγνωστόπουλος, *ό.π.*, 2001, σ. 217.

320. Δ. Τσιώρη, «Σχολικό εγχειρίδιο Ιστορίας και Παιδικό Ιστορικό Μυθιστόρημα: Όταν η Παιδαγωγική συναντά την Παιδική Λογοτεχνία. Η Περίπτωση της Μικρασιατικής Καταστροφής», στα πρακτικά του συνεδρίου *Προγράμματα Σπουδών – Σχολικά εγχειρίδια: Από το παρελθόν στο παρόν και το μέλλον*, τ. Γ', Μουσείο σχολικής ζωής και εκπαίδευσης του ΕΚΕΔΙΣΥ, Παιδαγωγική Εταιρεία Ελλάδος, και Pierce-Αμερικάνικο Κολλέγιο Ελλάδος, Αθήνα 2016, σ. 475, Β. Αναγνωστόπουλος, *ό.π.*, 2000, σ. 14.

321. Β. Αναγνωστόπουλος, *ό.π.*, 2000, σ. 14 και στοιχεία που προέκυψαν κατόπιν επικοινωνίας με τον Κύκλο του Ελληνικού Παιδικού Βιβλίου και την κ. Κ. Δερματά.

322. Περισσότερες λεπτομέρειες για τη συγκέντρωση του υλικού έχουν αναφερθεί στο κεφάλαιο των μεθοδολογικών επιλογών.

323. Β. Αναγνωστόπουλος, *ό.π.*, 2001, σ. 206.

παιδική λογοτεχνία της γενοκτονίας και προσφυγιάς του Ελληνισμού της Μικράς Ασίας και του Πόντου³²⁴.

Επιπλέον, πρέπει να σημειωθεί πως διατηρούμε ορισμένες μικρές επιφυλάξεις για το περιεχόμενο του καταλόγου συνολικά, καθώς υπάρχουν ελάχιστα έργα που δεν θεωρούμε κατάλληλα για παιδικό-νεανικό αναγνωστικό κοινό. Στις διάφορες, όμως, έγκυρες πηγές είτε εμφανίζονται ως τέτοια, είτε η κατάταξή τους αποτελεί αντικείμενο συζήτησης και διαφωνίας για τους μελετητές, οπότε θεωρήσαμε σωστό να το συμπεριλάβουμε. Ας μην ξεχνάμε, άλλωστε, και την πολυπλοκότητα της οροθέτησης του ιστορικού μυθιστορήματος στο χώρο της λογοτεχνίας για παιδιά και νέους στη χώρα μας που αντανακλά την ευρύτερη ρευστότητα και ασάφεια των ορίων μεταξύ της λογοτεχνίας για παιδιά και της λογοτεχνίας για ενήλικες που εντοπίζεται στις απόψεις των διαφόρων μελετητών.³²⁵ Παραλείψαμε, βέβαια, να προσθέσουμε έργα των οποίων οι συγγραφείς δεν είχαν τη πρόθεση να αποτελέσουν αυτά παιδικά και εφηβικά αναγνώσματα³²⁶, ανεξάρτητα από το εάν συνέβη κάτι τέτοιο. Τα έργα, ωστόσο, που θα εξετάσουμε και θα αναλύσουμε στη συνέχεια, μετά από τις απαραίτητες κατηγοριοποιήσεις, είναι αποκλειστικά προσανατολισμένα και εστιασμένα σε παιδικό και νεανικό αναγνωστικό κοινό, και για αυτό τον λόγο εντάσσονται στις παιδικές και νεανικές σειρές των εκδοτικών οίκων.

Επιπρόσθετα, πρέπει να σημειωθεί πως ο κατάλογος περιλαμβάνει αυτοτελή έργα. Δεν συμπεριλάβαμε σε αυτόν τις συλλογές διηγημάτων του Θ. Μαρκόπουλου *Ηρωικά Ελληνόπουλα* (1948) και *Διγενής Φιλιάδης και άλλα διηγήματα* (1949), στις οποίες υπάρχουν διηγήματα, δύο («Θυσία γενναίου» και «Χριστούγεννα με τους Ακρίτες») στη πρώτη και πέντε στη δεύτερη, που αναφέρονται στην καταστροφή της Μικράς Ασίας.³²⁷

- *Το τέλος ενός θρύλου* (1972) της Α. Νικολοπούλου
 - *Αποθέωση στη Σμύρνη* (1972) του Δ. Σιατόπουλου
 - *Πυρπολημένη γη* (1972)
 - *Μαρτυρική πορεία* (1974)
- } τετραλογία της Ι. Χρυσόχου

324. Μ. Κανατσούλη, *ό.π.*, 2014, σ. 138.

325. Για περισσότερα στοιχεία βλ. Ι. Μητροφάνης, *ό.π.*, σσ, 3-5.

326. Όπως τα έργα *Στου Χατζηφράγκου* (1963) του Κοσμά Πολίτη, *Το νούμερο 31328* (1931), *Αιολική γή* (1943) του Ηλία Βενέζη, κ.ά.

327. Β. Αναγνωστόπουλος, «Ο Μικρασιατικός Ελληνισμός και η Παιδική Λογοτεχνία», στο *Διαδρομές στο χώρο της λογοτεχνίας για παιδιά και νέους*, τ.26, Αυτοέκδοση, Αθήνα 1992, σ. 138.

- *Ξεριζωμένη γενιά* (1983)
- *Εδώ Σμύρνη... Εδώ Σμύρνη* (1985)
- *Μέσα στις φλόγες* (1978) της Δ. Σωτηρίου, διασκευή για το παιδικό αναγνωστικό κοινό το μυθιστόρημά της *Οι νεκροί περιμένουν* (1959)
- *Το Τουρκάκι, εγώ και το Αραπάκι* (1982) της Μ. Καραγιάννη-Τόλκα
- *Καντές μνήμες από τη Σμύρνη* (1985) της Γ. Γρηγοριάδου-Σουρέλη
- *Τον λέγαν Ξάστερο* (1986) της Α. Γκέρτσου-Σαρρή
- *Τα χρόνια της αλμύρας* (1989) του Β. Χατζηβασιλείου
- *Η μεγάλη ιστορία* (1990) του Γ. Κρόκου
- *Ο Μεγάλος Αποχαιρετισμός* (1990) της Γ. Γρηγοριάδου-Σουρέλη
- *Τα κοριτσάκια με τα ναυτικά* (1991 από τις εκδόσεις Ακρίτας και 2000 από τις εκδόσεις Πατάκη) της Ε. Δικαίου
- *Ανατολικά τ' αρχιπελάγου* (1991) της Ε. Τέσση
- *Του ονείρου μας γη* (1992) της Α. Νικολοπούλου
- *Η νενέ η Σμυρνιά* (1993) της Ε. Χίου
- *Το δέντρο της Ανατολής* (1994) του Π. Σωτήρχου
- *Το ασημένιο καπνιστήρι* (1995) της Μ. Πυλιώτη
- *Το γεφύρι της Ανατολής* (1995) της Η. Παπαμόσχου
- *Τα προσφυγόπουλα* (1996) της Ι. Μπουκουβάλα-Αναγνώστου
- *Τρία παιδιά στη Σμύρνη* (1998) του Π. Καράγιωργα
- *Χνάρια στην άμμο* (1997) της Λ. Μαραγκού
- *Πατρίδες της ψυχής* (1998) συλλογή διηγημάτων των Η. Παπαμόσχου, Ε. Δικαίου, Μ. Κοντολέων, Ν. Κιάσσου, Α. Βαρελλά, Δ. Τροβά, Δ. Μανθόπουλου, Ζ. Κανάβα, Κ. Μουρίκη, Φ. Σταθάτου, Ε. Χίου, Κ. Σίνου, Μ. Πυλιώτου, Γ. Γρηγοριάδου-Σουρέλη.
- *Το άγαλμα που κρύωνε* (1999) του Χ. Μπουλώτη
- *Η κλεμμένη ηλιαχτίδα* (2000) της Χ. Κανάκη-Γιάντσιου
- *Χίλια μύρια κύματα* (2001) της Ζ. Κανάβα
- *Σπίτι στη εξοχή* (2001) της Ν. Τζώρτζογλου
- *Φραντζέσκα* (2003) της Ι. Κυρίτση-Τζιώτη
- *Το σεντούκι με τα αμύθητα σεντέφια* (2004) της Τ. Τασάκου
- *Ο Άγιος Δημήτριος και τα προσφυγόπουλα* (2006) της Μ. Βιγγοπούλου
- *Η σπηλιά της γοργόνας* (2007) της Λ. Ψαραύτη
- *Στο δρόμο του ήλιου* (2008) της Ε. Κατσίτη-Σπυριδάκη

- *Η πόλη με τα χαμένα παραμύθια* (2009) του Χ. Κατσαρά
- *Ο χαρταετός της Σμύρνης* (2009) του Μ. Κοντολέων
- *Το χαμένο ταίρι* (2009) του Δ. Λειμονή
- *Οι αμαζόνες της Ανατολής* (2011) της Ε. Κατσίπη-Σπυριδάκη
- *Η υπόσχεση* (2012) της Α. Κονόμος
- *Το Πάτημα του Έλληνα* (2014) της Ε. Σβορώνου
- *Η Παναγιά των κνηγημέων* (2015) της Ν. Χατζή
- *Πατρίδες Αλησμόνητες, Μικρά Ασία – Πόντος* (2016) συλλογή διηγημάτων των Δ. Πυργελή, Ε. Ιντζέμπελη, Ε. Τσιτιρίδου, Ε. Αρτζανίδου, Μ. Μυλωνάκη, Θ. Κοροβίνη.
- *Η γιαγιά μου η Μικρά Ασία* (2016) της Α. Αλατάρη
- *Το αγόρι στο θεωρείο* (2017) της Α. Δαρλάση
- *Το μυστικό του πηγαδιού* (2017) της Μ. Δεληβοριά

Παρατηρούμε πως ο παραπάνω κατάλογος παρουσιάζει μια ειδολογική ποικιλία (μία μυθιστορηματική βιογραφία, δύο παραμύθια, τρεις συλλογές διηγημάτων) με το ιστορικό μυθιστόρημα να πρωταγωνιστεί.³²⁸ Όπως έχει επισημανθεί άλλωστε και από τη Μ. Κανατσούλη τα παιδικά βιβλία (εννοώντας βιβλία που απευθύνονται σε παιδιά προσχολικής και πρώτης σχολικής ηλικίας και είναι κυρίως παραμύθια και μικρές ιστορίες) που πραγματεύονται την γενοκτονία και προσφυγιά του ελληνικού στοιχείου της Μικράς Ασίας και του Πόντου είναι ελάχιστα³²⁹. Το διήγημα, από την άλλη, «πάσχει» ως προς «τη δυνατότητα εγγραφής της ιστορίας», αφού λόγω της έκτασής του «δεν μπορεί να προσδώσει χρονικό βάθος στις ιστορικές εξελίξεις, να παρακολουθήσει τα πριν και τα μετά ενός ιστορικού συμβάντος, να διερευνήσει τις συνέπειες των ιστορικών γεγονότων στις ζωές των ανθρώπων με τον ίδιο τρόπο που το κάνει το μυθιστόρημα»³³⁰. Τα παραπάνω στοιχεία, σε συνδυασμό με τις μυθιστορηματικές δυνατότητες του ιστορικού γεγονότος της Καταστροφής³³¹ και την απεύθυνση του μυθιστορήματος σε μεγαλύτερες ηλικίες παιδιών³³² που βρίσκονται σε θέση να συλλάβουν και να διαχειριστούν τη

328. Βλ. Β. Αναγνωστόπουλος, *ό.π.*, 2001, σ. 216.

329. Μ. Κανατσούλη, *ό.π.*, 2014, σ. 138.

330. Β. Αποστολίδου, *ό.π.*, χ.χ., σ. 11.

331. Ε. Σταυροπούλου, *ό.π.*, 2006, σ. 60.

332. Στις ηλικίες αυτές το ιστορικό μυθιστόρημα επιδρά ουσιαστικά και συμβάλλει στην αφύπνιση των συνειδήσεων των παιδιών, διδάσκοντάς τους την ιστορία ενός μεγάλου τμήματος του ελληνισμού (Β. Αναγνωστόπουλος, *ό.π.*, 2001, σ. 216).

τραγικότητα και φρικαλεότητα των στιγμών της Καταστροφής, αναδεικνύουν την κυριαρχία του ιστορικού μυθιστορήματος στην λογοτεχνική αξιοποίηση των γεγονότων του 1922.

Αξίζει να σημειωθεί πως, το σύνολο των παραπάνω έργων δεν αξιοποιεί το θέμα της Μικρασιατικής Καταστροφής με τον ίδιο τρόπο και στον ίδιο βαθμό. Υπάρχουν καθαρά ιστορικά αφηγήματα, έργα δηλαδή που, το σύνολο της πλοκής τους δομείται πάνω στο γεγονός της Καταστροφής, το οποίο και αποτελεί κεντρικό άξονα και σημείο αναφοράς του έργου (π.χ. *Μέσα στις φλόγες*, *Ο Μεγάλος Αποχαιρετισμός*, *Τα κοριτσάκια με τα ναυτικά*, *Το σεντούκι με τα αμύθητα σεντέφια*, *Στο δρόμο του ήλιου*, *Η Παναγιά των κυνηγημένων*, *Το μυστικό του πηγαδιού* κ.α.). Από αυτά, ορισμένα προέρχονται από τη βιωμένη εμπειρία των συγγραφέων τους που υπήρξαν μάρτυρες των περιστατικών που αναπλάθουν και αποδίδουν μυθιστορηματικά, όπως η Δ. Σωτηρίου και η Ι. Χρυσόχου, και κατατάσσονται ειδολογικά στις μαρτυρίες, κάποια αξιοποίησαν την προφορική μνήμη, τα ακούσματα και τις διηγήσεις του οικογενειακού τους περιβάλλοντος, σχεδόν όλα, όμως, βασίστηκαν και στη βιβλιογραφική συνεισφορά της ιστοριογραφίας για την ακριβή μυθοπλαστική επεξεργασία και απόδοση των γεγονότων.³³³ Επιπλέον, υπάρχουν έργα όπου οι τραγικές στιγμές του '22 δεν αποτελούν το κατεξοχήν θέμα του έργου, όπου αντιπροσωπεύουν ένα κομμάτι μόνο της πλοκής και της ιστορίας και γίνεται άλλοτε μια τηλεγραφική και άλλοτε μια εκτενέστερη αναφορά σε αυτά (π.χ. *Το γεφύρι της Ανατολής*, *Η νενέ η Σμυρνιά*, *Η σπηλιά της γοργόνας*, *Ο χαρταετός της Σμύρνης* κ.α.). Σε αρκετά από αυτά, η δράση τοποθετείται στο συγγραφικό παρόν αλλά οι συγγραφείς τους κάνοντας χρήση αναλήψεων και αναδρομών καταφέρνουν να αναμείξουν και να ενσωματώσουν το ιστορικό στοιχείο με τη πλοκή του έργου σε σημαντικότατο ποσοστό (π.χ. *Το γεφύρι της Ανατολής*, *Φραντζέσκα*, *Το χαμένο ταίρι* κ.α.).³³⁴

Σε αρκετά έργα οι τίτλοι λειτουργούν αποκαλυπτικά του περιεχομένου με το ιστορικό συμβάν της Μικρασιατικής Καταστροφής να εμφανίζεται μετωνυμικά, είτε με την ένδειξη του ευρύτερου (Ανατολή ή ανατολικά) αλλά και κεντρικού τόπου της

333. Θ. Κούγκουλος, & Τ. Κωτόπουλος, «Η εικόνα του Τούρκου στην ελληνική παιδική / εφηβική λογοτεχνία: πρώτες εκτιμήσεις», στο Παπαδόπουλος Σ. (Επιμ) Η σύνοδος των Τεχνών στο σημερινό σχολείο, Πρακτικά της Επιστημονικής Διημερίδας του Προγράμματος ΘΑΛΗΣ, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών και Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης, Αλεξανδρούπολη 2014, σ. 207.

334. Στο ίδιο, σσ. 207-208.

συμφοράς (Σμύρνη), είτε κάνοντας χρήση συναισθηματικά φορτισμένων λέξεων και εκφράσεων (θρύλου, καυτές μνήμες, αλησμόνητες πατρίδες) που παραπέμπουν στα δεινά του μικρασιατικού ελληνισμού (φλόγες, μεγάλος αποχαιρετισμός, ξεριζωμένη γενιά, πυρπολημένη γη, μαρτυρική πορεία, προσφυγόπουλα).³³⁵ Επίσης, όχι σε όλα αλλά σε αρκετά κείμενα, η αφήγηση δεν περιορίζεται στην εξιστόρηση της Καταστροφής αλλά επεκτείνεται και στις στιγμές της εγκατάστασης των προσφύγων στην Ελλάδα, αναδεικνύοντας το κοινωνικό χάσμα της ελληνικής κοινωνίας και του προσφυγικού πληθυσμού και καταδικάζοντας την αρνητική στάση των Ελλαδιτών απέναντι τους.³³⁶

Τα μυθιστορήματα του καταλόγου, κυρίως τα μεταγενέστερα, φαίνεται να συμμορφώνονται με τους όρους του είδους τους. Στα περισσότερα αντιπαρατίθενται οι στιγμές της ειρηνικής ζωής πριν τον πόλεμο και το πανηγυρικό κλίμα που δημιουργήθηκε μετά την υπογραφή της Συνθήκης των Σεβρών με τις στιγμές του κατατρογμού, της Καταστροφής και της προσφυγιάς, «με προεκτάσεις στην κοινωνική, οικονομική, πνευματική και πολιτική ζωή της Σμύρνης και γενικά της Ιωνίας»³³⁷. Υπάρχουν κάποια έργα τα οποία αναπαράγουν στερεοτυπικές φιγούρες όπως οι «καλοί» Έλληνες και οι «κακοί» Τούρκοι, οι οποίοι θέλουν μόνο το κακό των πρώτων, αποτελούν την μοναδική πηγή προέλευσης της βίας και είναι οι μοναδικοί υπαίτιοι για τη βαρβαρότητα της Μικρασιατικής Καταστροφής³³⁸ (όπως συμβαίνει πολύ χαρακτηριστικά στο έργο *Το τέλος ενός θρύλου*, και λιγότερο έντονα στα *Τρία παιδιά στη Σμύρνη*). Εάν εξαιρέσουμε όμως αυτά, ένα μεγάλο ποσοστό των υπολοίπων εστιάζει και προβάλλει την ειρηνική συνύπαρξη και συμβίωση των δύο λαών στο χώρο της Μικράς Ασίας πριν από τα γεγονότα του '22 (*Το γεφύρι της Ανατολής*, *Τα κοριτσάκια με τα ναυτικά*, *Το σεντούκι με τα αμύθητα σεντέφια*, *Η νενέ η Σμυρνιά* κ.ά.).

Σε γενικές γραμμές, τα περισσότερα έργα προσφέρουν αισθητική απόλαυση, καταφέρνουν να συνδέσουν με επιτυχία το ιστορικό πλαίσιο με την πλοκή και με τον τρόπο αυτό να συμβάλλουν στην κατάκτηση της ιστορικής γνώσης του τραγικού αυτού γεγονότος, προβάλλουν αντιπολεμικά μηνύματα και ανθρωπιστικές αξίες και

335. Στο ίδιο, σ. 207.

336. Στο ίδιο, σ. 207.

337. Β. Αναγνωστόπουλος, *ό.π.*, 2001, σ. 211.

338. Δ. Τσιώρη, *ό.π.*, 2016, σ. 475, Θ. Κούγκουλος, & Τ. Κωτόπουλος, *ό.π.*, σ. 210.

αναδεικνύουν το πολιτισμικό και κοινωνικό επίπεδο των Μικρασιατών.³³⁹ Επιπλέον, μέσω των μυθιστορημάτων αυτών, γίνεται και ένα σχολιασμός, άλλοτε άμεσος και άλλοτε έμμεσος, αναφορικά με τα πολιτικά και κοινωνικά τεκταινόμενα της τότε εποχής. Συγκεκριμένα, οι περισσότεροι συγγραφείς καταδεικνύουν τα συμφέροντα και την ευθύνη των Μεγάλων Δυνάμεων στο μικρασιατικό ζήτημα, επισημαίνουν τον ρόλο και τη συμβολή των διαμαχών στη πολιτική σκηνή της Ελλάδας στην Καταστροφή, πραγματοποιούν αναγωγές στο σήμερα, ενώ παράλληλα σχολιάζουν και αναδεικνύουν και την κοινωνική διάσταση του προσφυγικού ζητήματος.³⁴⁰ Μέσω των έργων αυτών μια «ιστορική εθνική τραγωδία» λαμβάνει διαχρονικές και οικουμενικές διαστάσεις, παρέχοντας στους αναγνώστες τη δυνατότητα να πραγματοποιήσουν χωροχρονικές συγκρίσεις και να παραλληλίσουν την τραυματική εμπειρία της προσφυγιάς με αντίστοιχες καταστάσεις της σύγχρονης εποχής.³⁴¹ Λαμβάνοντας, δε, υπόψιν τον ιδιαίτερα αποτελεσματικό παιδαγωγικό ρόλο της λογοτεχνίας, συντελούν στην ωρίμανση και ευαισθητοποίηση των αναγνωστών και επιτυγχάνουν την ενίσχυση της εθνικής αλλά και οικουμενικής συνείδησής τους, διευκολύνοντας έτσι την προσαρμογή τους στον σημερινό κόσμο.³⁴² Άλλωστε, μέσω των έργων αυτών συγκροτείται και ενισχύεται η κυτταρική μνήμη, πάνω στην οποία στηρίζεται η εθνική ή, ακόμη, και η φυλετική μας ταυτότητα.³⁴³

Τα έργα των πρώτων χρόνων είχαν ως πρωταρχικό σκοπό την γνωστοποίηση της Μικρασιατικής Καταστροφής στο παιδικό αναγνωστικό κοινό της χώρας, μιας και όπως παρατηρήσαμε προηγουμένως, αυτό γνώριζε ελάχιστα ή ακόμη και τίποτε για το συγκεκριμένο ιστορικό γεγονός, και κατ' επέκταση τη διάσωση και διαφύλαξη της ιστορικής του μνήμης. Άλλωστε, η μνήμη διαμεσολαβεί ανάμεσα στο παρελθόν και το παρόν και τα επανασυστήνει, δημιουργώντας μια ιδιότυπη σχέση της κοινωνίας με τον ίδιο της τον εαυτό, μια «σχέση η οποία συνεχώς επαναδιατυπώνεται ώστε να ανταποκρίνεται στις σύγχρονες ανάγκες και απαιτήσεις των μελών της»³⁴⁴. Η στόχευση αυτή διατηρείται σε κάποιο υποτυπώδη βαθμό ακόμη και στις μέρες μας, οι γενικότερες, όμως, εξελίξεις στο χώρο της παιδικής λογοτεχνίας και οι νεωτερικές τάσεις που εντοπίζονται σε αυτόν, οδήγησαν σε μια αλλαγή των προθέσεων. Ο

339. Δ. Τσιώρη, *ό.π.*, 2016, σ. 475.

340. Στο ίδιο, σ. 475.

341. Ε. Ηλία, *ό.π.*, σσ. 305, 312.

342. Στο ίδιο, σ. 312.

343. Μ. Κοντολέων, *ό.π.*, 2000, σ. 18.

344. Τ. Καφετζάκη, *ό.π.*, σσ. 230-231.

τρόπος αναπαράστασης των ιστορικών στιγμών φέρνει αντιμέτωπο τον νεαρό αναγνώστη με τα ίδια τα γεγονότα, δεν του τα παρουσιάζει απλά, αλλά τον ωθεί να κατανοήσει τις αιτίες και τις συνέπειές τους.³⁴⁵ Τα περισσότερα όμως έργα εργαλειοποιώντας τη μνήμη ανάγουν το ιστορικό γεγονός σε μύθο και εστιάζουν κυρίως στη συνέχεια, την ελπίδα, στο αύριο και όχι τόσο στο πεπερασμένο της απώλειας και της συμφοράς³⁴⁶. Επιπλέον, παρατηρούμε όμως πως ο θεματικός κύκλος ανοίγει, και εντοπίζονται σε αυτόν, σε δευτερεύων πάντα ρόλο και άλλα θέματα που απασχολούν τους συγγραφείς, όπως αυτό της πολιτιστικής κληρονομιάς³⁴⁷ (*Το σεντούκι με τα αμύθητα σεντέφια, Το άγαλμα που κρύωνε*), εκείνο της κατακραυγής αλλά και του τρόπου διαχείρισης του πολέμου και της προσφυγιάς από τα παιδιά και τους εφήβους με αναγωγές στη σύγχρονη μας πραγματικότητα³⁴⁸ (*Το αγόρι στο θεωρείο, Το γεφύρι της Ανατολής*) αλλά και η σύνδεση με νεότερα ιστορικά γεγονότα με τα οποία καθίστανται εύκολες οι αναγωγές, όπως η τουρκική εισβολή στη Κύπρο (*Το ασημένιο καπνιστήρι*).

Τα περισσότερα ιστορικά μυθιστορήματα έχουν διακριθεί και αναγνωριστεί σε εθνικό επίπεδο, κυρίως με το βραβείο της Ένωσης Συμυρναίων αλλά και αυτό της Γυναικείας Λογοτεχνικής Συντροφιάς. Ωστόσο, πολλά από αυτά έχουν προκαλέσει ενδιαφέρον και έχουν αναγνωριστεί και στο εξωτερικό. Αναφέρουμε ενδεικτικά³⁴⁹ τα έργα: *Τα κοριτσάκια με τα ναυτικά* της Ε. Δικαίου που έχει μεταφραστεί στα γαλλικά και κυκλοφορεί από τις εκδόσεις L'École des loisirs με τον τίτλο: *Que Demain Soit Un Jour de Bonheur*, ενώ έχει συμπεριληφθεί στο πρόγραμμα διδασκαλίας του Institut National De Langues Et De Cultures Orientales του Παρισιού³⁵⁰, *Η νενέ η Συμυρνιά* της Ε. Χίου μεταφράστηκε στα τουρκικά³⁵¹ και τιμήθηκε με το βραβείο ΠΙΕΚΤΣΙ³⁵²,

345. Α. Καρακίτσιοις, *ό.π.*, σ. 90.

346. Θ. Πυλαρινός, *ό.π.*, σ. 47.

347. Βλ. Συνεντεύξεις της συγγραφέως: [<http://panjournalists.ekppanou.gr/2014/03/2014.html>] και [<http://thematofylakes.gr/συνεντεύξεις/συνέντευξη-με-τη-συγγραφέα-τζέμη-τασά/>].

348. Βλ. Συνεντεύξεις της συγγραφέως: [<https://www.e-dromos.gr/angeliki-darlasi-syngrafeas-zontastin-apoleia/>] και [<http://www.alfavita.gr/arthron/tehni/aggeliki-darlasi-pragmatika-otan-teleionei-enas-polemos-kerdizoyn-oi-anthropoi>].

349. Βλ. Ε. Ηλία, *ό.π.*, σσ. 306-307.

350. Βλ. Συνέντευξη της Ε. Δικαίου στην Α. Βαρελλά, στο *Διαδρομές στο χώρο της λογοτεχνίας για παιδιά και νέους*, τ. 49, Αυτοέκδοση, Αθήνα 1998, σ. 63, και το βιογραφικό της συγγραφέα στο: [<http://www.eleaidikaiou.gr/content/viografiko>].

351. Οι πληροφορίες αυτές προήλθαν μετά από προσωπική επικοινωνία με τον συγγραφέα.

352. Το βραβείο ΠΙΕΚΤΣΙ θεσπίστηκε το 1986 στη μνήμη του δολοφονηθέντα φιλειρηνιστή Τούρκου δημοσιογράφου Αμπτί Ιπεκτσί. Απονέμεται κάθε δύο χρόνια σε λογοτεχνικά έργα για παιδιά που

το ίδιο συνέβη και με το έργο της Μ. Καραγιάννη-Τόλκα *Το Τουρκάκι, εγώ και το Αραπάκι*³⁵³ όπως και το *Τον λέγαν Ξάστερο* της Α. Γκέτσου-Σαρρή που επιπλέον συμπεριελήφθη και στον τιμητικό πίνακα της IBBY³⁵⁴ για το 1988 ενώ *Το γεφύρι της Ανατολής* της Παπαμόσχου προτάθηκε το 1996 για να εκπροσωπήσει την ελληνική παιδική λογοτεχνία στο διεθνή διαγωνισμό «Γιάνους Κόρτσακ»³⁵⁵.

4.2.3 Οι συγγραφείς

Εκτός από το περιεχόμενο των βιβλίων, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι ίδιοι οι συγγραφείς τους. Ψάχνοντας κανείς γαι τα προσωπικά τους στοιχεία και μελετώντας το βιογραφικό τους, διαπιστώνει πως η πλειονότητα αυτών συνδέεται με κάποιο τρόπο με τον χώρο της Μικράς Ασίας και τα γεγονότα της Καταστροφής. Η Διδώ Σωτηρίου υπήρξε αυτόπτης μάρτυρας και στην ουσία αφηγείται την ιστορία της³⁵⁶, ενώ και η Ιφιγένεια Χρυσόχου έζησε την Καταστροφή και την προσφυγιά³⁵⁷. Η Ελένη Δικαίου απέδωσε τα γεγονότα μέσω των αφηγήσεων της μητέρας της που ήταν και η μία εκ των δύο πρωταγωνιστριών του έργου της³⁵⁸, η Μυρσίνη Βιγγοπούλου χρησιμοποίησε τις εμπειρίες της οικογένειάς της αλλά και του ευρύτερου κοινωνικού της περιβάλλοντος σαν υλικό για το βιβλίο³⁵⁹, η Έλσα Χίου αξιοποίησε την προφορική μνήμη της οικογένειάς της και συγκεκριμένα της

προάγουν τη φιλία και συνεργασία ανάμεσα στη Ελλάδα και στη Τουρκία (βλ. *Διαδρομές στο χώρο της λογοτεχνίας για παιδιά και νέους*, τ. 45, Αυτοέκδοση, Αθήνα 1997, σ. 73).

353. Βλ. Βάση δεδομένων του Βιβλιονet για τη συγγραφέα:

[http://www.biblionet.gr/author/14747/Ματούλα_Τόλκα].

354. Πρόκειται για μια λίστα με τα καλύτερα βιβλία για νέους που εκδόθηκαν στις χώρες μέλη και διακρίνονται για το έργο του συγγραφέα, του εικονογράφου ή του μεταφραστή τους. Η παρουσίαση του πίνακα γίνεται κάθε δύο χρόνια και οι τίτλοι που συμπεριλαμβάνονται επιλέγονται από τα Εθνικά Τμήματα της οργάνωσης (βλ. *Διαδρομές στο χώρο της λογοτεχνίας για παιδιά και νέους*, τ. 29, Αυτοέκδοση, Αθήνα 1993, σ. 12).

355. Βλ. *Διαδρομές στο χώρο της λογοτεχνίας για παιδιά και νέους*, τ. 52, Αυτοέκδοση, Αθήνα 1998, σ. 298.

356. Βλ. Αρχείο του ΕΚΕΒΙ για τη συγγραφέα:

[<http://www.ekebi.gr/frontoffice/portal.asp?page=NODE&cnode=461&t=390>].

357. Βλ. Τη σελίδα της βικιπαίδειας για τη συγγραφέα

[https://el.wikipedia.org/wiki/Ιφιγένεια_Χρυσόχου].

358. Βλ. Στη σελίδα της συγγραφέως: [<http://www.elenidikaiou.gr/content/prosopikes-stigmes>], και το άρθρο: Ε. Δικαίου, «Μιλούν συγγραφείς που έγραψαν για το Μικρασιατικό Ελληνισμό», Μ. Κοντολέων (Επιμ.), στο *Διαδρομές στο χώρο της λογοτεχνίας για παιδιά και νέους*, τ.26, Αυτοέκδοση, Αθήνα 1992, σ. 146.

359. Βλ. Ραδιοφωνική συνέντευξη της συγγραφέως:

[<https://www.youtube.com/watch?v=6PsvZyWrg0o>].

Μικρασιάτισσας γιαγιάς της³⁶⁰ όπως και η Αδαμαντία Αλατάρη³⁶¹. Επίσης, η Λίτσα Ψαραύτη, στο σύνολο του έργου της οποίας εντοπίζονται διάσπαρτες αποσπασματικές αναφορές στο '22 και τα παρεπόμενά του³⁶², περιέγραψε τον ξεριζωμό και την μετέπειτα ζωή των προγόνων της³⁶³ και η Γαλάτεια Γρηγοριάδου-Σουρέλη, όντας Σμυρνιαή στη καταγωγή, εσωτερικευσε όλο τον πόνο των δικών της για την αλησμόνητη πατρίδα τους³⁶⁴. Η Ζωή Κανάβα³⁶⁵, η Ευαγγελία Τέσση³⁶⁶, Αγγελική Νικολοπούλου³⁶⁷, ο Παύλος Καραγιωργας³⁶⁸ όπως και ο Μάνος Κοντολέων³⁶⁹ προέρχονται από γονείς Μικρασιατικής καταγωγής, ενώ οι περισσότεροι συγγραφείς των *Πατρίδων της ψυχής*³⁷⁰ και των *Πατρίδων Αλησμόνητων, Μικρά Ασία – Πόντος*³⁷¹ έχουν έντονες μνήμες προσφυγιάς από τους γονείς και τους συγγενείς τους. Η Μάγια Δεληβοριά έχει μικρασιατικές ρίζες, από την γιαγιά της, και έχει σχετικά ακούσματα από τα παιδικά της χρόνια.³⁷² Κάτι αντίστοιχο συμβαίνει και με τον Χρήστο Μπουλώτη, ο οποίος έχοντας καταγωγή και ρίζες από τη Μικρά Ασία, φέρει πολύ έντονα την αίσθηση του να είναι πρόσφυγας.³⁷³ Η Άννα Γκέρτσου-Σαρρή ήθελε να γράψει για τη ζωή του πατέρα της που βίωσε τα ιστορικά γεγονότα που περιγράφονται στο βιβλίο σαν Έλληνας της Ανατολικής Θράκης³⁷⁴, ενώ οι ρίζες της μητέρας της Ηρώ Παπαμόσχου «απλώνονταν στην Μικρά Ασία, από

360. Οι πληροφορίες αυτές προήλθαν μετά από προσωπική επικοινωνία με τον συγγραφέα.

361. Βλ. οπισθόφυλλο του βιβλίου.

362. Βλ. Θ. Πυλαρινός, *ό.π.*, σ. 54.

363. Βλ. Την εισαγωγή του έργου Λ. Ψαραύτη, *Η σπηλιά της γοργόνας*, Πατάκης, Αθήνα 2007, σσ. 9-14, αλλά και τη σελίδα της συγγραφέως: [<http://www.psarafti.gr/gr/fi15.html>].

364. Βλ. Αφιέρωμα στη συγγραφέα: [<http://enromiosini.gr/paratiritirio/epikairothta/galateia-grihgoriadiou-sourelh/>].

365. Βλ. *Διαδρομές στο χώρο της λογοτεχνίας για παιδιά και νέους, τ.21*, Αυτοέκδοση, Αθήνα 1991, σ. 65.

366. Βλ. Υποσημείωση ν. 5 στο Τ. Καφετζάκη, *ό.π.*, σ. 100.

367. Βλ. Συνέντευξη της συγγραφέως: [<https://ikarianews.net/2015/03/06/συνέντευξη-με-την-αγγελική-σκαρβέλη/>].

368. Βλ. Βιογραφικό του συγγραφέα: [<https://www.rizospastis.gr/story.do?id=6485629>].

369. Βλ. Τη βιογραφία στη προσωπική σελίδα του συγγραφέα: [<http://www.kontoleon.gr/16-gr/>].

370. Βλ. *Διαδρομές στο χώρο της λογοτεχνίας για παιδιά και νέους, τ.52*, Αυτοέκδοση, Αθήνα 1998, σ. 286.

371. Βλ. Κριτική στο: [<http://diastixo.gr/kritikes/paidika/5727-patrides-alismonites>]

372. Οι πληροφορίες αυτές προήλθαν μετά από επικοινωνία μου με τον εκδοτικό οίκο Κέδρο, και συγκεκριμένα την κ. Α. Μοσχονά.

373. Βλ. Αφιέρωμα στον συγγραφέα: [<https://www.vakxikon.gr/χρήστος-μπουλώτης-παρουσίαση-ενός-μα/>].

374. Βλ. *Διαδρομές στο χώρο της λογοτεχνίας για παιδιά και νέους, τ.51*, Αυτοέκδοση, Αθήνα 1998, σσ. 228-231.

τη Σμύρνη και το Κουσάντασι ως τη Καισάρεια»³⁷⁵. Η σχέση του Βασίλη Χατζηβασιλείου με το χώρο της Μικρασίας υπήρξε διπλή, αφού ο πατέρας του είχε καταγωγή από τη Σμύρνη και η μητέρα του από το Αϊβαλί, και με δεδομένη την παντελή, σχεδόν, άγνοια των παιδιών για τη Μικρασιατική Καταστροφή, την εποχή εκείνη, αποφάσισε να ασχοληθεί με το θέμα αυτό.³⁷⁶ Ξεχωριστή κατηγορία αποτελεί η Τζέμη Τασάκου, η οποία ενώ έχει καταγωγή από τη Σμύρνη (από τη πλευρά της μητέρας της) δεν έχει τις ανάλογες διηγήσεις και μνήμες. Επομένως, δεν ήταν το στοιχείο της καταγωγής εκείνο που την ώθησε στη συγγραφή του έργου, αλλά η διαπίστωση πως στη γη της Μικράς Ασίας γεννήθηκαν το έπος, η λυρική ποίηση, η ιστορία, η φιλοσοφία.³⁷⁷ Υπάρχουν, βέβαια, και συγγραφείς που δεν τους συνδέει κάποια σχέση καταγωγής με το χώρο της Μικράς Ασίας, όπως η Αγγελική Δαρλάση, η Ειρήνη Κατσίτη-Σπυριδάκη, η οποία ασχολήθηκε με αυτό το θέμα από καθαρά προσωπικό ενδιαφέρον³⁷⁸, η Νάνσυ Χατζή η οποία καταπιάστηκε με το θέμα αυτό παρακινούμενη από «προσωπικό ενδιαφέρον και αγάπη για μια περίοδο που ο Ελληνισμός υπέφερε αλλά τα κατάφερε»³⁷⁹ και η Ελένη Σβορώνου που είχε ως κίνητρο συγγραφής της ιστορικής βιογραφίας του Μητροπολίτη Σμύρνης Χρυσόστομου την ίδια τη προσωπικότητά του³⁸⁰.

Παρατηρούμε, λοιπόν, πως στην «ενήλικη» λογοτεχνία το μικρασιατικό δράμα το μετέφεραν, κυρίως, οι ίδιοι οι πρόσφυγες, από τα πρώτα κιόλας χρόνια, «ικανοποιώντας έτσι τη ζωτική τους ανάγκη να μαρτυρήσουν για όσα υπέφεραν, να αποκαταστήσουν τη συνέχειά τους, να διασώσουν τις αναμνήσεις τους, να αφήσουν τεκμήρια ενός παρελθόντος οριστικά χαμένου»³⁸¹. Στην παιδική λογοτεχνία, πάλι, η μεταφορά του μικρασιατικού δράματος παρουσίασε μια δικαιολογημένη χρονική καθυστέρηση, οπότε πήρε τον λόγο, όπως ήταν φυσικό και αναμενόμενο, η δεύτερη και τρίτη γενιά προσφύγων. Πρόκειται για ένα σώμα συγγραφέων, το οποίο έχοντας

375. Βλ. *Διαδρομές στο χώρο της λογοτεχνίας για παιδιά και νέους*, τ.52, Αυτοέκδοση, Αθήνα 1998, σ. 298.

376. Οι πληροφορίες αυτές προήλθαν μετά από προσωπική επικοινωνία με τον συγγραφέα.

377. Βλ. *Διαδρομές στο χώρο της λογοτεχνίας για παιδιά και νέους*, τ.84, Ψυχογιός, Αθήνα 2006, σ. 75.

378. Οι πληροφορίες αυτές προήλθαν μετά από επικοινωνία με τη συγγραφέα στα πλαίσια της οποίας δήλωσε τα εξής: «... δυστυχώς δεν έχω καταγωγή από τη Μικρά Ασία. Ασχολήθηκα με αυτό το θέμα γιατί α) με συγκινεί το θέμα και η θετική επίδραση των Μικρασιατών στον πολιτισμό μας β) ως εκπαιδευτικός στο μάθημα της ιστορίας απευθυνόμενοι σε μαθητές που αρκετοί απ' αυτούς ήταν απόγονοι προσφύγων γ) η συμμετοχή στο λογοτεχνικό διαγωνισμό της Γ.Α.Σ.».

379. Οι πληροφορίες αυτές προήλθαν μετά από προσωπική επικοινωνία με τη συγγραφέα.

380. Οι πληροφορίες αυτές προήλθαν μετά από προσωπική επικοινωνία με τη συγγραφέα.

381. Τ. Καφετζάκη, *ό.π.*, σ. 100.

γαλουχηθεί με τις αφηγήσεις της οικογένειας και του περίγυρού τους για την ζωή στην Ανατολή, τις τραγικές στιγμές της Καταστροφής και τα δύσκολα χρόνια της προσφυγιάς, αφηγείται «τις αναμνήσεις από την αφήγηση των αναμνήσεων»³⁸². Η Ε. Δικαίου επισημαίνει πως «...το να γράψω ένα βιβλίο για τη Σμύρνη δεν ήταν για μένα δύσκολο. Δύσκολη ήταν η απόφαση να φέρω στο φως θύμισες γλυκόπικρες αγαπημένες, που 'χαν γίνει και δικές μου θύμισες»³⁸³. Στην ουσία πρόκειται για μια προσπάθεια μεταβίβασης στις νέες γενιές μέσα από τη δυναμική της λογοτεχνίας της μνήμης που κληρονομήσαν από τους προγόνους τους, μιας μνήμης τόσο δυνατής «που στοιχειώνει εκείνους που δεν έζησαν άμεσα τα γεγονότα» και η οποία επιδιώκεται να μετατραπεί από ατομική και ομαδική σε μνήμη κυτταρική, μέσω των αλληλοδιαδοχικών μεταβιβάσεων της.³⁸⁴

Επιπλέον, παρατηρούμε πως η έννοια του «χρέους» εντοπίζεται και στον λόγο των απογόνων των αυτοπτών μαρτύρων της Καταστροφής. Αναφέρουμε, ενδεικτικά, τον Μ. Κοντολέον, ο οποίος, πολύ εύστοχα, σημειώνει: «*Ίσως, βαθιά μέσα μας να έχουμε την ελπίδα πως τα κείμενά μας αυτά θα βοηθήσουν οι μνήμες των δικών μας, οι μνήμες που μας κληροδότησαν, να γίνουν μνήμη στα κύτταρα των απογόνων μας [...]* Άλλωστε πρέπει να βιαστούμε να φέρουμε τα παιδιά μας σε επαφή με ό,τι υπήρξε το βασικό αφήγημα των δικών μας γονιών. Ο ρόλος του συνδέσμου ανάμεσα στο παρελθόν και στο μέλλον είναι ρόλος ιερός. Και έχει μια δική του επιτακτική επικαιρότητα»³⁸⁵, την Ε. Δικαίου που επισημαίνει: «*Κι έγραψαν [σ. αναφέρεται στους συγγραφείς της συλλογής διηγημάτων 'Πατρίδες της ψυχής'] ιστορίες δοσμένες με τη λαχτάρα να ξεπληρώσουν ένα κομμάτι χρέους που έχουμε όλοι μας να μην αφήσουμε οι πατρίδες αυτές να γίνουν κάποια στιγμή από 'αξέχαστες', 'χαμένες' για τις γενιές που θα 'ρθουνε»*³⁸⁶, ενώ η Α. Νικολοπούλου τονίζει πως «*όλη αυτή η περίοδος είχε τέτοιες συνέπειες για το σύγχρονο Ελληνισμό, ώστε αξίζει να την γνωρίσουν τα Ελληνόπουλα έστω και με τη μορφή ιστορικού μυθιστορήματος»*³⁸⁷.

Στο σημείο όμως αυτό προκύπτει ένα ερώτημα, που αφορά γενικότερα την μυθιστορηματική αξιοποίηση τραυματικών ιστορικών γεγονότων: γιατί να μην

382. Τ. Καφετζάκη, *ό.π.*, σ. 101.

383. Ε. Δικαίου, *ό.π.*, 1992, σ. 146.

384. Μ. Κοντολέον, *ό.π.*, 2000, σ. 18.

385. Στο ίδιο, σ. 19.

386. Ε. Δικαίου, *ό.π.*, 2000, σ. 24.

387. Α. Νικολοπούλου, στο «Μιλούν συγγραφείς που έγραψαν για το Μικρασιατικό Ελληνισμό», Μ. Κοντολέον (Επιμ.), στο *Διαδρομές στο χώρο της λογοτεχνίας για παιδιά και νέους*, τ.26, Αυτοέκδοση, Αθήνα 1992, σ. 147.

προστατεύσουμε τα παιδιά αναγνώστες από τις οδυνηρές αυτές εμπειρίες, γιατί να τους μιλήσουμε «για το παράδοξο και ανεξήγητο των τραγικότερων γεγονότων της σύγχρονης ιστορίας, προσπαθώντας να αναδείξουμε το μέγεθος της τραγικότητάς τους και να εξηγήσουμε όσα δεν μπορούν να γίνουν κατανοητά ούτε από ενήλικους»³⁸⁸. Στους προβληματισμούς αυτούς, οι θεωρητικοί της παιδικής λογοτεχνίας επισημαίνουν πως το τραγικό παρελθόν πρέπει να μην να κοινοποιείται στα παιδιά, όχι όμως να επεξηγείται έτσι ώστε «να αποφευχθούν μελλοντικά τα ίδια λάθη και να προβληθούν αντιλήψεις με ηθική αξία»³⁸⁹. Εξάλλου, όπως, πού εύστοχα σημειώνει ο Ricouer «οι αληθινές ιστορίες του παρελθόντος αποκαλύπτουν τις κρυμμένες δυνατότητες του παρόντος»³⁹⁰.

388. Σ. Γαβριηλίδου, *ό.π.*, σ. 2.

389. Στο ίδιο, σ. 2.

390. P. Ricouer, *ό.π.*, σ. 78.

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

5. Η ανάλυση των έργων

5.1 Η ζωή πριν την Καταστροφή

Τα υπό εξέταση έργα καταφέρνουν να αποτυπώσουν και να μεταφέρουν στον νεαρό αναγνώστη μια πλήρη εικόνα της άνετης και ειρηνικής ζωής των Ελλήνων της Μικρασίας και ειδικότερα της Σμύρνης, μιας και ο αφηγηματικός τόπος αλλά και χρόνο ταυτίζεται και στα δύο. Αμφότερα τα αφηγήματα εμφανίζουν αρκετές ομοιότητες όσον αφορά τη περιγραφή της ζωής στο γενέθλιο τόπο των πρωταγωνιστών πριν την έναρξη του Α΄ Παγκοσμίου πολέμου και της Μικρασιατικής εκστρατείας. Συγκεκριμένα, θα μας απασχολήσουν τα στοιχεία εκείνα των κειμένων που αποκαλύπτουν επιμέρους διαστάσεις της ζωής των οικογενειών των μικρών πρωταγωνιστριών, όπως η οικονομική, κοινωνική και μορφωτική τους κατάσταση.

Στο ΚΝ οι δυο πρωταγωνίστριες προέρχονται από μία εύπορη, όπως προκύπτει εικονοτυπικά, οικογένεια και έχουν αρκετές ανέσεις, όπως: «*δούλες*», «*παραγιό*», «*υπάλληλο*» στο κατάστημα του πατέρα που ήταν έμπορος (ΚΝ, 9-10), «*αμαζά*» για τις μετακινήσεις και τους περιπάτους (ΚΝ, 18), «*Κούλα*» στην εξοχή (ΚΝ, 64), ενώ το «*Μεγάλο Σπίτι*» βρισκόταν στην «*Καραντίνα*», αριστοκρατικό προάστιο της Σμύρνης (ΚΝ, 29), ήταν ιδιαίτερα πολυτελές «*τεράστιες μαρμαρένιες σκάλες κι άσπρες κολώνες γύρω γύρω στη βεράντα*», «*είχε κήπο με λουλούδια και δύο φοίνικες κι αγαλματάκια τις εννέα μούσες*» (ΚΝ, 29-30) αλλά και «*γεμάτο κόσμο*», εννοώντας εκπροσώπους της υψηλής κοινωνίας της πόλης (ΚΝ, 31-32). Ιδιαίτερες λεπτομέρειες για την εκπαίδευση και μόρφωση των κοριτσιών δεν δίνονται, πέρα από το ότι «*είχαν μαθήματα*» (ΚΝ, 32) και «*νταντά*» (ΚΝ, 35). Οι παραπάνω και πολλές ακόμα λεπτομέρειες, «*μάζεψε τις λίρες από μια σειρά σπίτια και μαγαζιά που είχαν και νοίκιαζαν*» (ΚΝ, 35), που φανερώνουν την οικονομική κατάσταση και συνακόλουθα την κοινωνική θέση της οικογένειας, βρίσκονται διάσπαρτες στο βιβλίο, ιδιαίτερα στο πρώτο κεφάλαιο, όπου κυριαρχεί η περιγραφή της ανέμελης και φιλήσυχης ζωής στη πόλη της Σμύρνης, μια ευτυχισμένη και πολυπολιτισμική, όπως προκύπτει μέσω της περιγραφής, πόλη με, όμως, ιδιαίτερα έντονο τον ελληνικό της χαρακτήρα.

Παρόμοια είναι η κατάσταση και στο ΣΑΣ. Η οικογένεια της πρωταγωνίστριας Κλειώς ζει σε ένα μεγάλο, πλούσιο σπίτι που βρίσκεται «μπροστά στο Και» (ΣΑΣ, 37) στο αριστοκρατικό προάστιο της Σμύρνης. Επιπλέον, διαθέτει και αυτή υπηρετικό προσωπικό, όπως «δούλα» και «μαγείρισσα» (ΣΑΣ, 25) και «αμαζιά» (ΣΑΣ, 26) αλλά και εξοχική κατοικία (ΣΑΣ, 26) με αντίστοιχους υπαλλήλους που ασχολούνταν με τη φροντίδα της (ΣΑΣ, 27). Και σε αυτό το έργο ο πατέρας ασχολείται με το εμπόριο, «Είναι έμπορος μεταξωτών ο πατέρας» (ΣΑΣ, 35), όπως άλλωστε το μεγαλύτερο μέρος της ελληνικής παροικίας της πόλης.³⁹¹ Η κοινωνική θέση της οικογένειας αποκαλύπτεται από διάφορα στοιχεία, όπως η συναναστροφές τους με ανθρώπους όπως ο «κύριος Λεωνίδας, ο στρατηγός» που είναι «πολύ σπουδαίος άνθρωπος» (ΣΑΣ, 61) και «ο κύριος Στέφανος, που είναι γλωσσολόγος» (ΣΑΣ, 106), αλλά και την εκπαίδευση που λαμβάνει η Κλειώ με μαθήματα πιάνου (ΣΑΣ, 83) και φοίτηση στο περίφημο, για την εποχή, «Ομήρειον» παρθεναγωγείο (ΣΑΣ, 93). Ιδιαίτερο ρόλο στο έργο έχει και ο παππούς, ένας άνθρωπος που αποτυπώνεται ως ιδιαίτερα μορφωμένος και ο οποίος προσπαθούσε καθόλη τη διάρκεια της ζωής του να κάνει την πρωταγωνίστρια κοινωνό του τον πλούτου και της σοφίας της αρχαίας ελληνικής γραμματείας και να της διδάξει τη ταύτιση και συνέχεια της αρχαιότητας και του Βυζαντίου με τον μικρασιατικό χώρο.

Η σκιαγράφηση του τρόπου ζωής των Ελλήνων της Σμύρνης δεν φαίνεται να διαφέρει στα δύο αυτά βιβλία και βρίσκεται σε συμφωνία με τις πηγές της επίσημης ιστορικής διήγησης. Οι ισορροπίες της ήρεμης και «στρωμένης» κοινωνικής, πνευματικής και οικονομικής ζωής των δύο οικογενειών στο χώρο της Μικράς Ασίας ανατρέπονται ξαφνικά με τη συμμετοχή της Τουρκίας στον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο και την επιστράτευση του ανδρικού πληθυσμού. Αν και με τη απόβαση του ελληνικού στρατού όλα φαίνεται όχι μόνο να ξαναβρίσκουν τον παλιό τους ρυθμό αλλά και να βελτιώνονται λόγω της διάχυτης χαράς και αισιοδοξίας των Ελλήνων κατοίκων, οι στρατιωτικές αποτυχίες και η επερχόμενη Καταστροφή μεταβάλλουν δραστικά το τοπίο. Οι εικόνες, μάλιστα, που αποδίδουν την πλήρη ευημερία έρχονται σε αντίθεση με αυτές που θα συναντήσουμε κατά την άφιξη και παραμονή τους στην

391. Βλ. Β. Καρδάσης, «Η Σμύρνη μέσα από τα μάτια των περιηγητών», στο *Σμύρνη. Η Μητρόπολη του Μικρασιατικού Ελληνισμού*, Έφεσος, Αθήνα 2002, σ. 54, όπου αναφέρει: «... οι Έλληνες της Σμύρνης επιδίδονταν μ' εκπληκτική δεξιοτέχνη στις εμπορικές εργασίες, αλλά και γενικότερα στα επαγγέλματα, που είχε αποφέρει η ταχύτατη σε εξέλιξη ευρωπαϊκή εκβιομηχάνιση».

Ελλάδα και οι οποίες είναι δηλωτικές της καθολικής και δραματικής μεταστροφής των συνθηκών ζωής των προσφύγων και επιτείνουν την τραγικότητα.

5.2 Σχέσεις Ελλήνων και Τούρκων

Τα χαρακτηριστικά συνύπαρξης των δύο λαών, όπως αυτά αποτυπώνονται στα δύο υπό μελέτη έργα είναι, σε γενικές γραμμές, τα ίδια. Και στα δύο βιβλία οι σχέσεις των Ελλήνων με τους Τούρκους, ιδίως αυτές που αφορούν ζητήματα καθημερινότητας, παρουσιάζονται ως καλές και αρμονικές. Η μοναδική, ωστόσο, διαφοροποίηση ανάμεσά τους έγκειται στο ότι στο ΚΝ υπάρχουν ευρύτερες αναφορές στις σχέσεις ειρηνικής συνύπαρξης των δύο λαών στην Σμύρνη, ενώ στο ΣΑΣ η πλοκή οικοδομείται έχοντας ως βάση τη σχέση «αδελφικής» φιλίας που συνδέει τη Ελληνίδα ηρωίδα με τη συνομήλική της Τουρκάλα.

Στο ΣΑΣ, λοιπόν, οι σχέσεις των δύο εθνοτήτων που συμβίωναν στο χώρο της Μικράς Ασίας τοποθετείται στο κέντρο της αφήγησης μέσω της προβολής της δυνατής και βαθιάς ριζωμένης φιλίας των δύο κοριτσιών, της Κλειώς, που έχει πάρει το όνομά της από τη Μούσα της Ιστορίας (ΣΑΣ, 89), και της Εσμέτ.

«που ήταν η καλύτερη της φίλη» και «παίζανε μαζί από παλιά...Από πάντα» (ΣΑΣ, 29),

«όπως εγώ διηγόμουν τα έπη του Ομήρου στην Εσμέτ, έτσι και η Φατιμά θα διηγότανε στην Κατίγκω παραμύθια... μάλλον τα παραμύθια της Χαλιμάς! Κι έτσι κυλούσε όλων μας η ζωή: με κύμινο και ζάχαρη... με Όμηρο και Χαλιμά» (ΣΑΣ, 28),

«δεν είχαμε τσακωθεί ποτέ μήτε για τον Αλλάχ μήτε για την Παναγιά» (ΣΑΣ, 82).

Από τη φιλία αυτή, άλλωστε, πηγάζουν τα αγνά, αυθόρμητα, ειλικρινά και απροσποίητα συναισθήματα ανθρωπιάς που νιώθει και εκφράζει καθόλη την έκταση του κειμένου η πρωταγωνίστρια για τους Τούρκους. Σε ένα ευρύτερο πλαίσιο, δε εκλαμβάνεται ως απόδειξη όσων μπορούν να επιτύχουν οι παραδοσιακά «αντίπαλοι» αυτοί λαοί, που ξεφεύγουν από το πλαίσιο της απλής συγκατοίκησης.

Χαρακτηριστική εικόνα των καλών αυτών σχέσεων είναι και αυτή όπου ο Χασάνης, φίλος της οικογένειας της πρωταγωνίστριας, φέρνει τα νέα για τον θάνατο του πατέρα της Κλειώς στα τάγματα εργασίας:

«-Κυρία Ελενίτσα..., είπε ο Χασάνης κι έριξε ένα βλέμμα στη μητέρα κι ύστερα αμέσως έσκυψε το κεφάλι και κοίταζε τα παπούτσια του. Κυρία Ελενίτσα..., ψέλλισε ξανά, ο... κυρ Γιάγκος... ο κυρ Γιά..., κι έσκυψε το κεφάλι του ξανά. Η μητέρα τον πλησίασε, άπλωσε το χέρι της και του σήκωσε το κεφάλι, τον κοίταζε στα μάτια...» (ΣΑΣ, 45).

Μαζί με τις εικόνες της ειρηνικής συνύπαρξης που διαχέονται στα πρώτα κεφάλαια του έργου, υπάρχουν ορισμένες αναφορές όπου γίνεται φανερή η κοινωνική ανισότητα των δύο λαών. Οι Τούρκοι, παρά τις όποιες καλές και φιλικές σχέσεις με τους Έλληνες της Σμύρνης, παρουσιάζονται ως υποδεέστεροι κοινωνικά και μορφωτικά από αυτούς³⁹². Παρόλο που «το πνεύμα της κάθε εθνότητας διέφερε», με τον «εθνικό εαυτό» βέβαια να εμφανίζεται ανώτερος³⁹³, η σύναψη δεσμών φιλίας καθίσταται όχι μόνο δυνατή αλλά και ανθεκτική, αφού δεν αλλοιώνεται από την τραγική ιστορική πραγματικότητα.

«Η Φατιμά έμενα χειμώνα καλοκαίρι στον κουλά μας [...] Την είχαμε χρόνια στη δούλεψή μας» (ΣΑΣ, 27),

«εδώ στη Σμύρνη οι Έλληνες είναι στην ουσία τα αφεντικά. Οι Τούρκοι δουλεύουν σα χαμάληδες ή τριγυρνάνε στους μαχαλάδες και πουλάνε γλυκόριζα, μαστίχα και ξερά σύκα» (ΣΑΣ, 68).

Δεν μπορεί, εξάλλου, να αποτελεί τυχαίο γεγονός ότι η μοναδική αναφορά στο πολιτιστικό κόσμο της Εσμέτ και συνακόλουθα του τουρκικού στοιχείο της Σμύρνης είναι «τα παραμύθια της Χαλιμάς» (ΣΑΣ, 28). Από την άλλη, «τα βιβλία που μιλάνε για τους Έλληνες και τον πολιτισμό τους» (ΣΑΣ, 130) κυριαρχούν, ως επί το πλείστον, στο λογοτεχνικό έργο. Με έναν έμμεσο, λοιπόν, τρόπο τονίζεται και προωθείται η ιδιαιτερότητα και ανωτερότητα του ελληνικού πολιτισμού της περιοχής, και αποσιωπάται η ύπαρξη και η αξία άλλων.

392. Θ. Κούγκουλος, & Τ. Κωτόπουλος, *ό.π.*, σ. 212.

393. Η. Μήλλας, *Εικόνες Ελλήνων και Τούρκων*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2001, σ. 362.

Ο αλληγορικός τίτλος, όμως, του βιβλίου, που περιέχει δύο λέξεις τουρκικής προέλευσης, κοινές στην ελληνική και στην τουρκική γλώσσα, «*το σεντούκι*» και τα «*σεντέφια*», έχει διττό ρόλο. Αφενός, αποτελεί εφεύρημα της πλοκής ως αντικείμενο αλλά και ως περιεχόμενο, αφετέρου υποδηλώνει και συμβολίζει την κοινή ζωή, πορεία, και ιστορία των ανθρώπων που πρωταγωνιστούν στο βιβλίο, και επαγωγικά των δύο λαών.

Σε ένα τέτοιο πλαίσιο, επομένως, καθημερινής συνύπαρξης και πολιτισμικών ανταλλαγών, ο πόλεμος καθίσταται η αιτία αλλαγής της προυπάρχουσας κατάστασης και διάταρραξης των ισορροπιών. Η Κλειώ αποχωρίζεται τη φίλη της καθώς:

«Έχω χρόνια να τη δω... πριν γίνει 'αυτό'. Ο πόλεμος δηλαδή. Φύγανε από τον Κούλα και η Φατιμά και η Εσμέτ και ζούνε τώρα στο χωριό τους πάνω στο βουνό μαζί με τον πατέρα της Εσμέτ που χρόνια τώρα σκάβει το χώμα και βρίσκει μόνο πέτρες» (ΣΑΣ, 47).

Επιπλέον, μεταβάλλεται και η εικόνα μεταφέρεται για τους Τούρκους, καθώς πολλές στιγμές χρωματίζεται αρνητικά και προσάπτονται σε αυτή χαρακτηριστικά σκληρά και απάνθρωπα:

«οι Τούρκοι, οι λησταντάρτες μπήκαν στην πόλη (το Αϊδίνι) και σφάζανε νέους, γέρους, γυναίκες. Και πριν τους σφάζουν, τους βασάνιζαν, τους βγάζανε τα σπλάχνα έξω, τους βγάζανε τα μάτια, στις γυναίκες κόβανε τις ρώγες από τα στήθη... Οι Τούρκοι που σκοτώσανε τον πατέρα μου... Αυτοί οι ίδιοι Τούρκοι κάψανε το Αϊντίνι κι αφήσανε πίσω τους νεκρούς, άστεγους και ορφανά» (ΣΑΣ, 80).

Τα χαρακτηριστικά αυτά, ωστόσο, δεν αποδίδονται καθολικά σε όλα τα άτομα τουρκικής εθνικότητας. Γίνεται διαχωρισμός ανάμεσα στα πρόσωπα της καθημερινότητας της ηρωίδας που γνωρίζει και εμπιστεύεται και σε έναν απρόσωπο όγχο. Δεν κυριαρχεί μια στερεοτυπική και καθολική αντίληψη για τους Τούρκους, καθώς προσλαμβάνονται με διάφορες ταυτότητες, πέραν της εθνικής:

«για τους άγριους τους Τούρκους που ζούσαν στα βουνά» - «λες να είναι κρυμμένος πίσω από τη σκάλα κανένας Τούρκος όχι από τους καλούς αλλά από τους άλλους, τους άγριους και να με αρπάξει» (ΣΑΣ, 56),

«οι Τούρκοι είναι οι προαιώνιοι εχθροί μας!» - «Και οι προαιώνιοι σύννοικοί μας» (ΣΑΣ, 81),

«Θα μπου οι Τούρκοι θα μας σφάζουνε!...Ούλους θα μας σφάζουνε...» - «Θα μπου οι Τούρκοι εδώ, στο σπίτι μας και θα μας σφάζουνε; Ποιοι Τούρκοι θα μπου; Ο πατέρας της Εσμέτ και οι άλλοι φίλοι του...;» (ΣΑΣ, 124),

«Μου έρχεται να την πετάξω μέσα στη θάλασσα αυτή τη βρωμοχάντρα που μου χάρισε η Εσμέτ, η Τουρκάλα... Κάνω να την πετάξω μέσα στο νερό, μα σταματώ. Δεν έκανε τον πόλεμο αυτό η Εσμέτ» (ΣΑΣ, 134).

Γίνεται, μεν αντιληπτή μια πρώτη αντανακλαστική αντίδραση, ένας αρνητικός σχολιασμός τους, αποτελεί όμως αποτέλεσμα της σφοδρότητας των αλλαγών και των ανατροπών που βιώνει η πρωταγωνίστρια. Η αρνητική εικόνα του Τούρκου είναι κάτι προσωρινό, επιφανειακό που δεν παγιώνεται, καθώς υπόκειται γνωστικές συγκρούσεις και φιλτράρεται κριτικά υπό το πρίσμα της εμπειρίας. Το μίσος, η απέχθεια και το «κατηγορώ» στρέφεται εναντίων άλλων εθνοτήτων, όπως θα δούμε και στη συνέχεια:

«..., κι ας ήξερα πως ο πατέρας, όσο ήταν στα ‘ταμπουρού’, έτρωγε απ’ τους Τούρκους καμτσικιές. Τους Τούρκους δεν μπορούσα να τους μισήσω, γιατί Τουρκάλα ήτανε η Εσμέτ, η καλύτερή μου φίλη...Τουρκάλα ήτανε η Φατιμά, με τα χαλασμένα δόντια και τα πρησμένα πόδια που μου ’λεγε ‘φτου σου, κοκόνα μ’, τι όμορφο που είσαι!...Τούρκος ήταν ο Χασάνης, που έτρεμαν τα χέρια του και κοιτούσε τα παπούτσια του σαν ήρθε να μας πει για τον πατέρα...Τούρκος ήταν ο πατέρας της Εσμέτ... Πώς να μισήσω τους Τούρκους; Προτιμούσα να μισώ τους Γερμανούς!» (ΣΑΣ, 54).

Παρατηρούμε, λοιπόν, μια αντίθεση, η οποία λειτουργεί αντισταθμιστικά, καθώς η εικόνα του «καλού Τούρκου» που προβάλλεται, σπάει το στερεότυπο του «κακού

Τούρκου». Η τεχνική των αντιθέσεων, είναι κυρίαρχη στο αφήγημα, καθώς, εξυπηρετεί την ανάγκη τον αναγνώστη να εμπλακεί στον κόσμο της αφήγησης και τον βοηθά στο σχηματισμό μιας πιο σφαιρικής εικόνας, καθώς και στη διαδικασία κριτικής θεώρησης των καταστάσεων.³⁹⁴

Στο δεύτερο προς εξέταση έργο εντοπίζονται στον μύθο κυρίως θετικοί χαρακτήρες τουρκικής εθνικότητας, ενώ οι σχέσεις τους με τους Έλληνες διαμορφώνονται ανάλογα με το χρονικό πλαίσιο και την εξέλιξη της πλοκής. Εκείνο που ενώνει όλους, τόσο Έλληνες όσο και Τούρκους στο έργο, κατέχει εξέχουσα θέση και προβάλλεται έντονα, δημιουργώντας μια πολυπολιτισμική θέαση των γεγονότων, είναι η ανθρωπιά:

«Τη σκληράδα του Τούρκου μπορούσε να την καταλάβει, αλλά ποτέ δε θα καταλάβαινε τη σκληράδα της ζωής» (KN, 109).

Στο μεγαλύτερο ποσοστό του έργου η εικόνα των Τούρκων ηρώων σκιαγραφείται θετικά. Οι ήρωες του KN φαίνεται να συμβιώνουν και να αλληλοεπιδρούν παρά τις όποιες αντιπαραθέσεις και τις διαφορές που μπορεί να χωρίζουν τους δύο λαούς:

«Όλα ήτανε μαλακά και ζεστά σαν αγκαλιά. Ρούφαγαν οι άνθρωποι τα μπερικέτια της Ανατολής και την αγάπη ο ένας τ' αλλουνού. Ήταν ευτυχισμένοι» (KN, 109).

Απότοκο της συνύπαρξης αιώνων στον ίδιο γεωγραφικό χώρο αποτελεί η ανταλλαγή πολιτιστικών στοιχείων. Οι Έλληνες της Σμύρνης, λοιπόν, φαίνεται να έχουν υιοθετήσει τουρκικές συνήθειες αλλά και πολλές τουρκικές λέξεις:

«Ούτε στο χαμάμ προλάβαινε να τις πάει» (KN, 11),

«σερσέμιασαν», «ζετζλεκηδες», «κούλας», «μπερικέτια» (KN, 33, 41, 64, 109).

394. Μ. Τσιγγενοπούλου, *ό.π.*, σσ. 114-115.

Σε ένα πρώτο επίπεδο, οι δύο λαοί συμβιώνουν ομαλά και αρμονικά, έχοντας αναπτύξει σχέσεις εργασίας, συνεργασίας, φιλίας αλλά και εμπιστοσύνης:

«Πιότερο είχα [σ. εννοεί εμπιστοσύνη] στους Τούρκους, μια ζωή. Έχουνε μπέσα οι Τούρκοι!» (ΚΝ, 41).

Χαρακτηριστική είναι η σκηνή διαλόγου του πατέρα και μητέρας των δύο πρωταγωνιστριών, όπου αποτυπώνεται καθαρά η αλληλοϋποστήριξη και η αλληλοβοήθεια σε κρίσιμες και δύσκολες που είχε αναπτυχθεί ανάμεσα στους Έλληνες και τους Τούρκους κάτοικους της περιοχής:

«- Ο Χασάνμπεης σου 'χε υποσχεθεί. Είναι φίλος! Σου χρωστάει χάρες!», «- Φίλος; Και που είναι φίλος, τι; Αχ, αλλάζανε τα πράγματα, γυναίκα [...] Φοβάται ο Τούρκος το Γερμανό, δεν τολμάει πια να κάνει χάρες [...] Ήρθε ο ίδιος ο Χασάνμπεης στο μαγαζί να μου το πει. "Αχ, Μανολάκη, καρντάς, εγώ δεν μπορώ να κάνω τίποτε" μου είπε. "Κάνε εσύ ό,τι σε φωτίσει ο Αλλάχ!" Μ' αγκάλιασε κι έκλαιγε» (ΚΝ, 25).

Ο Τούρκος σε αυτό το σημείο αποτελεί τον «φίλο», ενώ ο ρόλος του «εχθρού» αποδίδεται στις ξένες δυνάμεις. Έτσι, φαίνεται οι δύο λαοί να έχουν κοινή μοίρα στη προσπάθεια των ξένων δυνάμεων για εξασφάλιση των συμφερόντων τους στην περιοχή της Μικράς Ασίας.

Παρά, ωστόσο, το ζεστό και φιλικό κλίμα που επικρατούσε ανάμεσα στις δύο εθνότητες, σε πολλά σημεία του αφηγήματος τονίζεται η κυριότερη πολιτισμική διαφορά τους, αυτή της γλώσσας, η οποία ταυτόχρονα αποτελεί απόδειξη της κυριαρχίας και υπεροχής του ελληνικού στοιχείου στη πόλη της Σμύρνης³⁹⁵:

«ο μπαμπάς να σκύβει το κεφάλι στους Τούρκους! Μα αυτός όταν τις πήγαινε περίπατο χαιρετούσε όλους τους γνωστούς Τούρκους, Έλληνες, Φράγκους [...] Τουρκικά μιλούσε μονάχα όταν ήταν ανάγκη για τις δουλειές του. Κανένας άλλωστε στη Σμύρνη δε μιλούσε τούρκικα. Η μαμά καμάρωνε πως δεν ήξερε ούτε λέξη, αφού δεν της χρειαζόταν!» (ΚΝ, 28),

395. Βλ. V. Cuinet όπως αναφέρεται στο Β. Καρδάσης, *ό.π.*, σ. 55: «Σε κανένα άλλο μέρος της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, με την εξαίρεση ορισμένων νησιών, η ελληνική γλώσσα δεν ομιλείται τόσο καλά, όσο στη Σμύρνη».

«Αχ, γιατί να μιλάνε όλοι στη Σμύρνη ελληνικά κι εκείνες σαν τη μαμά να μην ξέρουν ούτε λέξη τούρκικα!» (ΚΝ, 70).

Η κοινωνική θέση των Ελλήνων και η ιεράρχηση των σχέσεών τους με τους Τούρκους ταυτίζεται με αυτή του πρώτου έργου, αφού οι πρώτοι παρουσιάζονται εύποροι και είναι τα «αφεντικά», ενώ Τούρκοι ήρωες ανήκουν στα χαμηλότερα κοινωνικά στρώματα και είναι εκείνοι οι οποίοι βρίσκονται στη θέση του υπαλλήλου:

«Ο αμαζάς τους ο Αχμέτης, αυτός όλο έσκυβε το κεφάλι κι όλο “εφέντημ” και “εφέντημ” έλεγε τον μπαμπά. Κι η χοντρή χανούμ που φώναζαν κάθε φορά που ήθελα ν’ ασπρίσουν το σπίτι [...] Αυτοί μάλιστα! Αλλά ο μπαμπάς να’ ναι ραγιάς και να πρέπει να υπηρετήσει στον τούρκικο στρατό και χειρότερο πράγμα απ’ αυτό να μην υπάρχει!...» (ΚΝ, 28).

Δεν ήταν, βέβαια, μόνο καλές οι σχέσεις ανάμεσα στους δύο λαούς. Όπως είναι φυσικό υπήρχαν και εξαιρέσεις. Μία από αυτές ήταν ο Τούρκος «πολίσινας»,

«που το ‘χε βάλει αμέτι μουχαμέτι να τον πιάσει» (ΚΝ, 36),

εννοώντας τον λιποτάκτη πατέρα της οικογένειας που κρυβόταν στο σπίτι.

Η απόβαση των ελληνικών στρατευμάτων στην Σμύρνη, η απότομη αλλαγή των ρόλων κυριαρχίας και ελέγχου, η διατάραξη των ισορροπιών και οι μετέπειτα πολιτικές και στρατιωτικές εξελίξεις επηρεάζουν, όπως είναι φυσικό, τη ποιότητα των σχέσεων των δύο λαών, η οποία ακολουθεί μια φθίνουσα πορεία, καθώς προκύπτουν καχυποπίες και εντάσεις. Χαρακτηριστικός της εσωτερικής πάλης για την αναπαράσταση των Τούρκων ως φίλων ή εχθρών, είναι ο παρακάτω διάλογος που λαμβάνει χώρα ανάμεσα στην μητέρα και τον πατέρα των διδύμων και στον οποίο οι απόψεις γέρνουν είτε από τη μία είτε την άλλη πλευρά:

«-... άσχημα περνάγαμε τόσα χρόνια; Σε πείραζε εσένα Τούρκος ποτέ; Εσύ όταν έμπαινες καμιά φορά στο τραμ, πήγαινες και καθόσουνα μαζί με τις χανούμισσες πίσω απ’ τη κουρτίνα που τραβούσαν για να μην τις βλέπουν και έκανες λακριντί (=κουβεντολόι) μαζί τους. Όταν σε παρακάλεσε εκείνη η Τουρκάλα η φιλενάδα σου [...] δεν πήγες να βοηθήσεις στο γάμο της κόρης της με τον Τούρκο πασά; Θυμάσαι κλάματα που ‘κανε ο Χασάνμπεης όταν δεν

μπόρεσε να με γλιτώσει απ' το στρατό; Μια ζωή με τους Τούρκους στην ίδια πόλη, στην ίδια γη..»

-«Θα μας σφάζουνε Μανόλη!» (ΚΝ, 62).

Η εικόνα, ωστόσο του έντιμου Τούρκου αμαξά, ο οποίος, λειτουργώντας πρώτα ως «άνθρωπος» τους προσφέρει τη βοήθεια του σε μια εξαιρετικά κρίσιμη στιγμή και τους αντιμετωπίζει με φιλευσπλαχνία και συμπόνια, χωρίς εκδικητικές προθέσεις, μίσος ή κακία,:

«Τους ήξερε για πονόψυχους τους Τούρκους αμαξάδες» ,

«Ο Τούρκος αμαξάς τους κατέβασε στην προκυμαία, όπως είχαν συμφωνήσει, και δεν ήταν γιατί του 'χε δώσει πολλές λίρες η μαμά...» (ΚΝ, 72-73),

αποτελεί κομβικό σημείο της αφήγησης αφού δρα καταλυτικά και εξαφανίζει τον φόβος ή ακόμη και την έχθρα για το πρόσωπο των Τούρκων. Άλλωστε, η αφηγήτρια αναφέρει (για τον αμαξά):

«Όμως ήταν Τούρκος Σμυρνιός. Γεννήθηκε και μεγάλωσε μαζί τους, στην ίδια γη κι ήταν μεγάλη και ζεστή η καρδιά του. Εκεί, μέσα στο βάθος της, πέρα απ' την αγριάδα του πολέμου, τον ένιωθε καρντάση, αδερφό, το Μικρασιάτη τον Έλληνα!» (ΚΝ, 73).

Τα παραδείγματα που προαναφέρθηκαν είναι δηλωτικά της γενικότερης τάσης του έργου αναφορικά με την αποτύπωση των σχέσεων Ελλήνων και Τούρκων. Οι περιγραφές των Τούρκων ηρώων σπάνε το προβλεπόμενο στερεότυπο του «εχθρού», του «κακού» και παρουσιάζονται συνθετότεροι ως χαρακτήρες, με πλήθος θετικών χαρακτηριστικών. Όπως θα εξετάσουμε και στη πορεία της εργασίας, δεν είναι εκείνοι στους οποίες καταλογίζεται η ευθύνη του πολέμου και της μετέπειτα Καταστροφής.

5.3 Τα γεγονότα του πολέμου και της Καταστροφής

Στα δύο υπό μελέτη έργα οι συγγραφείς ενσωματώνουν έντεχνα σε αυτά τα πολιτικά και πολεμικά γεγονότα της περιόδου, τα οποία αποτελούν τον αφηγηματικό καμβά και λειτουργούν ως πλαίσιο ανάπτυξης της μυθιστορίας και εξέλιξης της πλοκής.

Στο ΣΑΣ οι εθνικοπολιτικές εξελίξεις και τα πολεμικά γεγονότα μεταφέρονται στον αναγνώστη τόσο μέσα από τη ματιά και την αντίληψη της ηρωίδας, όσο και μέσω των υπόλοιπων αφηγηματικών προσώπων που είναι σε θέση να τις γνωρίζουν και να τις ερμηνεύουν κριτικά και υπό το πρίσμα της πολιτικής τους ταυτότητας. Η ύπαρξη, λοιπόν, τόσων προσώπων προσφέρει πολλές και διαφορετικές φωνές εστίασης στα γεγονότα.

Η πρώτη αναφορά που πραγματοποιείται αφορά στο Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο, όταν η Τουρκία εισέρχεται σε αυτόν και ο πατέρας της Κλειώς καλείται, όντας Οθωμανός υπήκοος, να πολεμήσει:

«Ο δικός μου πατέρας πήγε να πολεμήσει στα ταμπουρού! Στα 'αμελέ ταμπουρού'. Στα 'τάγματα εργασίας'» (ΣΑΣ, 44).

Η αντίδραση της οικογένειας είναι χαρακτηριστική, δηλωτική της σοβαρότητας της κατάστασης, ενώ ταυτίζεται με αυτήν που παρατηρούμε και στα ΚΝ.

«Η μητέρα είναι χλωμή. Δεν με κοιτάζει καθόλου. Κοιτάζει μόνο τον παππού [...] Ο παππούς δεν απαντά. Στηρίζεται περισσότερο στο μπαστούνακι του και το πιέζει τόσο δυνατά, που νομίζεις πως το μπαστούνακι θα τρυπήσει το σκαλί [...] Το βλέμμα του σκοτεινιάζει» (ΣΑΣ, 36).

Μια αντίδραση αναμενόμενη αφού:

«Στα 'αμελέ ταμπουρού', στα 'τάγματα εργασίας', βάζανε οι Τούρκοι τους Έλληνες που ήταν 'Οθωμανοί υπήκοοι' να σκάβουνε ολημέρα! Τους τάζαν μαύρο χυλό, γέμιζε το κορμί τους ψείρες, τους δίνανε καμτσικιές στη πλάτη κι εκείνοι σκάβανε, σκάβανε...» (ΣΑΣ, 44).

Παρόλα αυτά, ο πατέρας της πρωταγωνίστριας δεν λιποτάκτησε, όπως αρκετοί την ίδια περίοδο και όπως βλέπουμε να συμβαίνει και στα ΚΝ. Και αυτή του η επιλογή ήταν που τον οδήγησε και στο θάνατο:

«Ο δικός μου όμως ο πατέρας δε λιποτάχτησε. Δεν κρύφτηκε στο ταβάνι, ούτε στην αποθήκη...» (ΣΑΣ, 43),

«...ο πατέρας ήταν νεκρός [...] πέθανε εκεί, στα 'τάγματα εργασίας'...» (ΣΑΣ, 46).

Τα δύσκολα χρόνια του πολέμου, όπου:

«...ήρθανε μέρες σκοτεινές, συννεφιασμένες. Χρόνια βαριά [...] Γέμισε ο κόσμος όλος αίμα και πληγές..» (ΣΑΣ, 39)

ακολουθεί η ανακωχή του Μούδρου και η απόβαση των ελληνικών στρατευμάτων στη Σμύρνη. Τα ιστορικά αυτά στοιχεία δίνονται με απλό, κατανοητό και προσιτό στο ηλικιακό κοινό που απευθύνεται το έργο, μέσα από την οπτική και αντίληψη ενός παιδιού, της Κλειώς.

Στη συνέχεια, περιγράφεται η είσοδος των ελληνικών στρατευμάτων στη Σμύρνη, καθοριστικού ιστορικού γεγονότος μέσω του οποίου πραγματώνεται η Μεγάλη Ιδέα. Η ελληνική αυτή εκδοχή του αλυτρωτισμού, κυριάρχησε επί τρεις ολόκληρες γενιές, από τον Κωλέττη ως τον Βενιζέλο, δηλαδή από το 1844 έως το 1922.³⁹⁶ Η αποτυχία και διάψευση της ιδεολογίας αυτή επήλθε με τη Καταστροφή του 1922, που σήμανε και το τέλος του ελληνοτουρκικού πολέμου.³⁹⁷

Η απήχηση που είχε η Μεγάλη Ιδέα στον λαό είναι εμφανής και παρατηρείται στα λόγια και τις αντιδράσεις των αφηγηματικών προσώπων. Πιο συγκεκριμένα, στο ΣΑΣ η Κλειώ, την ημέρα εκείνη του Μαΐου βίωσε την πανηγυρική ατμόσφαιρα που επικρατούσε στην προκυμαία:

*«Ο κόσμος ζητωκραυγάζει»,
«Η γαλανόλευκη κυματίζει»,
«Η Κατίγκω δακρύζει, σκουπίζει τα μάτια της και στραβοκοπιέται. Δακρύζω και εγώ», «..τον κόσμο που πανηγυρίζει...» (ΣΑΣ, 71)*

και άκουσε τους ανθρώπους που έχουν κατέβει στην προκυμαία για τον ίδιο σκοπό να δηλώνουν:

*«... το πλήρωμα του χρόνου ήλθεν!» (ΣΑΣ, 67),
«Η Μεγάλη Ιδέα... Η Μεγάλη Ιδέα... Η Ελλάδα των πέντε θαλασσών και...»,
«Θα ζυπνήσει και ο Μαρμαρωμένος Βασιλιάς! Η μεγάλη μας Πατρίδα...»
(ΣΑΣ, 71),*

396. Μ. Τσιγγενοπούλου, *ό.π.*, σ. 59.

397. Π. Κιτρομυλίδης, *ό.π.*, σ. 40.

«Θυμηθείτε τον Κωλέττη! [...] Η Μεγάλη Ιδέα! [...] Ενωθήκαμε με την πατρίδα...» (ΣΑΣ, 75).

Παρατηρούμε, λοιπόν, πως τονίζεται η σύνδεση και ιστορική σχέση του σύγχρονου ελληνικού κράτους με την περιοχή της Μικράς Ασίας και το Βυζάντιο. Όσον αφορά το τελευταίο, μάλιστα, η περίοδος της οθωμανικής κυριαρχίας στον χώρο αυτό προσλαμβάνεται ως διακοπή της συνέχειας αυτής:

«Μπήκαν οι Έλληνες...μας λευτερώσανε!» (ΣΑΣ, 67),

«Πεντακόσια χρόνια σκλαβιάς στην Τουρκιά! Τώρα θα πάρουμε και την Πόλη!...» (ΣΑΣ, 68).

Αξίζει να σημειωθεί πως τα λόγια αυτά που ανήκουν στη Κατίγκω, τη παραδουλεύτρα της οικογένειας, είναι τα μοναδικά στο έργο που υποστηρίζουν ανοιχτά το σχέδιο που ενσάρκωνε η Μεγάλη Ιδέα. Και είναι χαρακτηριστικό το γεγονός ότι προέρχονται από μια απλή γυναίκα του λαού, χωρίς ιδιαίτερη μόρφωση. Ο «παντογνώστης» μορφωμένος παππούς, από την άλλη, ένα αφηγηματικό πρόσωπο που συγκεντρώνει πλήθος θετικών χαρακτηριστικών και που είναι σε θέση να γνωρίζει και να ερμηνεύει τα τεκταινόμενα, υιοθετεί μια πιο κριτική ματιά και αποτιμά αρνητικά το όλο εγχείρημα:

«Η Μεγάλη Ιδέα πάντως αποπροσανατολίζει το λαό [...] τον αποσπά από τα καθημερινά προβλήματα του» (ΣΑΣ, 81).

Η τοποθέτηση αυτή αποτελεί γόνιμο έδαφος ώστε να εκφραστεί η αντιπολεμική διάθεση του έργου:

«Δε ξέρω τι θα πει ‘αποπροσανατολίζει’, ούτε τίνας ιδέα ήταν η Μεγάλη Ιδέα, αλλά ξέρω ότι, όταν λέμε ‘Μεγάλη Ιδέα’ εννοούμε να γίνει η Ελλάδα μας πολύ μεγάλη! [...] Αλλά, για να γίνει αυτό, πρέπει να πολεμάμε; Πρέπει να μας σφάζουν οι Τούρκοι και να τους σφάζουμε κι εμείς;» (ΣΑΣ, 81).

Είναι ολοφάνερη η αντιπολεμική οπτική που περικλείεται στη σκέψη της Κλειώς, καθώς επισημαίνει πως ένας πόλεμος προϋποθέτει απεχθείς και βάρβαρες πράξεις αλλά και απώλειες και για τις δύο πλευρές. Εξάλλου, έχει προηγηθεί και η τοποθέτηση του παππού:

«Σ' έναν πόλεμο κανείς δεν νικά. Από έναν πόλεμο όλοι βγαίνουν χαμένοι»
(ΣΑΣ, 60).

Στην συνέχεια της αφήγησης γίνονται αναφορές στα «επεισόδια» που πραγματοποιήθηκαν στην Πέργαμο και το Αϊδίφι το διάστημα που ακολούθησε της απόβασης του ελληνικού στρατού και όπου:

«Μπήκαν οι Τούρκοι, οι λησταντάρτες,... και σφάζανε νέους, γέροντες, γυναίκες. Και πριν τους σφάζουν, τους βασάνιζαν, τους βγάζανε τα σπλάχνα έξω, τους βγάζανε τα μάτια, στις γυναίκες κόβανε τις ρώγες από τα στήθη ... Οι Τούρκοι που σκοτώσανε τον πατέρα μου» (ΣΑΣ, 80).

Και τα οποία:

«... ίσως ήταν υποκινημένα από τους Ιταλούς» καθώς «... την ίδια περιοχή διεκδικούσαν και εκείνοι» (ΣΑΣ, 87).

Βλέπουμε πως για ακόμη μια φορά η ευθύνη δεν αποδίδεται στερεοτυπικά στους Τούρκους, που ζούσαν αρμονικά στις περιοχές αυτές μαζί με την ελληνική εθνότητα πριν τον πόλεμο, αλλά σε έναν τρίτο «εχθρό». Αξίζει να παρατηρήσουμε πως η συγγραφέας προσφέρει μεγάλη γκάμα ιστορικών στοιχείων αλλά και πληροφοριών για το γενικότερο πολιτικό και κοινωνικό κλίμα της εποχής, βοηθώντας τον αναγνώστη να συμπληρώσει το πάζλ της ιστορίας, να δημιουργήσει τις κατάλληλες συνδέσεις και να κατανοήσει τη σειρά διαδοχής των ιστορικών γεγονότων. Πάντοτε, όμως, στο κατάλληλο ποσοστό και με τον κατάλληλο τρόπο. Είναι χαρακτηριστική, άλλωστε η παρομοίωση για τον τρόπο διανομής των περιοχών στους συμμάχους, που εσωκλείει και μια μορφή κριτικής, έναν σαφή υπαινιγμό για τις κινήσεις της διπλωματίας που πολλές φορές αγνοούν τον ανθρώπινο παράγοντα:

«- Θα πάρετε, στρατηγέ μου, ένα καταϊφάκι; Ή μήπως προτιμάτε ένα μπακλαβαδάκι; Λέει η Κατίγκω και απλώνει μπροστά στον κύριο Λεωνίδα το μεγάλο ασημένιο δίσκο που είναι γεμάτος με γλυκά.

Έτσι θα κάνουνε και οι Μεγάλοι, οι σύμμαχοί μας, σαν την Κατίγκω! Θα λένε: ‘‘Λοιπόν, κύριε Ιταλέ, θέλετε το καταϊφάκι της Σμύρνης; Κι εσείς, κύριε Γάλλε, τι προτιμάτε; Μήπως το μπακλαβαδάκι της Κιλικίας; Κι εσείς, κύριε Άγγλε, θα πάρετε, ας πούμε, την... Κύπρο!’’» (ΣΑΣ, 88)

Ακολουθεί η υπογραφή της Συνθήκης των Σεβρών που σηματοδοτεί την έναρξη μιας νέας εποχής και προξενεί χαρά και ενθουσιασμό στα αφηγηματικά πρόσωπα του έργου:

«Χαρά που είχαμε πάρει τότε με τη Συνθήκη των Σεβρών!» (ΣΑΣ, 102),

«Ο Βενιζέλαρος μας! Έκανε την Ελλάδα μας μεγάλη! Η Ελλάδα των δύο ηπείρων και των πέντε θαλασσών!» (ΣΑΣ, 102),

«Θρίαμβος της διπλωματίας» (ΣΑΣ, 103).

Στον αντίποδα των παραπάνω απόψεων τοποθετείται μια πιο κριτική και επιφυλακτική θέση, αυτή του στρατιωτικού κυρίου Λεωνίδα, που παρατηρεί πως:

«... αυτές οι πορσελάνες των Σεβρών είναι εύθραυστες... τόσο εύθραυστες» (ΣΑΣ, 103).

Η παράθεση ιστορικών στοιχείων συνεχίζεται, και γίνεται αναφορά στην ήττα του Βενιζέλου στις εκλογές, τους λόγους αυτής αλλά και τις επιπτώσεις της:

«Λένε για το ‘‘δημοψήφισμα’’. Ψηφίσανε, λένε, οι Έλληνες αν θέλουμε να έρθει πίσω ο βασιλιάς ή όχι, και οι περισσότεροι, σχεδόν όλοι, ψηφίσανε: ‘‘Ναι, να έρθει’’» (ΣΑΣ, 107),

«Ταχυδακτυλογργικό! [σ. Εννοεί το δημοψήφισμα]» (ΣΑΣ, 108),

«Είναι που οι αντίπαλοι υποσχέθηκαν πως θα τερμάτιζαν τον πόλεμο» (ΣΑΣ, 109),

«Ο Κωνσταντίνος είχε συνεργαστεί με τους Γερμανούς... Να δείτε που σύντομα οι σύμμαχοι θα μας εγκαταλείψουν οικονομικά και στρατιωτικά» (ΣΑΣ, 109).

Παράλληλα, η ακριβής αποτύπωση του κλίματος και της περιρρέουσας ατμόσφαιρας της εποχής συμπληρώνεται με την αναφορά στην δημόσια αντίθεση και στις διαμάχες για το γλωσσικό ζήτημα (ΣΑΣ, 96 και 108).

Η πορεία της εκστρατείας και η επέλαση του ελληνικού στρατού στο εσωτερικό της χώρας αποδίδεται τηλεγραφικά, μεν, αλλά ουσιαστικά μέσα από τα λόγια του παντογνώστη αφηγητή:

«Υστερα απ' το θάνατο του παππού της όλα κυλήσανε γοργά... Οι Έλληνες προχωρήσανε ως το Σαγγάριο ποταμό, πέρα μακριά στα βάθυ της Ανατολής, πολύ μακρύτερα απ' τη γραμμή που όριζε η Συνθήκη... Οι Τούρκοι έσφαζαν τους Έλληνες. Οι Έλληνες έσφαζαν τους Τούρκους» (ΣΑΣ, 121),

δίνοντας στον αναγνώστη της δυνατότητα να αποκτήσει πλήρη γνώση και συνείδηση της διαδοχής και εξέλιξης των στρατιωτικών και ιστορικών γεγονότων.

Οι παραπάνω φράσεις σε συνδυασμό με την αναφορά του αφηγητή στον τραγικό θάνατο της Εσμέτ, της Τουρκάλας φίλης της πρωταγωνίστριας:

« 'Και ήταν ωραία η Ελένη, μπρε; ' θα ρώταγε η Εσμέτ, αν ζούσε. Αλλά η Εσμέτ δε ζούσε. Την είχανε σκοτώσει οι Έλληνες φαντάροι. Πρώτα τη βιάσανε κι ύστερα τη σκοτώσανε» (ΣΑΣ, 121),

αποτελούν απτές αποδείξεις της αντικειμενικής στάσης που επιδιώκει να υιοθετήσει το έργο μέσω της ακριβής και ολοκληρωμένης παρουσίασης των ιστορικών γεγονότων. Έτσι, λοιπόν, χωρίς να υπάρχει πρόθεση αποσιωπήσεων και τάση θυματοποίησης και αποποίησης των ευθυνών της ελληνικής πλευράς, γίνεται μια υπαινικτική αναφορά στις απερίσκεπτες κινήσεις του ελληνικού στρατεύματος, ενώ παράλληλα ομολογείται πως στον πόλεμο αυτό απάνθρωποι δεν υπήρξαν μόνο οι Τούρκοι στρατιώτες αλλά και οι Έλληνες.

Στην αρχή του έβδομου κεφαλαίου:

«Φωτιά, φωτιά! Καίνε τα αρμενικά!...Φωτιά...Ο κόσμος φωνάζει. Μυρωδιά καπνού. Ο αέρας κουβαλάει στάχτες. Ο κόσμος τρέχει. Πού τρέχει;» (ΣΑΣ, 123)

αποτυπώνουν οι πρώτες στιγμές της Καταστροφής, που είναι δηλωτικές του τι θα ακολουθήσει:

«...σπίθες πετάνε στον αέρα, καίγεται η Σμύρνη, καίγεται, τρέχει ο κόσμος στη προκυμαία, τρέχει, μπαίνει σε βάρκες, κάποιες βάρκες τουμπάρουν απ' το βάρος...ο κόσμος πνίγεται...» (ΣΑΣ, 127).

Τα νέα για τη κατάρρευση του μετώπου και την οπισθοχώρηση του στρατού φαίνεται πως είχαν φτάσει νωρίτερα στους πρωταγωνιστές και των δύο έργων και αποτελούν σημάδια για την επερχόμενη Καταστροφή:

«Έσπασε το μέτωπο [...] Σκούρα τα πράγματα, έχοντε αγριέψει οι Τούρκοι, θα φτάσουνε στ Σμύρνη, θα μας σφάζουν όλους, θα μας κάψουν ζωντανούς... Πάρτε ό,τι μπορείτε να κουβαλήσετε, ό,τι πολυτιμότερο έχετε και φύγετε!» (ΣΑΣ, 125).

Οι σκηνές βίας και φρικαλεότητας, που όπως είναι φυσικό συνοδεύουν την περιγραφή σκηνικών πολέμου, είναι περιορισμένες, και όπου αυτές υπάρχουν δίνονται με τέτοιο τρόπο ώστε να κυριαρχεί η βία και ο πόνος στο έργο, μην τραυματίσουν τη παιδική ψυχή:

«Στο δρόμο ξαπλωμένο κατάχαμα βρισκόταν ένα νεκρό κορίτσι με μακριά ξέπλεκα μαλλιά. Τα μαλλιά του σκέπαζαν το πρόσωπο. Τα ρούχα του ήταν ξεσκισμένα...» (ΣΑΣ, 132),

«...κοιτάμε τα άψυχα κορμιά που πλέουν στο νερό» (ΣΑΣ, 133),

«Οι Τούρκοι θα μούνε μες στο σπίτι μας να σφάζουν την Κατίγκω! Οι Τούρκοι βιάσανε τις γυναίκες στα χωριά, τους κόψανε τις ρώγες απ' τα στήθη!» (ΣΑΣ, 133)

Κυριαρχούν, ωστόσο, οι περιγραφές των τραγικών στιγμών μιας πόλης που φλέγεται καθώς και η αποτύπωση του δράματος των κατοίκων της και των απεγνωσμένων προσπαθειών τους να σωθούν. Όλα αυτά γίνονται με μέτρο, χωρίς υπερβολές και δεν κουράζουν τον αναγνώστη:

«Δεν το χωρά ο νους μου ετούτο που συμβαίνει [...] Βγαίνουμε έξω στο δρόμο. Στη κόλαση. Τρέχουμε. Σχεδόν δεν βλέπουμε μπροστά μας. Τρέχουμε, τρέχουμε δίχως να ξέρουμε που πηγαίνουμε,....» (ΣΑΣ, 131),

«Ο κόσμος μάς σπρώχνει [...] Τρέχουμε. Μονάχα τρέχουμε. Είμαστε δυο ζώα χαμένα, κυνηγημένα» (ΣΑΣ, 132),

«Κλαίω. Φοβάμαι. Δεν με νοιάζει τίποτα. Θέλω μονάχα να σωθώ. Θέλω να ζήσω» (ΣΑΣ, 133),

«Η μαμά σπρώχνει κόσμο, φωνάζει, ουρλιάζει, καταριέται, παρακαλεί, εκλιπαρεί... Είναι ένα άγριο ζώο η μαμά. Ένα ζώο που προσπαθεί να σωθεί» (ΣΑΣ, 133).

Και οι προσπάθειές της μητέρας φέρνουν αποτέλεσμα, αφού η Κλειώ βρίσκεται κουρνιασμένη σε μια βάρκα βλέποντας τη Σμύρνη να φλέγεται:

«Κρυώνω. Τουρτουρίζω. Έχω κουλουριαστεί πλάι στη μαμά. Κανείς μας μέσα στο βαρκάκι δε μιλά. Κανένας μας δεν κλαίει. Όλοι κοιτάμε. Μόνο κοιτάμε. Κοιτάμε τη Σμύρνη να χορεύει μες στις φλόγες» (ΣΑΣ, 134),

«Ταξιδεύουμε μέσα σε μια σκοτεινιασμένη θάλασσα, κάτω από ένα συννεφιασμένο ουρανό. Ταξιδεύουμε και η Σμύρνη χάνεται σιγά σιγά... Μονάχα φλόγες μακρινές βλέπουμε και αναλαμπές... Σπίθες που φέγγουν σαν κομήτες» (ΣΑΣ, 136).

Στα ΚΝ τα πολεμικά γεγονότα αποδίδονται είτε από τον αφηγητή, που κινείται στο χώρο της Μικρασιατικής καταστροφής σαν απλός παρατηρητής, είτε από τα μάτια των ηρωίδων. Σε γενικές γραμμές, όμως, το έργο εξιστορεί ελάχιστα από τα δεινά του πολέμου, τις μάχες και τις βαρβαρότητες και εστιάζει κυρίως στο ανθρώπινο δράμα.

Η πρώτη αναφορά στον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο γίνεται στο δεύτερο κεφάλαιο, όπου ο πατέρας των διδύμων καλείται, και αυτός, να υπηρετήσει στον τουρκικό στρατό, γεγονός που επιδρά καθοριστικά πάνω στους ήρωες:

*«Πρώτη φορά τον έβλεπαν τον μπαμπά έτσι»,
«Η μαμά [...] κοκάλωσε στη μέση της τραπεζαρίας»,
«Η μαμά είχε μαρμαρώσει [...] Κοίταζε τον μπαμπά σαν να 'μαθε τώρα δα απ' το γιατρό πως είναι άρρωστος βαριά και αύριο το πρωί πεθαίνει.» (ΚΝ, 25-26),*

καθώς γνωρίζουν πως η θητεία στα «Τάγματα εργασίας», τα οποία εννοεί η συγγραφέας, ισοδυναμεί με θάνατο:

«Τους στέλνουνε στα τάγματα εργασίας και τους βάζουνε και σπούνε πέτρες! Μανόλη, εσύ είσαι αμάθητος. Δεν θ' αντέξεις! Κι εμείς τι θ' απογίνουμε;»,

«...τα τάγματα εργασίας, όπου οι άνθρωποι πέθαιναν σαν τις μύγες απ' την πείνα, τα μαρτύρια, τις αρρώστιες, όταν δεν τους τουφέκιζαν, έτσι, χωρίς λόγο, τις πιότερες φορές...» (ΚΝ, 26)

«Μάζευαν τους ραγιάδες, δήθεν για στρατιώτες, κι ύστερα τους έστελναν να δουλεύουν σαν σκλάβοι για όσο καιρό άντεχαν, νηστικοί και κουρελιασμένοι, αφήνοντας πίσω τους το εμπόριο, που χρόνια κρατούσαν, και περιουσίες αφύλαχτες, εύκολο ν' αρπαχτούν με την πρώτη ευκαιρία» (ΚΝ, 28)

Η ιδέα αυτού του σκληρού μέτρου «εθνοκάθαρσης» αποδίδεται στους Γερμανούς *«ιδέα των Γερμανών»* (ΚΝ, 27), οι οποίοι χρωματίζονται αρνητικά, όπως και οι υπόλοιπες ξένες δυνάμεις.

Η απόβαση του ελληνικού στρατού στη Σμύρνη περιγράφεται ως το απόλυτα χαρμόσυνο γεγονός, έπειτα από τέσσερα χρόνια πολέμου, όπου *«η Οθωμανική Αυτοκρατορία ψυχομαχούσε»* (ΚΝ, 39). Η ατμόσφαιρα είναι πανηγυρική:

«Ο κόσμος έκλαιγε από χαρά», «Κανένας δεν κοιμήθηκε εκείνη τη νύχτα» (ΚΝ, 39),

«Ο κόσμος τους έραινε με λουλούδια. Παντού λουλούδια και κλαδιά και δάφνες...Και χαλιά, να πατήσουν οι Έλληνες, οι πατριώτες, οι ελευθερωτές!» (ΚΝ, 40),

ενώ, γίνεται και μια μικρή αναφορά στα επεισόδια που ακολούθησαν:

«Αργότερα, έγιναν φασαρίες, πέσανε πυροβολισμοί. Λέγανε πως οι Τούρκοι έκοψαν τα πόδια του τσολιά που ανέβηκε να υψώσει την ελληνική σημαία στο Διοικητήριο» (ΚΝ, 40).

Η οικογένεια των διδύμων ενστερνίζεται την ίδια χαρά με τον υπόλοιπο πληθυσμό της πόλης, αφού τα μέλη της:

«Χοροπηδάνε από χαρά στο μπαλκόνι, λίγο ακόμα και θα το κάνουν να γκρεμιστεί! Και δεν τους νοιάζει που δεν είναι καθόλου καθωσπρέπει, γιατί κλαίνε και γελάνε και φιλιούνται και στέλνουν φιλιά στο δρόμο...» (ΚΝ, 40).

Είναι φανερό, λοιπόν, η επίδραση και η απήχηση της Μεγάλης Ιδέας στους ήρωες του έργου, γεγονός που αποδεικνύεται από τα παρακάτω:

«Περίμενε ο μαρμαρωμένος βασιλιάς. Περίμενε ο παπάς να τελειώσει στην Αγιά Σοφιά τη λειτουργία.» (ΚΝ, 39),

«Δεν υπήρχαν πια Οθωμανοί υπήκοοι. Η Σμύρνη ήταν ελληνική! Ο στρατός μας θα κυνηγούσε τους Τούρκους ως τη Κόκκινη Μηλιά. Έτσι όπως έλεγαν οι γραφές. Η Μεγάλη Ελλάδα δεν ήταν πια όνειρο» (ΚΝ, 40).

Ο μοναδικός, ωστόσο, που φαίνεται να μην είναι επηρεασμένος από τον διάχυτο αλτρωτισμό και να εξετάζει τα γεγονότα με μια πιο κριτική ματιά είναι ο παππούς, ένας άνθρωπος «ήσυχος», που «ζούσε πότερο με τα βιβλία του και τα θρησκευτικά του» (ΚΝ, 56):

«Βρε ζευζέκηδες, θ' αφήσουνε οι ξένοι τη Μικρασία, την κότα που γεννάει το χρυσό αυγό, στην ψωροκώσταινα; Βρε δεν είναι καλά τα πράγματα, ακούτε με

που σας λέω! Εγώ στους ξένους εμπιστοσύνη δεν έχω. Πιότερο είχα στους Τούρκους, μια ζωή. Έχουνε μπέσα οι Τούρκοι!» (ΚΝ, 41).

Παρατηρούμε, λοιπόν, πως στα δύο υπό εξέταση έργα, ο παππούς ενσαρκώνει το πρότυπο της ‘σοφίας’ και της ‘αυθεντίας’. Η μεγάλη ηλικία και συνεπώς η ωριμότητα και οι εμπειρίες ζωής που αυτή φέρει, σε συνδυασμό με το υψηλό μορφωτικό επίπεδο δικαιολογούν την επιλογή αυτή των συγγραφέων που ενέχει παιδαγωγικές προθέσεις και εμπεριέχει, θα τολμούσαμε να πούμε, ψήγματα έμμεσου διδακτισμού.

Την χαρά του θριάμβου, ωστόσο, επισκιάζει η ακόλουθη φράση της συγγραφέως:

«Κανένας δεν ήθελε να πιστέψει πως εκείνη τη μέρα, την ανοιζιάτικη, που έστρωσαν τα χαλιά και τα λουλούδια να πατήσουν οι Ελλαδίτες στην προκυμαία, έφερναν οι Σμυρνιοί λουλούδια, τα μοναδικά, για τη δικιά τους κηδεία» (ΚΝ, 60)

που λειτουργεί προοικονομικά, μεσολαβεί ανάμεσα στο παρόν και στο μέλλον και δένει τα γεγονότα μεταξύ τους.³⁹⁸ Αντίστοιχη φράση συναντάμε και το ΣΑΣ όταν, λίγο πριν την κατάρρευση του μετώπου, σπάει το φλιτζάνι από πορσελάνη Σεβρών:

«Αυτές οι πορσελάνες των Σεβρών! Τόσο εύθραυστες... Τόσο εύθραυστες...» (ΣΑΣ, 114),

«Ντυθήκαμε ψεύτικη χαρά,... ψεύτικα ήσαν τα λουλούδια... Και το φλιτζάνι εύθραυστο πολύ...» (ΣΑΣ, 115).

Τη θέση της χαράς παίρνει μια σειρά τραγικών γεγονότων, καθώς η πλοκή του έργου εξελίσσεται δραματικά με την έλευση των πρώτων δυσάρεστων νέων από το μέτωπο. Πλέον, αρχίζει και κλονίζεται η εμπιστοσύνη στις εγγυήτριες Μεγάλες Δυνάμεις και η κριτική για τις ενέργειες του ελληνικού στρατού είναι εμφανής:

«...ο στρατός προχώρησε πολύ. Τι γυρεύει στα βάθη της Ασίας; [...] Στη Μητέρα Ελλάδα υπάρχει φαγωμάρα. Δεν πάνε καλά τα πράγματα!»,

398. Μ. Καραφώτη-Χατζέλλη, *ό.π.*, σ. 91.

«Τι γύρευε ο ελληνικός στρατός στο Εσκή Σεχίρ; Τι γύρευε στο δρόμο για την Άγκυρα, αντίπαλος, μ' έναν Κεμάλ που το 'χε βάλει σκοπό της ζωής του να φτιάξει τη Νέα Τουρκία;» (ΚΝ, 59-60)

Παράλληλα, δευτερεύοντες ήρωες του μυθιστορήματος προοικονομούν την επερχόμενη καταστροφή:

«Πάρτα και φύγε. Μας πούλησαν οι ξένοι. Τα κάνανε πλακάκια με τον Κεμάλ. Πάρε τα παιδιά σου και φύγε όσο προφταίνεις. Σε λίγο οι Τούρκοι θα 'χουνε μπει στη Σμύρνη» (ΚΝ, 60),

«Φύγετε! Πάρτε τα παιδιά και μην κοιτάτε χαρτιά και πασαπόρτια. Φύγετε όπως μπορείτε! Σε δύο, σε τρεις μέρες μπαίνουν οι Τσέτες στη Σμύρνη!» (ΚΝ, 61).

Αυτό επιβεβαιώνεται, όταν το Σάββατο 27 Αυγούστου του 1922 μπαίνουν οι πρώτοι Τσέτες στη Σμύρνη. Ακολουθούν οι πρώτες στιγμές της Καταστροφής:

«Φωτιά Χριστέ μου, καίνε την Αρμενογειτονιά! Καίνε τη Σμύρνη»,

«Σπίθες και καπνοί άρχιζαν να πνίγουν το Και»,

«Μας σφάζουν οι Τσέτες! Κόσμος έτρεχε ουρλιάζοντας»,

«Πήραν φωτιά τα πυρομαχικά. Κόλαση!» (ΚΝ, 65-66).

Ακολουθεί μια σκληρή εικόνα, η μοναδική του έργου, δηλωτική των φρικαλεοτήτων που έλαβαν χώρα:

«Και το χειρότερο, εκείνο το κορίτσι! Η μαμά δεν πρόφτασε να τους γυρίσει τα μούτρα απ' την άλλη μεριά και πρόλαβαν να δουν την ανοιγμένη κοιλιά του. Το κεφάλι ήταν κομμένο και πεταμένο ανάμεσα στα πόδια του. Ένα κεφάλι μικρό,

σχεδόν παιδιού, με ζανθά ματωμένα μαλλιά. Έτσι λοιπόν έσφαζαν οι Τούρκοι!»
(KN, 69).

Τα έκτροπα και οι ειδικές πράξεις των Τούρκων αποδίδονται με έναν δραματικό και αισθαντικό τρόπο:

«Περίμεναν οι Τούρκοι σ' όλο αυτό το δρόμο του Γολγοθά κι άρπαζαν όποια κοπέλα τους έκανε κέφι, όποιον άντρα από 18 ως 45 χρονώ είχε ξεφύγει ως εκείνη τη στιγμή» (KN, 71),

«...ήξερε πως σ' έγδυναν οι Τούρκοι απ' ότι καλό είχες» (KN, 72),

«Οι Τσέτες έσφαζαν, ατίμαζαν...Τους πρόφτασαν το δρόμο. Πάει ο άντρας της. Πάει κι ο μοναδικός της γιος» (KN, 83),

«Τη σφάζανε οι Τούρκοι κι αυτήν και τον αμαξά, το γάτο τον κυρ-Παναγιώτη»
(KN, 75).

Οι σκηνές αυτές είναι οι μοναδικές σε όλο το έργο όπου οι Τούρκοι αντιμετωπίζονται ως εχθροί και αναπαρίστανται ως βάρβαροι και απάνθρωποι. Και αυτό είναι φυσικό και κατανοητό αφού, ουσιαστικά, βρισκόμαστε σε ένα πεδίο της μάχης.

Ωστόσο, σε αυτό τον πόλεμο δεν υπήρξαν μόνο οι Τούρκοι σκληροί και βάρβαροι. Τα λόγια του έντιμου Τούρκου αμαξά, που στην ουσία σώζει την ελληνική οικογένεια της αφήγησης μεταφέροντάς την στη προκυμαία:

«-Κλαις, κυρά μου, κλαις; Έτσι κλαίγανε κι οι δικές μας οι Τουρκάλες όταν τις ξεκοιλιάζανε οι φαντάρου σου κι έβγαζαν αγέννητα τα μωρά. Όταν τους κόβανε τις ρώγες απ' τα στήθια και τις κάνανε κομπολόγια!...»

«Παγώσανε! Ίσως αν ήταν κάποιος απ' τους Ελλαδίτες τους φαντάρους που καίγανε τα τουρκοχώρια κι ατιμάζανε τις χανούμισες να τους κατέβαζε απ' τ' αμάξι. Να σταματούσε τους πρώτους στρατιώτες που θα 'βρίσκε στο δρόμο τους και να τους παράδινε» (KN, 73),

αποτελούν την απόδειξη πως το έργο επιχειρεί μία αντικειμενική θέαση των γεγονότων, καθώς θίγει ένα «απαγορευμένο» θέμα για τη νεοελληνική λογοτεχνία, πόσο μάλλον για την παιδική, που πολλές φορές δεν αναδεικνύεται αλλά αποσιωπάται. Η μικρασιατική εκστρατεία υπήρξε ουσιαστικά ένας πόλεμος, συνεπώς οι αγριότητες που διαπράχθηκαν κατά τη διάρκεια της ήταν αμοιβαίες. Η ελληνική πλευρά είχε υπάρξει θύτης προτού μετατραπεί σε θύμα.

Στις περιγραφές των διώξεων και των ατελείωτων σφαγών αμάχων από τον τούρκικο στρατό και τις φλεγόμενης πόλης παρεμβάλλεται μια λυρική φράση, μέσω της οποίας επιτείνεται η τραγικότητα, καθώς, αποτυπώνεται η συναισθηματική κατάρρευση των Ελλήνων της Σμύρνης:

«Απόψε δεν υπήρχε σταγόνα νερό άλλη από δάκρυα να σβήσει τη Σμύρνη»
(KN, 65).

Οι σκηνές που εκτυλίσσονται στη προκυμαία:

«... φτάσανε οι Τούρκοι στρατιώτες [...] άρχισαν να ξεχωρίζουν [...] Οι Τούρκοι είχαν τελειώσει το ξεκαθάρισμα κι άρχισαν να ψάχνουν μια μια τις αίθουσες» (KN, 70),

«Περίμεναν οι Τούρκοι σ' όλον αυτό το δρόμο του Γολγοθά ως τα ξένα βαπόρια κι άρπαζαν όποια κοπέλα τους έκανε κέφι, όποιον άντρα από 18 ως 45 χρονώ είχε ξεφύγει ως εκείνη τη στιγμή» (KN, 71),

«Οι Τούρκοι είχαν κάνει δυο σειρές να περνάνε ανάμεσά τους. Να τα πάλι τα διαλέγματα!» (KN, 73),

είναι χαρακτηριστικές, μεταφέρουν το φόβο και την αγωνία και φανερώνουν την απελπισμένη προσπάθεια του άμαχου πληθυσμού που κατάφερε να φτάσει μέχρι εκεί να σωθεί:

«Ποιος ξέρει πόσες λίρες χρυσές να τον είχε πληρώσει! Τους πήγαινε ανάμεσα απ' τα καμένα, αργά, διαλέγοντας το δρόμο του μέσα από γκρεμισμένα ντουβάρια και μαυρισμένα κούτσουρα» (KN, 72),

«Κόσμος, ντουनियाς είχε μαζευτεί μπροστά στα βαπόρια. Ατελείωτες ουρές από ανθρώπους που σέρνανε γέρους και μπόγους και μωρά» (KN, 73),

«Έβγαζε η μαμά λεφτά απ’ τις κάλτσες της που τα ‘χε κρυμμένα. Μοίραζε με το ‘να χέρι κι έσπρωχνε με τ’ άλλο...» (ΚΝ, 74).

5.4 Η απόδοση ευθυνών για τη Μικρασιατική Καταστροφή

Και στα δύο έργα, είναι ευδιάκριτη η στάση και τα αισθήματα των πρωταγωνιστών απέναντι στους δυτικοευρωπαίους. Ενώ στην αρχή φαίνεται να τους αντιμετωπίζουν πιο ήπια και επιφυλακτικά τους, στη πορεία κάθε αναφορά σε αυτούς γίνεται ιδιαίτερα καταγγελτική.

Ειδικότερα, στο ΣΑΣ η πρωταγωνίστρια εκφράζει φανερά την αντιπάθειά της για τις ξένες δυνάμεις σε όλη την έκταση του αφηγηματικού κειμένου. Στην προκειμένη περίπτωση, με αφορμή τη δήλωση του κυρίου Γιάγκου για τους Άγγλους:

«Εμένα προσωπικά ο ρόλος των Άγγλων μού φαίνεται ύποπτος...» (ΣΑΣ, 81),

σχολιάζει πως:

«Δεν ξέρω ποιος είναι ο ρόλος των Άγγλων, αλλά πάντως κι εγώ τους Άγγλους δεν τους χωνεύω πολύ. Ιδίως από τότε που μου είπε ο παππούς πως οι Άγγλοι ονόμασαν το βαπόρι τους “Αγαμέμνονα”, τους θεωρώ... κλέφτες! Κλέφτες αρχαίων... Αρχαίων ιδεών» (ΣΑΣ, 82).

Οι τελευταίες λέξεις δεν μπορεί παρά να αποτελούν μια συγκαλυμμένη μομφή για την αρπαγή των γλυπτών του Παρθενώνα. Ας μην ξεχνάμε, άλλωστε, πως ένας από τους βασικότερους άξονες του έργου είναι αυτός της πολιτιστικής κληρονομιάς.³⁹⁹

Διάσπαρτα στο σώμα του κειμένου εντοπίζονται πολλά κομμάτια που καταπιάνονται με την απόδοση ευθυνών για τον πόλεμο αυτό. Πρώτο σημείο αναφοράς αποτελούν τα λόγια του «παντογνώστη» κυρίου Λεωνίδα, που αποκαλύπτουν τη πραγματική αιτία του πολέμου:

399. Βλ. Τ. Τασάκου σε συνέντευξή της τον Φεβρουάριο 2014 στο: [http://panjournalists.ekppanou.gr/2014/03/2014.html].

«Πιόνια είμαστε, πιόνια... Άλλωστε, οι πόλεμοι δεν γίνονται για το έδαφος... Γίνονται για το υπέδαφος! [...] Κι η Μικρασία, αγαπητοί μου, δυστυχώς ή ευτυχώς είναι μια περιοχή με πλούσιο υπέδαφος! Μια περιοχή πλούσια σε πετρέλαια! Ο μαύρος χρυσός, αγαπητοί μου! Ο μαύρος χρυσός!» (ΣΑΣ, 82)

Φράσεις όπως αυτή:

«Στην πραγματικότητα, εξυπηρετούμε τους συμμάχους! Κρατάμε απασχολημένο τον Κεμάλ και καλύπτουμε τους Βρετανούς...» (ΣΑΣ, 110),

είναι μερικές από τις πολλές που καταδεικνύουν τις σκοπιμότητες και τα συμφέροντα των Μεγάλων Δυνάμεων, που στην ουσία υπήρξαν ο ιθύνων νους πίσω από την μικρασιατική εκστρατεία, που οδήγησαν και υποδαύλισαν τη Καταστροφή. Για αυτό, άλλωστε, και η ευθύνη δεν βαραίνει καμία από τις δύο εθνότητες που συμβίωναν ειρηνικά για αιώνες, παρά τις όποιες διαφορές, και βρέθηκαν λόγω γεωστρατηγικών συμφερόντων τρίτων να κατασπαράζουν και εξοντώνουν η μία την άλλη. Όπως, συμβολικά, συνέβη και με τη Κλειώ, που δεν είχε τσακωθεί ποτέ με την Τουρκάλα φίλη της,

«μήτε για τον Αλλάχ μήτε για την Παναγία...»,

Αλλά

«Τη μία και μοναδική φορά που τσακωθήκαμε με την Εσμέτ ήταν για το ‘μαύρο χρυσό’» (ΣΑΣ, 82).

Η τελευταία αυτή φράση όπως και η ακόλουθη, που παρατίθεται μέσω του αφηγητή:

«Ξέρεις, ο παππούς είπε, ή μάλλον ο παππούς έλεγε ότι η Ωραία Ελένη ήταν... πώς την έλεγε τη λέξη; Ήταν τα κοιτάσματα...» (ΣΑΣ, 122),

είναι στην ουσία υπαινιγμοί, αλληγορικές αναφορές στην πραγματική αιτία του πολέμου αυτού, που, σύμφωνα με τη συγγραφέα, δεν ήταν άλλη από τη διαχείριση των κοιτασμάτων πετρελαίου της ευρύτερης περιοχής. Πάνω στο μεταφορικό

εκφραστικό μέσο της αλληγορίας έχει στηριχθεί, άλλωστε, όλο το μυθιστόρημα, το οποίο η ίδια η συγγραφέας χαρακτηρίζει «αλληγορικό»⁴⁰⁰.

Σε άλλο σημείο της αφήγησης, ξεχωρίζει ο διάλογος που γίνεται με αφορμή την επάνοδο της φιλοβασιλικής κυβέρνησης και ο οποίος επιρρίπτει ευθύνες για την Καταστροφή στους άστοχους στρατιωτικούς χειρισμούς της:

«Λάθη, λάθη! Η κυβέρνηση κάνει συνέχεια λάθη!» (ΣΑΣ, 108),

«Πολύ που τον τερμάτισαν τον πόλεμο! [...] Κι ορίστε τώρα: που έχει φτάσει ο στρατός μας; Στα βάθη της Ανατολής! Τι γυρεύουμε εκεί;» (ΣΑΣ, 109),

«Πράγματι, τι γυρεύουμε εκεί; [...] Τι γυρεύουμε; Έχουμε προωθηθεί πολύ πιο ανατολικά απ' τη γραμμή που προβλέπει η Συνθήκη...» (ΣΑΣ, 110).

Τη στιγμή της Καταστροφής και υπό την επήρεια σοκ και τρομακτικών συναισθημάτων απώλειας, οι ευθύνες αποδίδονται με τρόπο «αντανακλαστικό» στους Τούρκους καθολικά:

«Ποιος σκέφτηκε πως έπρεπε η Σμύρνη να καεί; Οι Τούρκοι! Οι Τούρκοι κάψανε τη Σμύρνη! [...] Οι Τούρκοι σκοτώσανε τον πατέρα μου! Οι Τούρκοι σκοτώσανε τους Έλληνες φαντάρους! [...] Τους μισώ τους Τούρκους! Τους μισώ!» (ΣΑΣ, 133-134).

Στην πορεία, καθώς η κρίση της ηρωίδας «ξεθολώνει» και βλέπει με μια πιο αντικειμενική ματιά τα γεγονότα και ανακαλύπτει τους πραγματικούς ενόχους, καθώς πραγματοποιεί μια σαφή διάκριση ανάμεσα στα πρόσωπα που γνωρίζει στην καθημερινότητά της, και γνώριζε μια ζωή, και στις πολιτικές ηγεσίες, αποδίδοντας ευθύνες στις δεύτερες:

«Οι Έλληνες προχωρήσανε πολύ μακρύτερα απ' τη γραμμή που όριζε η συνθήκη» (ΣΑΣ, 121),

400. Βλ. Τ. Τασάκου σε συνέντευξή της τον Νοέμβριο 2017 στο: [https://thematofylakes.gr/συνεντεύξεις/συνέντευξη-με-τη-συγγραφέα-τζέμη-τασά/].

«Ποιος έκανε, λοιπόν, τον πόλεμο αυτό; Ποιος; Ποιος έκαψε τη Σμύρνη;... ο παππούς είπε ότι στα χρόνια που θα έρθουν η Ωραία Ελένη θα είναι ο 'μαύρος χρυσός'» (ΣΑΣ, 135),

«Μου έρχεται να την πετάξω μέσα στη θάλασσα αυτή τη βρωμοχάντρα που μου χάρισε η Εσμέτ, η Τουρκάλα... Κάνω να την πετάξω μέσα στο νερό, μα σταματώ. Δεν έκανε τον πόλεμο αυτό η Εσμέτ» (ΣΑΣ, 134),

«Όχι, δεν έκανε τον πόλεμο αυτό η Εσμέτ! Η Εσμέτ ήτανε φίλη μου, σαν την Άρτεμη [...] Κι αν δεν μας είχαν χωρίσει, θα παίζαμε μαζί [...] Ποιος, λοιπόν, έκανε τον πόλεμο αυτό; Η Φατιμά; Ο πατέρας της Εσμέτ;» (ΣΑΣ, 135),

«Ο άνθρωπος που οραματίστηκε τη μεγάλη Ελλάδα, την Ελλάδα των δύο ηπείρων και των πέντε θαλασσών, ο άνθρωπος αυτός υπέγραψε τώρα το διαμελισμός της... Ανάθεμα στους αίτιους!» (ΣΑΣ, 142).

Οι αναφορές στους συμμάχους έχουν καταγγελτικό χαρακτήρα, τόσο για τον ρόλο τους ως υποκινητές της Καταστροφής, όσο και την τη στάση τους την ύστατη στιγμή του δράματος του μικρασιατικού ελληνισμού:

«Οι Τούρκοι έσφαζαν τους Έλληνες. Οι Έλληνες έσφαζαν του Τούρκους. Οι σύμμαχοι κοιτάζανε» (ΣΑΣ, 121),

«Ο κόσμος πνίγεται... Είναι αλήθεια αυτά που βλέπουμε ή μήπως δε βλέπουμε καλά; Απέναντι μας τα καράβια των συμμάχων αραγμένα, ακίνητα... Τόσο ακίνητα! Μα τι κάνουνε οι σύμμαχοι μας λοιπόν; Τι κάνουνε οι χώρες της 'Εγκάρδιας Συνεννόησης'; Που στο καλό βρίσκεται η καρδιά της 'Εγκάρδιας Συνεννόησης';» (ΣΑΣ, 127).

Στο δεύτερο έργο, οι αναφορές για την απόδοση ευθυνών είναι συγκριτικά λιγότερες. Εντοπίζονται ορισμένες μομφές για τους στρατιωτικούς και πολιτικούς χειρισμούς της ελληνικής πλευράς:

«... ο στρατός προχώρησε πολύ. Τι γυρεύει στα βάθη της Ασίας; ... στη Μητέρα Ελλάδα υπάρχει φαγωμάρα. Δεν πάνε καλά τα πράγματα!» (KN, 59),

«Τι γυρεύει ο ελληνικός στρατός στο Εσκή Σεχίρ; Τι γυρεύει στο δρόμο για την Άγκυρα, αντίπαλος μ' έναν Κεμάλ που το 'χε βάλει σκοπό της ζωής του να φτιάξει τη Νέα Τουρκία;» (KN, 59-60),

που ενισχύουν την προσπάθεια του έργου για αντικειμενική θέαση και απόδοση των γεγονότων και εμποδίζουν την στερεοτυπική και αποκλειστική μετάθεση των ευθυνών για τη Καταστροφή στους Τούρκους.

Το «κατηγορώ» δεν βαραίνει κανέναν από τους δύο λαούς. Το μεγαλύτερο μερίδιο ευθύνης μεταφέρεται σε έναν τρίτο, έναν υποτιθέμενο φίλο και όπως αποδείχθηκε στη πορεία κοινό εχθρό Ελλήνων αλλά και Τούρκων. Υπάρχει διάχυτη στο κείμενο μια αρνητική στάση απέναντι στις ξένες δυνάμεις:

«Έτσι έφτιαζαν τα τάγματα εργασίας –ιδέα των Γερμανών αυτή» (KN, 27),

«Μας πουλήσανε οι ξένοι» (KN, 60),

η οποία παγιώνεται με το παρακάτω απόσπασμα:

«Βρε ζευζέκηδες, θ' αφήσουνε οι ξένοι τη Μικρασία, τη κότα που γεννάει το χρυσό αυγό [...] εγώ στους ξένους εμπιστοσύνη δεν έχω. Πιότερο είχα στους Τούρκους, μια ζωή. Έχουνε μπέσα οι Τούρκοι!» (KN, 41).

Στην ουσία υποστηρίζεται πως τα οικονομικά συμφέροντα των ξένων δυνάμεων ήταν η πραγματική αιτία του πολέμου, ο λόγος που Άγγλοι, οι Γερμανοί κτλ. έσπειραν τη διχόνοια ανάμεσα στους δύο λαούς, υποκίνησαν τη σύγκρουση και μετέβαλλαν εξολοκλήρου την ανθρωπογεωγραφική πραγματικότητα της περιοχής. Άλλωστε, βάσει των περιγραφών, που είναι κοινές και στα δύο έργα, οι δύο εθνότητες είχαν επιτύχει να συμβιώνουν ειρηνικά και ευτυχισμένα, χωρίς προστριβές. Τόσο οι Έλληνες, όσο και οι Τούρκοι έτυχε απλά να αποτελέσουν τα πόνια στην ευρωπαϊκή σκακιέρα της διπλωματίας

Μάλιστα, αποτυπώνονται αρνητικά ακόμη και στη σκηνή της εγκατάλειψης της Σμύρνης, αφού χαρακτηρίζονται επανειλημμένως «ξένοι» και σε ένα σημείο «εγκληματικά ουδέτεροι» (ΚΝ, 75). Η στάση αυτή αποτυπώνεται καθαρά στο απόσπασμα που ακολουθεί:

«Ένας ναύτης με κόκκινα μαλλιά άπλωσε ευγενικά το χέρι στη μαμά να τη βοηθήσει ν' ανέβει τη σκάλα. Ήταν η σταγόνα που ξεχείλισε το ποτήρι! Γύρισε εκείνη και τον έφτυσε κατάμουτρα. –Ο Θεός να σας το πληρώσει! Να σας κάψει όπως μας κάψατε! Δολοφόνοι! Κακοχρονιάχετε!» (ΚΝ, 75).

5.5 Η άφιξη και αντιμετώπιση των προσφύγων στην Ελλάδα

Οι πρόσφυγες με την άφιξη τους στην Ελλάδα έρχονται αντιμέτωποι με τις δυσμενείς συνθήκες της πρώτης εγκατάστασης, την στάση της ελληνικής κοινωνίας απέναντί τους, την αντιπαράθεσή τους με τους ντόπιους και την ανεπάρκεια του ελληνικού κράτους στο κομμάτι της διαχείρισης και αποκατάστασής τους.⁴⁰¹ Αποτέλεσμα αυτών και άλλων πολλών παραγόντων είναι η αναπροσαρμογή της ταυτότητας των προσφύγων σε ατομικό και συλλογικό επίπεδο, καθώς τίθεται επιτακτικά η ανάγκη προσαρμογής τους στις νέες συνθήκες.⁴⁰² Την παραπάνω προοπτική με τα χαρακτηριστικά αυτά θα τη συναντήσουμε και στα δύο έργα, πολύ πιο έντονα όμως στο ΚΝ, αφού η περιγραφή της ζωής στη προσφυγική Ελλάδα είναι εκτενέστερη και λεπτομερέστερη.

Στο ΣΑΣ στα δύο τελευταία κεφάλαια περιγράφεται η άφιξη των προσφύγων και η νέα τους ζωή στην Ελλάδα μετά τον αιματηρό επίλογο της Μικρασιατικής εκστρατείας. Αρχικά, οι αναφορές που γίνονται για το πρώτο διάστημα της εγκατάστασης της πρωταγωνίστριας στην Ελλάδα:

«Έτσι έφτασε στην Ελλάδα η Κλειώ [...] φορώντας ένα φθαρμένο μπλε φουστάνι που της ερχόταν στενό...Άλλο τίποτα δεν έφερε μαζί της» (ΣΑΣ, 137),

«Ένα δωμάτιο είναι όλο κι όλο η παράγκα μας» (ΣΑΣ, 140),

401. Τ. Καφετζάκη, *ό.π.*, σ. 62.

402. Στο ίδιο, σ. 12.

«Γρήγορα που σκορπίσανε οι λίρες και τα κοσμήματα που φέραμε απ' τη Σμόρνη [...] οτιδήποτε απόμεινε ξοδεύτηκε από τους πρώτους μήνες: τροφή, ρούχα, παπούτσια, ξενοδοχείο τις πρώτες μέρες (γιατί ακόμη δεν είχαμε συνειδητοποιήσει τη νέα μας κατάσταση, νομίζαμε ότι θα ζούμε όπως παλιά...) ύστερα χρήματα για να αγοράσουμε τα χρειζόμενα να στήσουμε το νοικοκυριό μας, στην πλίνθινη παράγκα μας, με την οποία μας αποζημίωσε η κυβέρνηση για την καταστροφή...» (ΣΑΣ, 143),

βρίσκονται σε συμφωνία και επιβεβαιώνουν όσα είναι ήδη γνωστά από την επίσημη ιστορία αλλά και τις καταγεγραμμένες μαρτυρίες για τις τραγικές συνθήκες έλευσης των προσφύγων στη χώρα, την ολιγωρία και τη προχειρότητα της αποκατάστασής τους. Το τελευταίο απόσπασμα, μάλιστα, αποτελεί και τη πρώτη μομφή και κριτική στη πολιτική ηγεσία, αφού γίνεται νύξη για την ανεπάρκεια της στο κομμάτι της αποκατάστασης και των αποζημιώσεων.

Παράλληλα, εκτός των συνθηκών διαβίωσης ο τρόπος αντιμετώπισης τους όταν ήρθαν στην Ελλάδα διαχωρίζεται και έρχεται σε πλήρη αντίθεση με τον τρόπο τον οποίο ζούσαν στον τόπο τους:

«Αχ! Να την έβλεπαν όλες αυτές οι κυρίες τη μητέρα μου με το ατζαλένιο της φουστάνι, να φορά τα χρυσαφικά και τα σεντέφια της, να κάθεται επιβλητικά πάνω στον βελούδινο καναπέ και να σερβίρει στους ξένους γλυκό μέσα στο πορσελάνινο σερβίτσιο των Σεβρών...Αχ να την έβλεπαν!» (ΚΝ, 141),

«αχ, παππού!... Να ήξερες πως ζει τώρα η κοκόνα σου, η πριγκηπέσσα σου... Ένα προσφυγάκι είμαι, παππού, ένα δουλάκι! Όχι όμως όπως ήταν δούλα η Κατίγκω μας που την αγαπούσαμε και τη σεβόμασταν και ήταν μέλος της οικογένειάς μας» (ΣΑΣ, 144),

«Εμένα, εκεί όπου δουλεύω, ούτε με σέβονται ούτε με υπολογίζουν. Για εκείνους είμαι μόνο «προσφυγάκι». Λες και «προσφυγάκι» είναι νέα κατηγορία ανθρώπου, νέο είδος...» (ΣΑΣ, 144),

«Δε γινότανε να μη δουλέψω. Νέα δεδομένα!... Νέα δεδομένα» (ΣΑΣ, 144).

Η καχυποψία, η απαξίωση και το μίσος των Ελλήνων για τους Έλληνες είναι έκδηλα στο κείμενο και αποδίδονται χαρακτηριστικά μέσα από λόγια της εργοδότης της Κλειώς, στο σπίτι της οποίας δουλεύει ως καθαρίστρια,:

«... δεν πιστεύω να 'σαι καμιά απ' αυτές τις ξιπασμένες τις Σμυρνιές που όλη την ώρα κλαίγονται...» (ΣΑΣ, 145),

αλλά και μέσω της άρνησης της Μαρίνας, που είναι η κόρη της, να γίνουν φίλες:

«Θα μπορούσαμε να γινόμασταν και φίλες αν η Μαρίνα δεν με έβλεπε απλώς σαν προσφυγάκι» (ΣΑΣ, 145),

«Μια δούλα είσαι, μια προσφυγοπούλα, μια ξεβράκωτη» (ΣΑΣ, 149),

«Η Μαρίνα μου γυρνά την πλάτη και απομακρύνεται. Τόσο μίσος... Γιατί τόσο μίσος; Όχι, όχι, δεν είναι μίσος... απλώς, εγώ είμαι σε θέση αδύναμη, και αυτό την κάνει να αισθάνεται δυνατή» (ΣΑΣ, 154).

Στην κατάσταση αυτή η πρωταγωνίστρια και τη μητέρα της, αντλώντας δύναμη και κουράγιο από την πρότερη κοινωνική τους θέση, τη πολιτιστική και πνευματική τους κληρονομιά και παιδεία, απαντούν προτάσσοντας την αξιοπρέπεια, το δυναμισμό και την τιμή τους:

«Πηγαينوερχόταν με βήματα αργά, κρατώντας τη σκούπα,..., μα την πλάτη της επέμενε να την κρατά στητή, αγέρωχη. Όπως πάντα» (ΣΑΣ, 141),

«Τα τελευταία λόγια η μητέρα δεν τα άκουσε. Δεν καταδέχτηκε να τα ακούσει» (ΣΑΣ, 144),

«Και δεν με πειράζει να είμαι δούλα...Διόλου δε με πειράζει να είμαι δούλα! Άλλο με πειράζει...Με πειράζει να μη με σέβονται!» (ΣΑΣ, 149)

«Μα τι μας περάσανε, Κλειώ; Τίποτα 'παρακατιανές';» (ΣΑΣ, 150)

«Εγώ, που μεγάλωσα με τα έπη του Ομήρου; Που μεγάλωσα με την «Ηροδότου ιστορία»; Εγώ, που μεγάλωσα με τους σοφούς της Μιλήτου;» (ΣΑΣ, 153).

Είναι, άλλωστε, άξια παρατήρησης η πετυχημένη αναλογία που πραγματοποιείται ανάμεσα στο σεντεφένιο κολιέ της μητέρας που άφησαν πίσω, καθώς:

«... χάθηκε μάλλον εκείνη τη μέρα μες στο χαλασμό, τότε που τρέχαμε στη προκουαία...» (ΣΑΣ, 143),

και το σεντούκι με τα αμύθητα σεντέφια της ηρωίδας που:

«... θα τα κουβαλά απάνω της όμως κανένας δεν θα μπορέσει να της τα πάρει» (ΣΑΣ, 143),

ακόμη και αν

«τα σπίτια και τα κτήματα πιάσουνε φωτιά και γίνουνε στάχτη και μπούλμπερη, αποκαΐδια...» (ΣΑΣ, 143).

Δηλώνεται, λοιπόν, η ανεκτίμητη αξία της πνευματικής και πολιτιστικής κληρονομίας που υπερνικά αυτή των υλικών αγαθών, αφού υπάρχουν κάποια «σεντέφια» που αντέχουν στις φλόγες. Ακόμη και αν όλα χαθούν, ο χαρακτήρας, η αξιοπρέπεια, ο πνευματικός και ο πολιτιστικός πλούτος του ανθρώπου μένουν ανέπαφα και αποτελούν ερείσματα του στην προσπάθεια οικοδόμησης μιας νέας ζωής.

Η στάση αυτή φαίνεται πως αποτελούσε κοινό σημείο όλων των Μικρασιατών. Η παρότρυνση ενός Σμυρνιού:

«πρέπει να μεταλλάξουμε τον πόνο μας σε δημιουργία» (ΣΑΣ, 147),

αλλά και δήλωση της Κλειώς πως:

«Δεν πρέπει να επιτρέπω στον εαυτό μου να στεναχωριέται [...] Έτσι πρέπει να είμαι και εγώ: ρεαλίστρια! Πρέπει να πνίξω μέσα μου τις στεναχώριες, να

πνίζω τον κάθε πόνο και να στύσω το μυαλό μου να βρω τρόπο να ξαναφτιαχτεί η ζωή μας!» (ΣΑΣ, 147)

αποτελούν σαφή υπαινιγμό του τρόπου με τον οποίο θα αντικρούσουν στην προσβλητική συμπεριφορά των Ελλήνων και θα προσαρμοστούν στις νέες συνθήκες, που κλήθηκαν χωρίς τη θέληση του να αντιμετωπίσουν.

Η υπόθεση προχωράει και βλέπουμε την εξέλιξη της πρωταγωνίστριας, που παρά τις δυσκολίες πετυχαίνει:

«Έτσι πήγε σχολείο η Κλειώ...Και σπούδασε, και σπούδασε... και έμαθε γράμματα πολλά [...] Έγινε δασκάλα...» (ΣΑΣ, 157).

Στο σημείο αυτό αξίζει να παρατηρήσουμε την μεταστροφή της στάσης της μητέρας της, που είναι δηλωτική της καταλυτικής αλλαγής που επιφέρει ο πόλεμος στον άνθρωπο, στις αξίες, στις προτεραιότητες, στη νοοτροπία, στον τρόπο σκέψης του. Πριν τη Καταστροφή η μητέρα δηλώνει κατηγορηματικά:

«Τα πολλά γράμματα ξεκουτιάνουνε το νου. Οι γυναίκες δε χρειάζονται γράμματα πολλά. Οι γυναίκες είναι να 'ναι καλές νοικοκυρές και να γεννούν παιδιά...» (ΣΑΣ, 59),

«Η Κλειώ θα παντρευτεί νωρίς νωρίς και θα κάνει πολλά παιδιά» (ΣΑΣ, 85).

Ενώ στη προσφυγική Ελλάδα, όταν η Κλειώ της ζητάει να σταματήσει τη δουλειά και να συνεχίσει το σχολείο, εκείνη:

«... κοιτάζει στην αρχή απορημένη, σκεφτική. Συνοφρυώνεται για λίγο... Ύστερα στρέφει το βλέμμα της σ' εμένα, καρφώνει τα μάτια της μέσα στα δικά μου και μου λέει: - Θα πας!» (ΣΑΣ, 156).

Στο ΚΝ τα τρία τελευταία κεφάλαια επιτείνουν τη τραγικότητα. Σε αυτά περιγράφεται η ζωή της οικογένειας μετά τη Μικρασιατική καταστροφή, ως πρόσφυγες πια στην Ελλάδα, στον ίδιο τους τον τόπο, όπου αντιμετωπίζουν τη σκληρότητα των συμπατριωτών τους.

Αρχικά περιγράφεται η ταλαιπωρία που βίωσαν οι τραγικές φιγούρες των Ελλήνων προσφύγων κατά την άφιξή τους:

«Σέρνονταν μαζί με το υπόλοιπο ανθρώπινο κοπάδι. Σέρνανε και τα παιδιά. Να πονάει η ψυχή του ανθρώπου!» (ΚΝ, 78),

«Αυτό το βαγόνι είναι για είκοσι ίππους! [...] Για ζώα μας πέρασες, μωρέ;» (ΚΝ, 80),

«...να πλυθούνε, να γίνουν πάλι άνθρωποι» (ΚΝ, 80).

Στη συνέχεια αποτυπώνονται τα συναισθήματα των πρωταγωνιστριών, που είναι πλέον προσφυγόπουλα σε μια «ξένη», όπως αποδεικνύεται χώρα και βιώνουν έντονα της συνέπειες του κοινωνικού χάσματος ανάμεσα στην φιλόξενη ελληνική κοινωνία και των προσφύγων. Ο απόηχος της καταστροφής, οι αναπολήσεις και οι μνήμες της ευτυχισμένης ζωής που χάθηκε αμετάκλητα, οι κακουχίες, ο ρατσισμός και πολλά ακόμη δυσχεραίνουν την προσαρμογή:

«...κι έκλαιγε, έκλαιγε.. Έπνιγε η μαλλιαρή κουβέρτα, που τσιμπούσε, τα αναφιλητά [...] γιατί αυτή δεν ήτανε τιμωρία “θα σας κοιμίσω” επειδή έκαναν σκανταλιά, ήτανε τιμωρία “προσφυγάκια” επειδή κάποτε υπήρξαν πολύ ευτυχισμένες» (ΚΝ, 85),

«Τα βράδια το 'χανε πάρει συνήθεια να κλαίνε κάτω απ' τη φλοκωτή στο σκοτάδι, γιατί όλο και κάτι θλιβερό θα γινόταν τη μέρα. Κάτι σκληρό, που δεν το χωρούσε το μυαλό τους κι έπρεπε να κλάψουνε πολύ για να μαλακώσει με τα δάκρυα και να μπει να πιάσει τη θέση του μαζί με τ' άλλα, που μαζεύονταν, μαζεύονταν εκεί μέσα. Αναρωτιόνταν στο τέλος τέλος πώς τα χωρούσε τόσα πολλά σκληρά και θλιβερά πράγματα το μυαλό...» (ΚΝ, 87).

Έντονη παρουσία στη περιγραφή της ζωής στην προσφυγική Ελλάδα έχει και το στοιχείο του ρατσισμού, που προκύπτει από την εχθρική στάση των γηγενών με την οποία ήρθαν αντιμέτωποι οι πρωταγωνιστές, όπως άλλωστε και όλοι οι πρόσφυγες. Οι περιγραφές στο έργο αυτό είναι συγκριτικά πιο πολλές και πληρέστερες και αυτό οφείλεται αφενός στο αυτοβιογραφικό υπόβαθρο του έργου και στις πραγματικές οικογενειακές εμπειρίες που κρύβονται πίσω από αυτό και αφετέρου στην εκτενέστερη απόδοση των γεγονότων που καλύπτει σημαντικό μέρος του βιβλίου.

«Δεν τις ήθελαν να κάθονται μαζί τους στο θρανίο, δεν πήγαιναν κοντά τους στα διαλείμματα, δεν τις άφηναν να ρίξουν μια ματιά στα βιβλία και στους χάρτες τους, που εκείνες δεν είχαν να αγοράσουν, αλλά να τις κοροϊδεύουν έτσι φανερά μπροστά σ' όλο το σχολείο» (ΚΝ, 85-86),

«Ήταν ο φόβος των ντόπιων, που απειλούσαν απ' τ' άδεια μαγαζιά τους κρυφά και φανερά πως θα τους κάψουν. Το 'χανε κιόλας προσπαθήσει μια φορά»,

«Τους βάλανε φωτιά ένα χειμωνιάτικο βράδυ [...] Τούτη τη φορά είχανε μάθει καλά τη δουλειά τους» (ΚΝ, 100-1001),

«Τους έδιωχναν λοιπόν! Οι Βολιώτες τους έδιωχναν απ' το στενό χωριάτικο κόσμο τους» (ΚΝ, 118).

Επίσης διάχυτη στο έργο είναι και η ανάμνηση της χαμένης πατρίδας και του τρόπου ζωής που έρχεται σε πλήρη αντίθεση με τα δεδομένα της καινούργιας τους ζωής και επιτείνει τη τραγικότητα:

«Αν ήταν στη Σμύρνη τώρα, θα πήγαιναν στο Παρθεναγωγείο. Θα φορούσαν κολλαριστές μαύρες ποδιές μ' άσπρα γιακαδάκια και μαύρα λουστρινένια παπούτσια» (ΚΝ, 85),

«Στο κέντρο της πόλης. Σιγά τη πόλη, δηλαδή! Μικρότερη κι από ένα χωριό της Σμύρνης» (ΚΝ, 85),

«Κι η μαμά... Δεν μπορούσαν να τη βλέπουν να δουλεύει σαν τις εργάτριες που είχανε στη πατρίδα, να βάζει μπουγάδα, να μαγειρεύει σε μια φουφού με κάρβουνα» (ΚΝ, 85)

Παρόλη τη δεινή κατάσταση στην οποία περιήλθαν, οι πρόσφυγες, γενικά, και πιο συγκεκριμένα η οικογένεια των διδύμων, φαίνεται να μην το βάζουν κάτω, να μην χάνουν την αξιοπρέπειά τους, να προτάσσουν τη πολιτισμική και κοινωνική ανωτερότητά και υπεροχή τους και να προσπαθούν να κρατήσουν κάποια από την αίγλη του παρελθόντος και συνάμα να αναγεννηθούν από τις στάχτες της παλιάς τους ζωής:

«... έκοψε δυο λουρίδες, τους τις έδεσε φιόγκους στα μαλλιά. Φόρεσε και εκείνη απ' την καλή το λούτρινο μαντό της. Ο μπαμπάς βρήκε έναν κουρέα... Όχι δόξα σοι ο Θεός! Δεν ήταν σαν τους άλλους πρόσφυγες αυτοί!» (ΚΝ, 81),

«Εκείνη ντυνόταν με ό,τι καλύτερο της είχε απομείνει. Χτένιζε τα μαλλιά της ψηλά με τα φιλντισένια χτενάκια της, κι αν ήταν κρύος ο καιρός, φόραγε απ' τη καλή το περιβόητο λούτρινο μαντό της. Στεκόταν στην ουρά με το κεφάλι ψηλά...» (ΚΝ, 87),

«...δεν ανησυχούσε πως κόρη δικιά της θα τολμούσε να ερωτευτεί απλό Ελλαδίτη έφεδρο!» (ΚΝ, 99),

«Τα δαχτυλίδια μας πέσανε μα τα δάχτυλα μας μείναν!» (ΚΝ, 86),

«...αν ήταν δυνατό να καταδεχτούν να μείνουν στο ξενοδοχείο με πίστωση. Έφυγαν όπως πήγαν, σαν κύριοι, κι ο υπάλληλος πήρε το πουρμπουάρ του και κουβάλησε τα πράγματα με τεμενέδες στο αμάξι που τους περίμενε» (ΚΝ, 107-108),

«Κανένας δεν θα πίστευε πως αυτή η γυναίκα ήταν αληθινή κυρία στη Σμύρνη, αν δεν τη χτυπούσε κάποτε αυτοκίνητο και δεν έβλεπαν κατάπληκτες οι νοσοκόμες κι οι γιατροί, στο νοσοκομείο που τη πήραν, τα πεντακάθαρα εσώρουχά της κάτω απ' τα βρώμικα παλιόρουχα» (ΚΝ, 114).

Εξάλλου, επισημαίνεται πως χρέος των προσφύγων ήταν:

«...να μην ξεχάσουν! Να μην αλλάζουν ούτε μια στάλα! Δουλειά δικιά τους ήταν ν' αποδείξουν πως ο κόσμος που 'φεραν ήταν πιο όμορφος κι ανθρώπινος από αυτόν που βρήκαν» (ΚΝ, 118).

Όσον αφορά την απόδοση ευθυνών, γίνεται μια μοναδική αναφορά στα κεφάλαια αυτά που εσωκλείει και ένα ίχνος κριτικής:

«Ή ίσως γιατί ήταν πολύ θυμωμένη. Θυμωμένη με τους ζένους, με το Βενιζέλο, με το βασιλιά, με τις επιτροπές που ασχολούνταν με τους πρόσφυγες...» (ΚΝ, 89).

Συμπεράσματα-Συζήτηση

Η Μικρασιατική Καταστροφή του 1922, ο ξεριζωμός, δηλαδή, του ελληνικού στοιχείου της περιοχής, οι ανθρώπινες και υλικές απώλειες και η προσφυγιά προσλαμβάνονται ως ένα καθοριστικό γεγονός στη νεότερη ελληνική ιστορία, δεδομένου ότι σηματοδοτούν την αρχή μιας νέας Ελλάδας. Αποτελεί εξίσου, όμως, και καθοριστική θεματολογία της νεοελληνικής λογοτεχνίας, αλλά και εκείνης που απευθύνεται σε παιδιά και νέους. Οι συγγραφείς που διαχειρίζονται το δράμα του μικρασιατικού ελληνισμού, υπό την επιρροή των ανανεωτικών τάσεων και εξελίξεων στον χώρο της παιδικής λογοτεχνίας και κάνοντας χρήση ιστορικών και αυτοβιογραφικών, τις περισσότερες φορές, στοιχείων, αποτυπώνουν, με τη βοήθεια της μυθοπλασίας, την ιστορική αυτή στιγμή, καταγράφουν το ανθρώπινο περιεχόμενο της Καταστροφής, καλλιεργούν μια ευρύτερη εθνική συνείδηση και συνδέουν το χθες με το σήμερα. Ο μύθος της Μικρασίας συνεχίζει να μας καθηλώνει και το θέμα της Καταστροφής και της Εξόδου παραμένει ζωντανό, αποτελώντας αντικείμενο της λογοτεχνικής παραγωγής μέχρι και σήμερα, και αποδεικνύοντας πως, έκτος των άλλων, έχει και θεραπευτικές ιδιότητες, καθώς τέρπει την ανθρώπινη ψυχή⁴⁰³.

Η τραγική περιπέτεια του ελληνισμού απασχόλησε τη νεοελληνική παιδική και εφηβική λογοτεχνία τα τελευταία σαράντα, περίπου, χρόνια. Η καθυστέρηση αυτή, η οποία έχει τις ρίζες της σε ένα σύμπλεγμα αιτιών, με τους κυριότερους να αφορούν τον ρόλο της μνήμης και του τραύματος, ίσως τελικά να ωφέλησε την παιδική και νεανική λογοτεχνία, καθώς κατόρθωσε να διαφοροποιηθεί και να ακολουθήσει έναν δρόμο ξεχωριστό από αυτόν της παραδοσιακής λογοτεχνίας. Η δεύτερη ανέλαβε, αμέσως μετά τα γεγονότα, να τα αποτυπώσει καθαρά και να αναδείξει όλες τις διαστάσεις του τραγικού γεγονότος, δίνοντας μυθιστορήματα που παρά τις όποιες προθέσεις τους, η αίσθηση του πολέμου, του πόνου και τις βίαιες ήταν εκείνη που κυριαρχούσε. Το στοιχείο αυτό εντοπίζεται, όπως είναι φυσικό, και στα πρώτα έργα της παιδικής λογοτεχνίας που γράφτηκαν από ανθρώπους που υπήρξαν μάρτυρες των πολεμικών γεγονότων που περιγράφουν. Η επιτυχία και η μεγάλη προσφορά της λογοτεχνίας για παιδιά και νέους έγκεινται στο γεγονός ότι κατάφερε, επιστρατεύοντας κυρίως τη μνήμη, να μην χαθεί τίποτε και να «μεταπλάσει την έννοια

403. Θ. Πυλαρινός, *ό.π.*, σ. 47.

της απώλειας σε ζωτικό στοιχείο για το αύριο», να ενσταλάξει δηλαδή στο αναγνωστικό της κοινό την ελπίδα και όχι τη συμφορά.⁴⁰⁴ Για αυτό άλλωστε, όπως φάνηκε και από τις παρατηρήσεις στα υπό εξέταση έργα, οι αναφορές στις μάχες και οι περιγραφές βίαιων σκηνών είναι εξαιρετικά περιορισμένες και δίνονται με τον κατάλληλο τρόπο. Επιπρόσθετα, το στοιχείο που κυριαρχεί είναι στο μεν ΣΑΣ ο πνευματικός και πολιτιστικός πλούτος, στο δεν ΚΝ ο ίδιος ο άνθρωπος. Όπως πολύ εύστοχα παρατηρεί ο Πυλαρινός «η παιδική λογοτεχνία ευνόησε τη συνέχεια. Ξεπέρασε τη στατικότητα του ιστορικού συμβάντος και τις πρώτες επιπτώσεις με την εμπάθειά τους [...] κατάργησε το τέλος. Το πεπερασμένο της ιστορικής πραγματικότητας. Η σκυτάλη θα δίνεται πια εσαεί με τον μύθο και χάρη στο μύθο. Πέτυχε, ωστόσο, να γεννήσει ερωτήματα και κάθε ερώτημα σημαίνει συνέχεια. [...] Έτσι πράγματι η Μικρασία ζει. Με την ομορφιά της και τα δεινά της»⁴⁰⁵.

Τα μυθιστορήματα που αναλύθηκαν στη παρούσα εργασία, των συγγραφέων Γ. Τασάκου και Ε. Δικαίου, επικεντρώνονται στο παραπάνω ιστορικό και χωροχρονικό πλαίσιο και πετυχαίνουν την ακριβή ανασύνθεση της ατμόσφαιρας των παραγμένων εκείνων χρόνων με την αποτύπωση των πολιτιστικών και πνευματικών συνθηκών καθώς και την ανάδειξη του κυρίαρχου κοινωνικού και πολιτικού κλίματος. Επιπλέον, υπακούουν στις απαιτήσεις του είδους τους, καθώς ο χρόνος της μυθιστορηματικής δράσης και αυτός της συγγραφής απέχουν μεγάλο διάστημα. Διαφοροποιούνται, ωστόσο, σε αρκετά σημεία, χωρίς όμως να αποκλίνουν ιδιαίτερα στον τρόπο παρουσίασης των καταστροφικών συμβάντων στη Μικρά Ασία και τα παρεπόμενά τους.

Σε ένα πρώτο επίπεδο, η πλοκή των έργων αξιοποιεί τις τρεις αλληλοδιαπλεκόμενες θεματικές που απαντώνται και στην νεοελληνική πεζογραφία, καθώς δεν παρεκκλίνει από την περιγραφή της ειρηνικής ζωής πριν την Καταστροφή, της τραγωδίας του πολέμου και του ξεριζωμού και της προσφυγιάς.

Όσον αφορά την πρώτη κατηγορία, τα στοιχεία που αντλήθηκαν από τα υπό ανάλυση αντικείμενα επιβεβαιώνουν τις πληροφορίες που προκύπτουν από την επίσημη ιστορική έρευνα. Το ελληνικό στοιχείο των αστικών κέντρων της Μικράς Ασίας και στη συγκεκριμένη περίπτωση της Σμύρνης υπήρξε έντονο και εξαιρετικά δραστήριο. Είχε καταλάβει σημαντικό τμήμα του εισαγωγικού και εξαγωγικού εμπορίου, του τραπεζικού συστήματος, της βιοτεχνίας και βιομηχανίας, ενώ μεγάλο

404. Θ. Πυλαρινός, *ό.π.*, σσ. 48-49.

405. Στο ίδιο, σ. 55.

ποσοστό του εργαζόταν ως ελεύθεροι επαγγελματίες (γιατροί, δικηγόροι, μηχανικοί, φαρμακοποιοί).⁴⁰⁶ Επιπλέον, οι αναφορές για την επικράτηση και καθιέρωση της ελληνική γλώσσα ως αυτή των εμπορών και της καλής κοινωνίας, σε σημείο μάλιστα που αρκετοί Έλληνες αγνοούσαν τη τουρκική αλλά και για εξέχοντα εκπαιδευτικά ιδρύματα, όπως το Ομήρειο Παρθεναγωγείο είναι ενδεικτικές του υψηλού πνευματικού και μορφωτικού επιπέδου των πρωταγωνιστών των έργων. Ο συνδυασμός των παραπάνω αποκαλύπτει μια υψηλή κοινωνική θέση και ένα ισχυρό γόητρο.

Ιδιαίτερη είναι και η έμφαση που δίνεται στη διαχρονικότητα, την υπεροχή και τη άρρηκτη συνέχεια του ελληνικού πολιτισμού, ιδίως στο πρώτο έργο, το οποίο μας μυεί ήδη από τον τίτλο του: το «σεντούκι» περιέχει «αμύθητης» αξίας βιβλία που παραπέμπουν στην αρχαιότητα και το μεγαλείο της. Γενικότερα, και στα δύο έργα δεν προβάλλεται το πολιτιστικό επίπεδο των άλλων λαών, με αποτέλεσμα να δημιουργείται η εντύπωση πως είναι πολιτιστικά κατώτεροι. Η Μικρασία, παρόλα αυτά, παρουσιάζεται ως ένας πολυπολιτισμικός τόπος που αποτελούσε πατρίδα διαφόρων εθνοτήτων που συμβίωναν ειρηνικά για αιώνες. Οι ανατολίτικες αλλά και δυτικές συνήθειες που εμφανίζονται να υιοθετούν οι ήρωες και των δύο ιστορικών αφηγημάτων, καθώς και η χρήση ιδιοματισμών και λέξεων της τουρκικής γλώσσας κάνουν έντονη και αισθητή την έννοια της συλλογικότητας και τον πολυεθνικό χαρακτήρα της περιοχής.

Ζωτικό κομμάτι της καθημερινής ζωής στη Μικρασία αποτελούν και οι σχέσεις Ελλήνων και Τούρκων. Και στα δύο μυθιστορήματα δίνεται έμφαση στην ειρηνική συνύπαρξη των δύο λαών πριν τον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο, αφού η συμμετοχή της Ελλάδας σε αυτών αποτέλεσε σημείο καμπής, όπως επιβεβαιώνουν και οι μαρτυρίες των αυτοπτών μαρτύρων. Οι Τούρκοι και οι Έλληνες μυθοπλαστικοί ήρωες ζούσαν μια ευτυχισμένη και ειρηνική ζωή, με τους ήρωες-παιδιά να λειτουργούν με μοναδικό γνώμονα την αθωότητα και την καλοσύνη, χωρίς ίχνος κακίας και μισαλλοδοξίας. Ιδιαίτερα, στο ΣΑΣ κεντρικό πυρήνα του έργου αποτελεί η δυνατή σχέση φιλίας της κεντρικής ηρωίδας και της Τουρκάλας φίλης της, στοιχείο που καθιστά δυνατή την προβολή της σχέσης Ελλήνων και Τούρκων όχι μόνον ως σχέση απλής συνύπαρξης, αλλά ως σχέση συμβίωσης⁴⁰⁷, κάτι άλλωστε που υποδηλώνεται και μέσω του τίτλου. Αυτή η κοινωνική και πολιτισμική συνύπαρξη με

406. Β. Καρδάσης, *ό.π.*, σ. 54.

407. Μ. Τσιγγενοπούλου, *ό.π.*, σ. 102.

τον παραδοσιακό «εχθρό» του ελληνικού έθνους προσδίδει διαλογικότητα στην αφήγηση, αλλά και το ανάλογο ιδεολογικό διακύβευμα⁴⁰⁸. Είναι χαρακτηριστικό, πως και στα δύο ιστορικά αφηγήματα η σκληρότητα του Τούρκου, ο φόβος και το μίσος για αυτόν, στοιχεία που προκύπτουν μέσω της περιγραφής των γεγονότων στα πλαίσια του πολέμου, δεν αποδίδονται ούτε προβάλλονται στον απλό, καθημερινό άνθρωπο, τον Τούρκο της καθημερινότητας που υπήρξε φίλος, συνοδοιπόρος και βοηθός σε δύσκολες στιγμές, αλλά στους εκπροσώπους της εξουσίας και σε έναν απρόσωπο φανατισμένο όχλο. Οι συγγραφείς δεν αποδίδουν αρνητικά χαρακτηριστικά γενικευμένα και αφοριστικά σε έναν ολόκληρο λαό, και αυτό είναι ένα από τα στοιχεία που προσδίδουν αντικειμενικότητα στα έργα τους και φανερώνουν και τις αντίστοιχες ιδεολογικές προθέσεις. Γενικότερα, εντοπίζονται πολύ λιγότερες εθνικιστικές και αντιτουρκικές διαθέσεις, συγκριτικά με τα υπόλοιπα έργα της θεματικής αυτής, καθώς η περιγραφή των Τούρκων δεν συνάδει ούτε ακολουθεί το προβλεπόμενο στερεότυπο του κακού, ύπουλου, μοχθηρού και κουτοπόνηρου Τούρκου ήρωα, αλλά είναι συνθετότερη.

Ιδιαίτερα σημαντική και στα δύο υπό εξέταση έργα είναι η περιγραφή των γεγονότων του πολέμου και της Καταστροφής. Η αφήγηση και για τα δύο έργα ξεκινάει από τον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο, ενσωματώνει τα τραγικά γεγονότα του '22, και στο ΣΑΣ ολοκληρώνει τον κύκλο με ένα άλμα στην αρχή του Β΄ Παγκοσμίου ενώ στο ΚΝ φτάνει μέχρι και τον μεσοπόλεμο. Είναι χαρακτηριστική η προσπάθεια και των δύο συγγραφέων για αντικειμενική θέαση της ιστορίας και μη μεροληπτική απόδοση των γεγονότων. Μια προσπάθεια που γίνεται ιδιαίτερα αισθητή όταν ομολογούνται, έστω και με πλάγιο τρόπο, οι οδυνηρές αλήθειες του πολέμου, τα έκτροπα που σημειώθηκαν από τον ελληνικό στρατό στη διάρκεια της μικρασιατικής εκστρατείας. Το θέμα αυτό είναι «απαγορευμένο» για τη νεοελληνική λογοτεχνία και πολλές φορές αποσιωπάται, ιδίως στα έργα που απευθύνονται σε παιδικό και νεανικό κοινό.⁴⁰⁹ Στο ΚΝ η αποκάλυψη γίνεται μέσω του Τούρκου αμαξά και δεν σχολιάζεται ούτε από τους πρωταγωνιστές ούτε από τον αφηγητή, ενώ στο ΣΑΣ περνά στον λόγο

408. Στο ίδιο, σ. 102.

409. Βλ. Β. Αποστολίδου, *ό.π.*, *χ.χ.*, σ. 8, όπου αναφέρει πως: «Τα συνηθέστερα 'ολισθήματα' μιας λογοτεχνικής αφήγησης είναι η αποσιώπηση γεγονότων ή πλευρών της ιστορικής πραγματικότητας, [...] ο τονισμός της βίας του αντιπάλου και η αποσιώπηση της βίας που άσκησε η συμπαθής στον αφηγητή πλευρά και πολλά άλλα».

του αφηγητή⁴¹⁰ και υπό το πρίσμα αυτό καθίσταται μη αμφισβητήσιμη και περισσότερο αντικειμενική, καθώς αποκτά μεγαλύτερο κύρος, πιστότητα και αληθοφάνεια.⁴¹¹

Επιπλέον, η εικόνα που δημιουργείται για τον Τούρκο-εχθρό, κατά την αφήγηση του πολέμου, είναι μεν αρνητική, δεν παγιώνεται όμως και τα όποια στερεότυπα που τη χαρακτηρίζουν τροποποιούνται και επαναπροσλαμβάνονται στην πορεία της αφήγησης. Γενικότερα, θα μπορούσαμε να παρατηρήσουμε πως η παιδική λογοτεχνία ακολουθεί και συμμορφώνεται με την τάση που εντοπίζεται στη νεοελληνική πεζογραφία μετά το 1960 και ιδίως από τα χρόνια της Μεταπολίτευσης, για αποδοχή και κατανόηση του Τούρκου ως εχθρού.⁴¹² Φράσεις και εικόνες διάσπαρτες στο σώμα των κειμένων φανερώουν πως οι βιαιότητες και οι ανεξέλεγκτες απάνθρωπες ενέργειες υπήρξαν αμοιβαίες και συντελέστηκαν στο πλαίσιο του πολέμου. Δεν κυριαρχεί μια εξιδανικευμένη αναπαράσταση του εθνικού εαυτού, ο εθνοκεντρικός λόγος παύει να έχει τον πρώτο λόγο, ενώ αποφεύγονται οι ωραιοποιήσεις και οι αποσιωπήσεις, στο περίγραμμα πάντοτε που αρμόζει με τη παιδική λογοτεχνία. Ιδιαίτερα το ΣΑΣ υιοθετεί μια πιο ρεαλιστική ματιά όσον αφορά την ερμηνεία και απόδοση των γεγονότων, μια στάση λιγότερο φορτισμένη συναισθηματικά και περισσότερο αντικειμενική, δεδομένου ότι προσπαθεί να κατανοήσει και να αναγνωρίσει την οπτική και τις πράξεις της αντίπαλης πλευράς, ενώ στο ευρύτερο πλαίσιο κριτικής που εντοπίζεται⁴¹³ αποδίδονται με ξεκάθαρο τρόπο ευθύνες και στην ελληνική πλευρά. Το τελευταίο δεν συμβαίνει στον ίδιο βαθμό στο ΚΝ, παρόλο που η πλοκή του έργου δεν θεμελιώνεται στερεοτυπικά στην θυματοποίηση της ελληνικής πλευράς και την αποκλειστική απόδοση των ευθυνών στον αντίπαλο. Αυτό προφανώς οφείλεται στο βιωματικό, όσον αφορά τα γεγονότα, υπόβαθρο των συγγραφέων και τη συναισθηματική εμπλοκή τους με όσα εξιστορούν. Ωστόσο, και οι δύο λογοτεχνικές αφηγήσεις συμφωνούν ως προς το ζήτημα της

410. Περισσότερα για τον ρόλο του αφηγητή και την αληθοφάνεια βλ. στο Ε. Ζήκου & Γ. Δ. Καψάλης, «Συγκριτική προσέγγιση παραδοσιακών και νεωτερικών στοιχείων σε κείμενα της ελληνικής παιδικής λογοτεχνίας», Εισήγηση στο 2^ο Εκπαιδευτικό Συνέδριο Γλώσσα, Σκέψη Στην Εκπαίδευση, Ιωάννινα 19-21 Οκτωβρίου, 2007, σσ. 5-6.

411. Θ. Κούγκουλος, & Τ. Κωτόπουλος, *ό.π.*, σ. 214.

412. Στο ίδιο, σ. 205.

413. Η χρήση μιας ιστορικής ή κοινωνικής πραγματικότητας ως 'σκηνικό' στη λογοτεχνία, «ενέχει απαραίτητα την διάσταση της κριτικής, είτε άμεσης και δηλωμένης είτε υπόρρητης και υπαινικτικής», Α. Πανσέληνος, *ό.π.*

απόδοσης ευθυνών σε έναν «τρίτο», κοινό εχθρό και των δύο πλευρών. Παρά το γεγονός πως αποτελεί συνήθη πρακτική, ειδικά στα έργα της θεματικής αυτής, η απαγγελία κατηγοριών στη μία ή η άλλη πλευρά, οι συγγραφείς στη προκειμένη περίπτωση επιλέγουν να μη φανούν μεροληπτικοί. Αν και τίθεται το ζήτημα της ευθύνης της ελληνικής ηγεσίας, ως «αποδιοπομπαίος τράγος» λειτουργούν οι Μεγάλες Δυνάμεις. Το μεγαλύτερο μερίδιο ευθυνών πέφτει σε αυτές και η επέμβαση τους στο ελληνοτουρκικό ζήτημα καταγγέλλεται ως υποκινούμενη από οικονομικά συμφέροντα.

Επιπρόσθετα, ιδιαίτερο ρόλο στον χαρακτήρα των έργων διαδραματίζει το ιδεολογικό υπόβαθρο των συγγραφέων, μιας και οι έννοιες της ιδεολογίας και της παιδικής λογοτεχνίας είναι άρρηκτα συνδεδεμένες μεταξύ τους. Άλλωστε, *«τα λογοτεχνικά κείμενα αποτελούν ένα είδος αναπαράστασης της πολιτισμικής πραγματικότητας μέσα από την οποία τα άτομα τα υποκείμενα αλλά και τα σύνολα την επεξεργάζονται, τη μοιράζονται, τη διαδίδουν, αποκαλύπτουν τον ιδεολογικό και πολιτιστικό χώρο στον οποίο και τοποθετούνται»*⁴¹⁴. Η ιδεολογία, όχι μόνο πολλών έργων της παιδικής και νεανικής λογοτεχνίας αναφορικά με τα γεγονότα του 1922 αλλά και του ελληνικού έθνους-κράτους γενικότερα, θεμελιώνεται πάνω στην απόλυτη υπαιτιότητα του Τούρκου-αντιπάλου για την Καταστροφή.⁴¹⁵ Εκείνο που διακατέχει, όμως, τα συγκεκριμένα έργα, είναι η προσπάθεια διατήρησης μιας αντικειμενικής και αμερόληπτης στάσης όσον αφορά την περιγραφή των γεγονότων και την απόδοση ευθυνών.

Είναι διάχυτη στην κειμενική αφήγηση και των δύο έργων η αντιπολεμική αντίληψη και η φιλειρηνική διάθεση. Μηνύματα εναντίον του πολέμου και υπέρ της ειρηνικής συνύπαρξης και συναδέλφωσης των λαών κυριαρχούν στο κειμενικό σώμα των δύο έργων και κάνουν αισθητή τη παρουσία τους, ιδιαίτερα στον τρόπο με τον οποίο εκλαμβάνεται, παρουσιάζεται και αποτιμάται το εθνικό όραμα της Μεγάλης Ιδέας. Ας μην ξεχνάμε, πως η Μικρασιατική τραγωδία αποτελεί ένα από τα πιο βαθιά τραύματα της ελληνικής κοινωνίας. Είναι ένα τραύμα, λοιπόν, που εάν δεν το προσεγγίσουμε με τις πραγματικές του διαστάσεις, αυτή του πολέμου καθώς επίσης και αυτή των αμοιβαίων αγριστήτων, αλλά με κύριο γνώμονα το δικό μας *υποφέρειν*, δεν είναι δυνατό να ιστοριοποιηθεί, να κατανοηθεί, δηλαδή, και να επουλωθεί και

414. Φ. Αμπατζοπούλου, όπως παρατίθεται στο: Α. Καρακίσιος & Ε. Καρασαββίδου, «Αναπαραστάσεις του μετανάστη στο παιδικό μυθιστόρημα», *Κείμενα*, τχ. 3 (Δεκέμβριος 2005), σ. 1.

415. Μ. Καραφώτη-Χατζέλλη, *ό.π.*, σ. 112.

με τη σειρά του να αποτελέσει πηγή ιστορικής συνείδησης.⁴¹⁶ Η προσπάθεια προώθησης ιδεολογικών μηνυμάτων που δεν διαιωνίζουν τη ρητορική του μίσους απέναντι στον Τούρκο «αιώνιο εχθρό», καταδικάζουν την τακτική του πολέμου και καταδεικνύουν τις μοναδικές επιπτώσεις που έχει, τις αρνητικές, είναι ιδιαίτερα σημαντική και καθοριστική, αν αναλογιστούμε πως το λογοτεχνικό κείμενο ασκεί έργο διαπαιδαγώγησης και επηρεάζει τον αναγνώστη-παιδί μετασχηματίζοντας, με τον τρόπο αυτό, τη προσωπικότητά του⁴¹⁷. Όπως αναφέρει, άλλωστε, και η Μ. Κανατσούλη⁴¹⁸: « [...] η λογοτεχνία [...] στη περίπτωση των παιδιών διαμορφώνει τις απόψεις τους ή και ακόμη και αυτά τα ίδια».

Οι συγγραφείς των εξεταζόμενων έργων, με επαρκή ιστοριογραφική τεκμηρίωση αλλά και χρήση αυτοβιογραφικών στοιχείων, διαχειρίζονται το τόσο καθοριστικό ιστορικό γεγονός, που σφράγισε την πορεία του παροικιακού ελληνισμού, αποτυπώνοντας το μυθοπλαστικά και καταγράφοντας το ανθρώπινο περιεχόμενο της Μικρασιατικής συμφοράς. Το ΚΝ δεν εστιάζει τόσο σε πολιτικά και ιστορικά στοιχεία και τεκμήρια που οδηγούν σε αναζητήσεις για την απόδοση ευθυνών, αλλά αποδίδει, κυρίως, περιστατικά της καθημερινότητας των ηρώων στη περιοχή, τα οποία λειτουργώντας ως ιστορικά ντοκουμέντα μεταφέρουν την κατάσταση που επικρατούσε πριν αλλά και κατά τη διάρκεια της Καταστροφής. Το έργο αποτυπώνει την ανθρώπινη διάσταση ενός καθοριστικού ιστορικού γεγονότος, την δραματική αλλαγή που υφίστανται οι άνθρωποι κατά τη διάρκεια ενός τραγικού πολέμου, την υπεροχή του ενστίκτου της επιβίωσης και την ψυχική δύναμη.⁴¹⁹ Στο ΣΑΣ, από την άλλη, φαίνεται πως μείζων στόχος της συγγραφέως αποτελεί η θεμελίωση της αφήγησης σε μια έγκυρη και πλήρη ιστορική βάση και η τεκμηρίωση της ιστορικότητας της συγκεκριμένης εποχής, γεγονός που επιβεβαιώνεται και από την παράθεση στο τέλος του βιβλίου της συναφούς βιβλιογραφίας που χρησιμοποιήθηκε⁴²⁰. Η ακριβής αποτύπωση του ελληνικού πολιτικού, κοινωνικού και ιστορικού βίου της εξιστορούμενης περιόδου προσφέρει στον αναγνώστη τη δυνατότητα μιας σφαιρικής θεώρησης των γεγονότων, κριτικής αποτίμησης της

416. Α. Λιάκος, *ό.π.*, 2007, σσ. 225-226.

417. Γ. Παπαδάτος, *Παιδικό Βιβλίο και φιλαναγνωσία*, Πατάκης, Αθήνα 2009, σ. 74.

418. Μ. Κανατσούλη, *ό.π.*, 2002, σ. 18.

419. Μ. Καραφώτη-Χατζέλλη, *ό.π.*, σ. 96.

420. Βλ. Ε. Ζήκου & Γ. Δ. Καψάλης, *ό.π.*, σ. 5, όπου αναφέρεται πως, «Οι σύγχρονοι έλληνες μυθιστοριογράφοι [...] προκειμένου να στηρίξουν την ιστορική αλήθεια, επικαλούνται κάποτε ιστορικές πηγές που παρατίθενται στο παράρτημα του βιβλίου».

κατάστασης και εμπλοκής στον κόσμο του έργου.⁴²¹ Η διαφορά αυτή οπτικής και εστίασης στα εξιστορούμενα γεγονότα αλλά και στόχευσης ενδεχομένως να έχει τις ρίζες της στα ίδια τα βιώματα των συγγραφέων. Η Ε. Δικαίου, όντας ένας άνθρωπος που *«γεννήθηκε και μεγάλωσε στον προσφυγικό συνοικισμό»*, σε ένα σπίτι όπου *«άλλη κουβέντα δεν είχαν απ' την πατρίδα που απόμεινε τόσο άδικα ολομόναχη στη λεηλατημένη γη της Ιωνίας»* και *«τα πρώτα τραγούδια που άκουσε ήταν σμυρνείκα και τη Σταχτοπούτα στα πρώτα της παραμύθια την λέγανε Ταχταπιτουρού»*⁴²², είναι φυσικό και αναμενόμενο να εμπλέκεται συναισθηματικά και να εστιάζει στον ανθρώπινο παράγοντα, ενώ η Τ. Τασάκου που *«δεν μεγάλωσε σε ένα σπίτι με μνήμες και διηγήσεις»* και *«ό,τι γνώριζε, το γνώριζε απ' την επίσημη ιστορία και τη λογοτεχνία»* δημιουργεί ένα άρτιο ιστορικό, κοινωνικό και πολιτικό πλαίσιο, αποδίδει πιστά το περιρρέον κλίμα της εποχής και προσεγγίζει το όλο θέμα από τη σκοπιά της πολιτιστικής κληρονομιάς αφού *«κάποια στιγμή, σκεπτόμενη το όλο ζήτημα, διαπίστωσε πως στη γη της Μικρασίας γεννήθηκαν ο Όμηρος, ο Ηρόδοτος, ο Αλκμάν, ο Ηράκλειτος [...] γεννήθηκαν το έπος, η λυρική ποίηση, η ιστορία, η φιλοσοφία [...] η σύμπτωση αυτή της φάνηκε συγκλονιστική και αποφάσισε να γράψει για αυτά τα σεντέφια»*⁴²³. Κοινό τόπο, ωστόσο, και των δύο έργων αποτελεί η ακρίβεια και πιστότητα των ιστορικών γεγονότων, κάτι το οποίο αποδεικνύεται και από την ανάλυση και σύγκριση με τις επίσημες ιστορικές πηγές που πραγματοποιήθηκε σε προηγούμενο κεφάλαιο της εργασίας.

Οι συνθήκες άφιξης, παραμονής και προσαρμογής των προσφύγων στην Ελλάδα αποδίδονται με τους ίδιους όρους και στα δύο βιβλία, επιβεβαιώνοντας με τον τρόπο αυτό και την επίσημη ιστοριογραφία. Περιγράφονται γλαφυρά τα αδιέξοδα των προσφύγων στην νέα τους πατρίδα, το κοινωνικό χάσμα, ο αγώνας τους για τη δημιουργία μιας νέας ζωής και ταυτότητας και η ανάγκη διατήρησης του χαμένου γενέθλιου τόπου μέσω της μνήμης και της διήγησης. Αμφότερα τα έργα συμφωνούν ως προς τον τρόπο με τον οποίο το εσωτερικό «άλλο» αντιμετωπίζεται από τον αυτόχθονα πληθυσμό, αλλά και ως προς τρόπο που οι πρόσφυγες βλέπουν τους Έλληνες. Η αποδοχή, η αρμονική συμβίωση και η ισότιμη συνεργασία που

421. Μ. Τσιγγενοπούλου, *ό.π.*, σ. 114.

422. Ε. Δικαίου, «Μιλούν συγγραφείς που έγραψαν για το Μικρασιατικό Ελληνισμό», Μ. Κοντολέων (Επιμ.), στο *Διαδρομές στο χώρο της λογοτεχνίας για παιδιά και νέους*, τ.26, αυτοέκδοση, Αθήνα 1992, σ. 146.

423. Βλ. Συνέντευξη της Τ. Τασάκου στην Α. Βαρελλά, στο *Διαδρομές στο χώρο της λογοτεχνίας για παιδιά και νέους*, τ.84, Ψυχογιός, Αθήνα 2006, σ. 75.

επιδιώκεται από τους Μικρασιάτες στη νέα τους πατρίδα, όχι μόνο δεν επιτυγχάνεται, αλλά αντί αυτής βιώνουν τον ρατσισμό, εισπράττουν απαξιωτικούς χαρακτηρισμούς και δέχονται μέχρι και επιθέσεις κατά της ζωής και της περιουσίας τους, όπως βλέπουμε να συμβαίνει στα ΚΝ. Αξίζει να παρατηρήσουμε πως στο έργο αυτό το κομμάτι της υποδοχής και ενσωμάτωσης των προσφύγων στην ελληνική κοινωνία είναι έξοχα τεκμηριωμένο και αναπτυγμένο σε μεγαλύτερο βαθμό ενώ αποδίδεται λεπτομερέστατα και ρεαλιστικότερα σε σχέση με το ΣΑΣ και αυτό οφείλεται, προφανώς, στο βιωματικό υπόβαθρο του έργου, στις μνήμες της οικογένειας της συγγραφέα που ενσωματώνονται σε αυτό και αποτελούν την βασική πηγή δημιουργίας του. Χαρακτηριστικός είναι και στα δύο έργα ο τρόπος αντίδρασης των προσφύγων, οι οποίοι αντιτάσσουν ως άμυνα, στη περίπτωση του ΣΑΣ, το μεγαλείο και την υπεροχή του ιωνικού πολιτισμού και στο ΚΝ, το ήθος, την αξιοπρέπεια και την πρότερη κοινωνική τους θέση.

Ως γενικό συμπέρασμα καταθέτουμε το γεγονός πως πρόκειται για δύο άρτια ιστορικά αφηγήματα, που διαχειρίζονται με τον απαραίτητο σεβασμό και λεπτότητα το ευαίσθητο, ακόμη και σήμερα, θέμα της Μικρασιατικής Καταστροφής. Τα ιστορικά γεγονότα αναπλάθονται μυθιστορηματικά, με τον κατάλληλο ρεαλισμό και αληθοφάνεια, παραμένοντας κατά τον τρόπο αυτό κοντά στα δεδομένα της επίσημης ιστορικής έρευνας. Απουσιάζουν οι υπερβολές πατριωτικής έξαρσης, ο φανατισμός, η στείρα πατριδολατρία και η απόκρυψη της ιστορικής αλήθειας, ενώ επίσης καλλιεργείται ένα γενικότερο κλίμα φιλίας και συναδέλφωσης ανάμεσα στους δύο λαούς. Επιπλέον, όπως προκύπτει από τη μελέτη τους, στα δύο αυτά έργα εντοπίζονται προσπάθειες ανανεωτικών τάσεων, επιβεβαιώνοντας με τον τρόπο αυτό τους θεωρητικούς της παιδικής λογοτεχνίας, που τη τελευταία εικοσαετία κάνουν λόγο για νέους τρόπους διαχείρισης του ιστορικού υλικού και νέες μορφές αφήγησης και αξιοποίησης στη λογοτεχνία της επίσημης εθνικής ιστορίας, γεγονός που συντελέστηκε και υπό την επιρροή πολιτικών και κοινωνικών μεταβολών, ιδεολογικών αναπαραστάσεων και λογοτεχνικών ρευμάτων. Το ΚΝ, όντας έργο των πρώτων χρόνων της δεκαετίας του 1990 δεν ενσωματώνει τις εξελίξεις αυτές σε τέτοιο βαθμό όσο το ΣΑΣ, όπου οι παραπάνω ισχυρισμοί βρίσκουν άμεση εφαρμογή στην πολυφωνική αφήγηση, με τις πολλές και διαφορετικές φωνές εστίασης, τους συμβολισμούς και τις αντιθέσεις, καθώς και στη διάθεση κριτικής του εθνοκεντρικού

λόγου και προαγωγής του πολιτισμικού πλουραλισμού.⁴²⁴ Όλα αυτά χρησιμοποιούνται στη προσπάθεια καλλιέργειας πολιτικής και όχι μονάχα ιστορικής συνείδησης και αντικειμενικής θέασης και εξιστόρησης των γεγονότων.

Όπως προαναφέρθηκε και σε προγενέστερο κομμάτι της εργασίας, δεν έχουν διεξαχθεί ειδικές έρευνες και μελέτες, πλην ορισμένων, αναφορικά με τα βιβλία της παιδικής και νεανικής λογοτεχνίας που υπάγονται στον κύκλο της Μικράς Ασίας και διαδίδουν την ιστορική διήγηση του γεγονότος της Καταστροφής.⁴²⁵ Και αυτό ίσως και να σχετίζεται με τη καθυστέρηση στην αξιοποίηση του θέματος αυτού από τη λογοτεχνία για παιδιά και νέους, μιας και η σχέση του ίδιου θέματος με την νεοελληνική λογοτεχνία έχει αποτελέσει αντικείμενο εργασιών, ερευνών ακόμη και βιβλίων. Αυτό που μπορούμε να πούμε με βεβαιότητα είναι πως η εργασία αυτή αποτελεί μια πρώτη, μικρή προσπάθεια διερεύνησης του θέματος, ενός θέματος που παρουσιάζει εξαιρετικό ενδιαφέρον και έχει να δώσει πολλά. Ευελπιστούμε να αποτελέσει μια χρήσιμη ψηφίδα σε μελλοντικές ερευνητικές απόπειρες και να συνεισφέρει στη μελέτη της θεματικής αξιοποίησης του γεγονότος της Μικρασιατικής Καταστροφής στο χώρο του παιδικού βιβλίου. Το θέμα αυτό, άλλωστε, δεν έχει εξεταστεί αυτόνομο. Ορισμένα μονάχα βιβλία που αφηγούνται τα γεγονότα του 1922 έχουν αποτελέσει αντικείμενο μελέτης στο πλαίσιο εργασιών που εξετάζουν ευρύτερα θέματα όπως η διαμόρφωση εικόνων για τον εθνικό «εαυτό» και τους εθνικούς «άλλους», η απεικόνιση του Τούρκου ήρωα ως θέμα της σύγχρονης εφηβικής λογοτεχνίας κ.ά. Διαπιστώνουμε, επομένως, πως αποτελεί ένα θέμα που απαιτεί συστηματική μελέτη, όσον αφορά την αποτύπωση τόσο του ιστορικού γεγονότος, αυτού καθ' εαυτόν, όσο και των επιμέρους διαστάσεων του όπως της προσφυγιάς, αφού η ιστορία του νεότερου ελληνισμού «είναι μια ιστορία προσφυγιάς και μια ιστορία με χαμένες πατρίδες»⁴²⁶.

Η τραυματική εμπειρία της προσφυγιάς των Ελλήνων της Μικράς Ασίας είναι δυνατό να αναχθεί στο σήμερα και να παραλληλισθεί με αντίστοιχες καταστάσεις της σύγχρονης εποχής.⁴²⁷ Άλλωστε, η προσφυγιά, όπως πολύ εύστοχα παρατηρεί η Κανατσούλη «όσο και αν συνδέθηκε τουλάχιστον στο μυαλό των Ελλήνων με τη δική

424. Μ. Τσιγγενοπούλου, *ό.π.*, σ. 103.

425. Β. Αναγνωστόπουλος, *ό.π.*, 2001, σ. 206.

426. Μ. Κανατσούλη, *Αμφίσημα της παιδικής λογοτεχνίας (Ανάμεσα στην ελληνικότητα και την πολυπολιτισμικότητα)*, Σύγχρονοι Ορίζοντες, Αθήνα 2002, σ. 75.

427. Ε. Ηλία, *ό.π.*, σ. 312.

τους ιστορία, είναι ένα δράμα πανανθρώπινο, παγκόσμιο».⁴²⁸ Σήμερα εντασσόμαστε όσο ποτέ άλλοτε σε ένα πλαίσιο μεγάλων μετακινήσεων πληθυσμών, με την Ελλάδα να αποτελεί την κατεξοχήν χώρα υποδοχής των προσφυγικών ροών της Μέσης Ανατολής. Θα άξιζε ερευνητικά η διερεύνηση του τρόπου αποτύπωσης της εμπειρίας των σημερινών προσφύγων στη παιδική λογοτεχνία, κυρίως των παιδιών μιας και στα περισσότερα έργα της παιδικής λογοτεχνίας τα γεγονότα αποδίδονται μέσα από την παιδική ματιά, η σύνδεση αλλά και η σύγκρισή τους με τις αντίστοιχες εμπειρίες των γεγονότων του 1922. Ιδιαίτερο ερευνητικό ενδιαφέρον θα παρουσιάζει, μάλιστα, να δούμε τις απεικονίσεις των σημερινών προσφυγόπουλων εκτός από τη λογοτεχνία, και στα ΜΜΕ, που διαδραματίζουν έναν κεντρικό ρόλο στη ζωή μας. Για το τελευταίο μάλιστα, έχει αρχίσει ήδη να συγκροτείται σχετική βιβλιογραφία.⁴²⁹

428. Στο ίδιο, σ. 96.

429. Βλ. N. Tsitsanoudis – Mallidis, & E. Derveni, «Emotive language: Linguistic depictions of the three year-old drowned refugee boy in the Greek journalistic discourse», στο *INTERFACE*, Journal of European Languages and Literatures, τχ. 6, National Taiwan University 2018. και N. Τσιτσανούδη-Μαλλίδη (επιμ.), *Η διαχείριση του πόνου στη δημόσια σφαίρα - Από τη νηπιακή ηλικία έως την ενηλικίωση*, Προπομπός, Αθήνα 2012.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

- **Πρωτογενής πηγές**

Δικαίου Ε., *Τα κοριτσάκια με τα ναυτικά*, 2^η έκδ., εκδ. Πατάκη, Αθήνα 2000.

Τασάκου Τ., *Το σεντούκι με τα αμύθουτα σεντέφια*, εκδ. Κέδρος, Αθήνα 2004.

- **Δευτερογενής πηγές**

Αγτζίδης Β., «Οι πρόσφυγες του '22 στη Μητέρα-Πατρίδα. Οι δικοί μας Παλαιστίνιοι», στο Γ. Κόκκινος κ.ά., *Το τραύμα και οι πολιτικές της μνήμης*, εκδ. Ταξιδευτής, Αθήνα 2010.

Αμπατζοπούλου Φ., *Η γραφή και η βάσανος. Ζητήματα λογοτεχνικής αναπαράστασης*, εκδ. Πατάκης, Αθήνα 2000.

Αναγνωστόπουλος Β., «Ο Μικρασιατικός Ελληνισμός και η Παιδική Λογοτεχνία», στο *Διαδρομές στο χώρο της λογοτεχνίας για παιδιά και νέους*, τ.26, Αυτοέκδοση, Αθήνα 1992.

Αναγνωστόπουλος Β., «Η ιστορική μνήμη για το μείζονα ελληνισμό μέσα στην παιδική λογοτεχνία», *Διαδρομές*, τ. 57, εκδ. Καστανιώτης, Αθήνα 2000.

Αναγνωστόπουλος Β., *Ιδεολογία και παιδική λογοτεχνία* (Έρευνα και θεωρητικές προσεγγίσεις), 1 τμ., εκδ. Καστανιώτης, Αθήνα 2001.

Αναγνωστόπουλος Β., *Γλώσσα και Λογοτεχνία στην εκπαίδευση*, εκδ. Καστανιώτης, Αθήνα 2003.

Αναγνωστόπουλος Β., «Το Ελληνικό Παιδικό/ Νεανικό Μυθιστόρημα από το 1980 έως σήμερα: Γενική και Ειδική Θεώρηση», στο Τ. Τσιλιμένη (Επιμ.), *Σύγχρονο Παιδικό – Νεανικό Μυθιστόρημα*, εκδ. Σύγχρονοι Ορίζοντες, Αθήνα 2004.

Αναγνωστόπουλος Β., *Τάσεις και εξελίξεις της παιδικής λογοτεχνίας*, Εκδόσεις των φίλων, Αθήνα 2008 (15^η έκδοση).

Αναγνωστοπούλου Δ., «Εικόνες του Άλλου και αναπαραστάσεις της ετερότητας σε σύγχρονα εφηβικά μυθιστορήματα», στο *Δια-κείμενα*, τ. 12, Θεσσαλονίκη 2010. Διαθέσιμο στο: [<http://dia-keimena.frl.auth.gr/images/stories/intertextes-12.pdf>].

- Ανδριώτης Κ., «Οι πρόσφυγες. Η άφιξη και τα πρώτα μέτρα περίθαλψης», στο Β. Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770 -2000. Από την Αβασίλευτη Δημοκρατία στη Δικτατορία της 4^{ης} Αυγούστου*, 7 τμ., εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003.
- Ανδριώτης Κ., «Οι πρόσφυγες του '22» και «Το πρώτο διάστημα», στο Α. Καραπάνου (επιμ.), *Η αττική γη υποδέχεται τους πρόσφυγες του '22*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2006.
- Αποστολόπουλος Φ., (επιμ.), *Η Έξοδος. Μαρτυρίες από τις επαρχίες των Δυτικών παραλίων της Μικρασίας*, 1 τμ., Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών, Αθήνα 1980.
- Αποστολίδου Β., «Λαϊκή μνήμη και δομή της αίσθησης στην πεζογραφία για τον Εμφύλιο. Από την καγκελόπορτα στην καταπάτηση», στο *Ιστορική πραγματικότητα και Νεοελληνική Πεζογραφία (1945-1995): 7 και 8 Απριλίου 1995*, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας (ιδρυτής: Σχολή Μωραΐτη), Αθήνα 1997.
- Αποστολίδου Β., *Τραύμα και Μνήμη. Η πεζογραφία των πολιτικών προσφύγων*, εκδ. Πόλις, Αθήνα 2010.
- Αποστολίδου Β., «Λογοτεχνία και ιστορία. Μια σχέση ιδιαίτερα σημαντική για τη λογοτεχνική εκπαίδευση», στο *Πρόσθετο ψηφιακό υλικό για τη διδασκαλία των Νέων Ελληνικών: Εικονική περιήγηση της λογοτεχνίας στον γεωγραφικό χώρο και στον ιστορικό χρόνο*, Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας του Υπουργείου Έρευνας, Παιδείας και Θρησκευμάτων, Αθήνα χ.χ. Διαθέσιμο στο: [http://www.greeklanguage.gr/digitalResources/assets/img/literature/education/literature_history/apostolidou-literature-history.pdf].
- Αυτοβιογραφία Προσφύγων Κοριτσιών. Παιδικά Περιγραφαί των διωγμών της Μικρασίας*. Διεθνής Σύνδεσμος Γυναικών, Αθήνα 1926.
- Αχλάδη Ε., «Από τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο μέχρι την ελληνική διοίκηση: Το τέλος της κοσμοπολίτικης Σμύρνης», στο Μ. Κ. Σμυρνέλη (επιμ.), *Σμύρνη, η λησμονημένη πόλη; 1830-1930: Μνήμες ενός μεγάλου μεσογειακού λιμανιού*, εκδ. Μεταίχμιο, Αθήνα 2008.
- Βακαλόπουλος Α., *Νεοελληνική Ιστορία 1204-1985*, εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2000.
- Βάμβουκας Μ., *Εισαγωγή στην Ψυχοπαιδαγωγική έρευνα και μεθοδολογία*, εκδ. Γρηγόρη, Αθήνα, 1988.
- Βάρλας Μ., «Η διεκδίκηση της Μικράς Ασίας από την Ελλάδα», στο Ε. Μπουντούρη (επιμ.), *Henri-Paul Boissonas. Μικρά Ασία 1921*, Ίδρυμα Μείζονος Ελληνισμού, Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα 2002.

- Βασιλαράκης Ι., «Επιλεγόμενα σε (Παρα)μυθικές μεταπλάσεις του Ξεριζωμού», *Η λέξη*, 112, Νοέμβρης-Δεκέμβρης 1992.
- Berrelson B., *Content Analysis in Communications Research*, Hather Publishing Company, New York, 1971.
- Γαβριηλίδου Σ., «Αναπαριστώντας οδυνηρά ιστορικά γεγονότα σε εικονογραφημένα βιβλία για παιδιά: Το περιεχόμενο ως Ιστορία», *Κείμενα*, τχ. 25 (3 Ιουλίου 2017). Διαθέσιμο στο: [http://keimena.ece.uth.gr/main/index.php?option=com_content&view=article&id=397:t25-gavrihlidou&catid=69:-25&Itemid=105].
- Γιάκος Δ., *Ιστορία της ελληνικής παιδικής λογοτεχνίας*, εκδ. Παπαδήμας, Αθήνα 1993.
- Γιαννακόπουλος Γ., «Η Ελλάδα στη Μικρά Ασία, το χρονικό της μικρασιατικής περιπέτειας 1919-1922», στο Β. Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του νέου Ελληνισμού 1700-2000. Από το κίνημα στον Γουδί ως τη Μικρασιατική Καταστροφή*, τ. 6^{ος}, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003.
- Γιαννακόπουλος Γ., «Από το θρίαμβο στη τραγωδία (1912-1922)», στο Ν. Κ. Χατζηγεωργίου (Επιμ.), *Χαμένες πατρίδες. Σμύρνη: Η μητρόπολη του μικρασιατικού ελληνισμού*, Τα Νέα, Αθήνα 2002.
- Γιανουλόπουλος Γ., «Εξωτερική πολιτική στις αρχές του 20^{ου} αιώνα», στο Χ. Χατζηιωσήφ (Επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα. Όψεις πολιτικής και οικονομικής Ιστορίας, 1900-1940*, εκδ. Βιβλιόραμα, Αθήνα 2009.
- Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ., «Μιλούν συγγραφείς που έγραψαν για το Μικρασιατικό Ελληνισμό», Μ. Κοντολέον (Επιμ.), στο *Διαδρομές στο χώρο της λογοτεχνίας για παιδιά και νέους*, τ.26, Αυτοέκδοση, Αθήνα 1992.
- Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ., «Γράφοντας ιστορικά μυθιστορήματα», στο Α. Κατσίκη-Γκίβαλου (Επιμ.), *Παιδική λογοτεχνία, θεωρία και πράξη*, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 1993.
- Δεληβοριάς Α., «Υπάρχουμε όσο θυμόμαστε», συνέντευξη στη Ν. Μπαστέα, *Τα Νέα*, Αθήνα 1997. Διαθέσιμο στο: [http://www.tanea.gr/news/greece/article/3962352/?iid=2#externaldisquss_di].
- Δελώνης Α., *Ελληνική Παιδική Λογοτεχνία: 1835-1985, Από τις πρώτες ρίζες μέχρι σήμερα*, εκδ. Ηράκλειτος, Αθήνα 1986.
- Demirözü D., «Το 1922 και η προσφυγιά στην ελληνική και την τουρκική αφήγηση», στο *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, τ. 17, Αθήνα 2011. Διαθέσιμο στο: [http://epublishing.ekt.gr/el/11921/Δελτίο-Κέντρου-Μικρασιατικών-Σπουδών/11938].

- Δικαίου Ε., «Μιλούν συγγραφείς που έγραψαν για το Μικρασιατικό Ελληνισμό», Μ. Κοντολέων (Επιμ.), στο *Διαδρομές στο χώρο της λογοτεχνίας για παιδιά και νέους*, τ.26, Αυτοέκδοση, Αθήνα 1992.
- Δικαίου Ε., συνέντευξη στη Α. Βαρελλά στο *Διαδρομές στο χώρο της λογοτεχνίας για παιδιά και νέους*, τ.49, Αυτοέκδοση, Αθήνα 1998.
- Δικαίου Ε., «Πατρίδες της ψυχής», στο *Διαδρομές στο χώρο της λογοτεχνίας για παιδιά και νέους*, τ.57, Αυτοέκδοση, Αθήνα 2000.
- Δημητρόπουλος Ε., *Εισαγωγή στη μεθοδολογία της επιστημονικής έρευνας*, εκδ. Έλλην, Αθήνα, 1994.
- Διαδρομές στο χώρο της λογοτεχνίας για παιδιά και νέους*, Αθήνα 1986-2017.
- Εξερτζόγλου Χ., «Η ιστορία της προσφυγικής μνήμης», στο Α. Λιάκος (Επιμ) *Το 1922 και οι πρόσφυγες. Μια νέα ματιά*, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα 2011.
- Fleishman A., *The English Historical Novel, from Walter Scott to Virginia Woolf*, The John Hopkins Press, Baltimore and London 1971.
- Ζερβού Α., *Λογοκρισία και Αντιστάσεις στα κείμενα των παιδικών μας χρόνων, Ανάγνωση από μίαν ενήλικη*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα 1993.
- Ζήκου Ε. & Καψάλης Γ. Δ., «Συγκριτική προσέγγιση παραδοσιακών και νεωτερικών στοιχείων σε κείμενα της ελληνικής παιδικής λογοτεχνίας», Εισήγηση στο 2ο Εκπαιδευτικό Συνέδριο «Γλώσσα, Σκέψη Στην Εκπαίδευση», Ιωάννινα 19-21 Οκτωβρίου, 2007. Διαθέσιμο στο: [<http://ipeir.pde.sch.gr/educonf/2/07LogotehniaKeIstoria/zikou/zikou.pdf>].
- Georgelin H., *Σμύρνη. Από τον κοσμοπολιτισμό έως τους εθνικισμούς*, εκδ. Κέδρος, Αθήνα 2007.
- Ηλία Ε., «Το '22 ως ιστορικό αφηγηματικό πλαίσιο σε ελληνικά παιδικά – νεανικά μυθιστορήματα της τελευταίας εικοσαετίας με διεθνή αναγνώριση», στο Γ. Τσιλιμένη (Επιμ.), *Το σύγχρονο ελληνικό παιδικό – νεανικό μυθιστόρημα*, εκδ. Σύγχρονοι Ορίζοντες, Αθήνα 2004.
- Housepian Dobkin M., *Σμύρνη 1922*, εκδ. Δήλος, Αθήνα 1998.
- Horton G., *Αναφορικά με την Τουρκία, η κατάρα της Ασίας. προξενικά ντοκουμέντα των ΗΠΑ*, εκδ. Λιβάνη, Αθήνα 1992.

- Θρύλος Α., «Πηνελόπη Δέλτα», *Νέα Εστία*, τ. 376, Αθήνα 1943. Διαθέσιμο στο [<http://www.ekebi.gr/magazines/flipbook/showissue.asp?file=68513&code=1008>].
- Καλλέργης Η., *Προσεγγίσεις στην Παιδική Λογοτεχνία*, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 1995.
- Κανατσούλη Μ., *Ιδεολογικές διαστάσεις της Παιδικής Λογοτεχνίας*, Τυπωθύτω, Αθήνα 2000.
- Κανατσούλη Μ., *Αμφίσημα της παιδικής λογοτεχνίας (Ανάμεσα στην ελληνικότητα και την πολυπολιτισμικότητα)*, εκδ. Σύγχρονοι Ορίζοντες, Αθήνα 2002.
- Κανατσούλη Μ., *Εισαγωγή στη θεωρία και κριτική της παιδικής λογοτεχνίας*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2002.
- Κανατσούλη Μ., *Σύγχρονη ελληνική λογοτεχνία για εφήβους: οδεύοντας σε μια αβέβαιη ενηλικίωση(;)*, Ανακοίνωση στο Ε΄ Συνέδριο της Ευρωπαϊκής Εταιρείας Νεοελληνικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 2012. Διαθέσιμο στο: [http://www.lit.auth.gr/sites/default/files/eens2014_program.pdf].
- Κανατσούλη Μ., *Μυστικά, ψέματα, όνειρα και άλλα*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2014.
- Καρακίτσιος Α., «Φαντασία, Μνήμη και Παρατήρηση στο σύγχρονο παιδικό μυθιστόρημα», στο Τσιλιμένη Τ. (Επιμ) *Σύγχρονο Παιδικό – Νεανικό Μυθιστόρημα*, εκδ. Σύγχρονοι Ορίζοντες, Αθήνα 2004.
- Καρακίτσιος Α. & Καρασαββίδου, Ε., «Αναπαραστάσεις του μετανάστη στο παιδικό μυθιστόρημα», *Κείμενα*, τχ. 3 (Δεκέμβριος 2005). Διαθέσιμο στο: [<http://keimena.ece.uth.gr/main/t3/arhtra/tefchos3/downloads/karakitsios.pdf>].
- Καρδάσης Β., «Η Σμύρνη μέσα από τα μάτια των περιηγητών», στο *Σμύρνη. Η Μητρόπολη του Μικρασιατικού Ελληνισμού*, εκδ. Έφεσος, Αθήνα 2002.
- Καραφώτη-Χατζέλλη Μ., «Ο ήρωας και ηρωίδα Τουρκικής εθνικότητας σε μυθιστορήματα της ελληνικής παιδικής και εφηβικής λογοτεχνίας», Μεταπτυχιακή Διπλωματική εργασία, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Ρόδος 2016. Διαθέσιμο στο: [<http://ikee.lib.auth.gr/record/284063/files/GRI-2016-17059.pdf>].
- Κατάλογος Βιβλίων για την ελληνική λογοτεχνία την ιστορία και τον πολιτισμό*, Ε.ΔΙΑ.Μ.ΜΕ., Ρέθυμνο 1998. Διαθέσιμο στο: [http://www.ediamme.edc.uoc.gr/diasporanew/index.php?option=com_content

&view=article&id=249:katalogos-bibliion-gia-tin-elliniki-paidiki-logotexnia&catid=136&Itemid=655&lang=el].

Κατσάπης Κ., «Η αποκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου: Το γενικό περίγραμμα», στο Γ. Τζεδόπουλος (Επιμ.), *Πέρα από τη Καταστροφή. Μικρασιάτες πρόσφυγες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, Ίδρυμα Μείζονος Ελληνισμού, Αθήνα 2007.

Κατσάπης Κ., «Αντιπαραθέσεις ανάμεσα σε γηγενείς και πρόσφυγες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου», στο Γ. Τζεδόπουλος (επιμ.), *Πέρα από τη Καταστροφή. Μικρασιάτες πρόσφυγες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, Ίδρυμα Μείζονος Ελληνισμού, Αθήνα 2007.

Κατσίκη-Γκίβαλου Α., *Το θαυμαστό ταξίδι*, εκδ. Πατάκη, Αθήνα 1995.

Κατσίκη-Γκίβαλου Α., «Ιστορία και πολιτική στη νεότερη παιδική λογοτεχνία: Τα γενέθλια της Ζ. Σαρή και Η σφεντόνα του Δαβίδ του Παντελή Καλιότσου», στο Τ. Τσιλιμένη (Επιμ.), *Σύγχρονο Παιδικό – Νεανικό Μυθιστόρημα*, εκδ. Σύγχρονοι Ορίζοντες, Αθήνα 2004.

Κατσίκη-Γκίβαλου Α., «Βιωμένη πραγματικότητα, μαρτυρία και Ιστορία στο νεότερο παιδικό και εφηβικό λογοτεχνικό βιβλίο», *Κείμενα τ. 21*, Ιούλιος 2015. Διαθέσιμο στο: [http://keimena.ece.uth.gr/main/t21/03_gkivalou.pdf].

Καφετζάκη Τ., *Προσφυγιά και λογοτεχνία. Εικόνες του μικρασιάτη πρόσφυγα στη μεσοπολεμική πεζογραφία*, εκδ. Πορεία, Αθήνα 2003.

Καψάλης Γ. Δ., *Μελέτες Παιδικής Λογοτεχνίας*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα 2003.

Κιτρομηλίδης Π., «Ιδεολογικές πτυχές του προσφυγικού φαινομένου», στο Α. Καραπάνου (επιμ.), *Η αττική γη υποδέχεται τους πρόσφυγες του '22*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2006.

Κολλιόπουλος Ι., κ.ά., *Ιστορία του νεότερου και σύγχρονου κόσμου ΣΤ' Δημοτικού*, Ινστιτούτο Τεχνολογίας Υπολογιστών και εκδ. Διόφαντος, Αθήνα 2012.

Κοντολέον Μ., «Μνήμη ατομική, μνήμη κυτταρική», *Διαδρομές στο χώρο της λογοτεχνίας για παιδιά και νέους*, τ. 57, Αθήνα 2000.

Κορτσάρη Ο., «Μορφές του “Άλλου” σε ξενόγλωσσα μεταφρασμένα βιβλία λογοτεχνίας για παιδιά πρώτης σχολικής ηλικίας», Μεταπτυχιακή Διπλωματική εργασία, ΕΚΠΑ, Αθήνα 2005. Διαθέσιμη στο: [https://anagnostis.weebly.com/uploads/5/8/6/3/5863147/kortsari_____pdf].

- Κουζέλη Χ., «Ατενίζοντας το μέλλον μέσα από το παρελθόν. Ιδεολογία και σύγχρονα βυζαντινά μυθιστορήματα», στο Τσιλιμένη Τ. (Επιμ), *Σύγχρονο Παιδικό – Νεανικό Μυθιστόρημα*, εκδ. Σύγχρονοι Ορίζοντες, Αθήνα 2004.
- Κούγκουλος, Θ. & Κωτόπουλος, Τ., «Η εικόνα του Τούρκου στην ελληνική παιδική / εφηβική λογοτεχνία: πρώτες εκτιμήσεις», στο Παπαδόπουλος Σ. (Επιμ) *Η σύνοδος των Τεχνών στο σημερινό σχολείο* Πρακτικά της Επιστημονικής Δημερίδας του Προγράμματος ΘΑΛΗΣ, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών και Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης, Αλεξανδρούπολη 2014. Διαθέσιμο στο: [<http://blogs.sch.gr/akougoulos/files/2014/05/ΗεικόνατουΤούρκουστηνελληνική-παιδική-εφηβική-λογοτεχνία.pdf>].
- Κουλούρη Χ., «Καταστροφή, Εκστρατεία και Πόλεμος στο σχολείο. Οι περιγραφές, η παρουσίαση, οι παραλείψεις και η έκταση των τραγικών γεγονότων μέσα από τα σχολικά εγχειρίδια Ιστορίας», *Το Βήμα*, Αθήνα 1/09/2002. Διαθέσιμο στο: [<http://www.tovima.gr/opinions/article/?aid=145164>].
- Krippendorff K., *Content analysis - An introduction to Its Methodology*, Sage Publications, London, 1980.
- Κυριάκου Φ., «Όψεις της νεότερης και σύγχρονης Ιστορίας μέσα από μυθιστορήματα της Λότης Πέτροβιτς- Ανδρουτσοπούλου και της Γαλάτειας Γρηγοριάδου - Σουρέλη», Μεταπτυχιακή Διπλωματική εργασία, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 2017. Διαθέσιμη στο: [<http://estia.hua.gr/file/lib/default/data/18563/theFile>].
- Κυριαζή Ν., *Η Κοινωνιολογική έρευνα*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2004.
- Λιάκος Α., «Η βιομηχανία της μνήμης», *Τα Νέα*, Αθήνα 1997. Διαθέσιμο στο: [<http://www.tovima.gr/opinions/article/?aid=91121>].
- Λιάκος Α., *Πώς το παρελθόν γίνεται ιστορία;*, εκδ. Πόλις, Αθήνα 2007.
- Liakos A., «History Wars: Questioning Tolerance», στο Gudmundur Halfanarson (Επιμ.), *Discrimination and Tolerance in Historical Perspective*, Edizioni Plus, Pisa 2008. Διαθέσιμο στο: [<http://ehlee.humnet.unipi.it/books3/7/04.pdf>].
- Λιάκος Α., «Εισαγωγή» στο Α. Λιάκος (επιμ) *Το 1922 και οι πρόσφυγες. Μια νέα ματιά*, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα 2011.
- Λιβάνιος Δ., «Η Μικρασιατική Εκστρατεία 1912-1922» στο Θ. Βερέμης & Μ. Κατσίγερας (επιμ.), *Εμείς οι Έλληνες, Πολεμική Ιστορία της Σύγχρονης*

Ελλάδας: από τον πόλεμο του 1897 στη Μικρασιατική Εκστρατεία, 1 τμ., ΣΚΑΙ βιβλίο, Αθήνα 2008.

Λιγνάδης Τ., *Καταρρέω*, εκδ. Ακρίτας, Αθήνα 1996.

Μήλλας Η., *Εικόνες Ελλήνων και Τούρκων*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2001.

Μήλλας, Η., «Ιστοριογραφία ή μυθιστόρημα; Η μαρτυρία των ελληνικών και τουρκικών κειμένων», στα πρακτικά του συνεδρίου *Η Ιστορία ως διακύβευμα: Μορφές σύγχρονης ιστορικής κουλτούρας* (30 Νοεμβρίου έως 2 Δεκεμβρίου 2001), *Historein* τχ. 4, Αθήνα 2003-4. Διαθέσιμο στο: [<http://www.herkulmillas.com/el/hm-makaleleri/arthra-omilies/322-istroiografia-i-mithistorima.html>].

Μητροφάνης Γ., *Το ιστορικό μυθιστόρημα για παιδιά και νέους κατά την περίοδο 1900-1980. Τα πρόσωπα και τα προσώπεια*, Διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Κρήτης 2001. Διαθέσιμο στο: [<http://elocus.lib.uoc.gr/dlib/c/d/5/metadata-dlib-2001mitrofanis.tkl>].

Μπενάκη-Ψαρούδα Α., «Πρόλογος», στο Α. Καραπάνου (επιμ.), *Η αττική γη υποδέχεται τους πρόσφυγες του '22*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2006.

Μπουμπουγιατζή Ε., «Η νεοτουρκική πολιτική για τον ελληνισμό της Ιωνίας πριν από το μικρασιατικό εγχείρημα», στο Α. Ψαρομήλιγκος & Β. Λάζου (επιμ.), *Ελλήνων Ιστορικά, Μικρασιατική Καταστροφή. Τι έφταιξε;* Ελεύθερος Τύπος, Αθήνα χ.χ.

Νικολοπούλου Α., «Μιλούν συγγραφείς που έγραψαν για το Μικρασιατικό Ελληνισμό», Μ. Κοντολέων (Επιμ.), στο *Διαδρομές στο χώρο της λογοτεχνίας για παιδιά και νέους*, τ.26, Αυτοέκδοση, Αθήνα 1992.

Νικολοπούλου Μ., «Ο λόγος της μαρτυρίας στην μεταπολεμική πεζογραφία: Αυθεντικότητα, στράτευση και το «δικαίωμα στην ιστορία» (1945-1994)», στα πρακτικά του συνεδρίου *Η Ιστορία ως διακύβευμα: Μορφές σύγχρονης ιστορικής κουλτούρας* (30 Νοεμβρίου έως 2 Δεκεμβρίου 2001), *Historein* τ. 4, Αθήνα 2003-4. Διαθέσιμο στο: [https://dokupdf.com/download/_5a02044bd64ab2b9bd8ceaa6_pdf].

Ντενίση Σ., *Το ελληνικό μυθιστόρημα και ο sir Walter Scott*, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 1994.

Özil A., «Ανάμεσα στην Αυτοκρατορία και τη Δημοκρατία: Η περίοδος 1918-1922 στην τουρκική ιστοριογραφία», στο Α. Λιάκος (επιμ) *Το 1922 και οι πρόσφυγες. Μια νέα ματιά*, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα 2011.

- Πανσέληνος Α., «Μυθιστόρημα-ιστορία-μύθος», στο ηλεκτρονικό περιοδικό *Ο αναγνώστης*, 2014, [<https://www.oanagnostis.gr/μυθιστόρημα-ιστορία-μύθος/>].
- Παπαδάτος Γ., *Παιδικό Βιβλίο και φιλαναγνωσία*, εκδ. Πατάκη, Αθήνα 2009.
- Παπαδάτος Γ., *Το παιδικό βιβλίο στην εκπαίδευση και στην κοινωνία*, εκδ. Παπαδόπουλος, Αθήνα 2014.
- Παπαδογιαννάκης Ν., «Σύγχρονες αναζητήσεις στην ελληνική παιδική λογοτεχνία», στο *Σύγχρονες τάσεις και απόψεις για την παιδική λογοτεχνία*, εκδ. Ψυχογιός, Αθήνα 1991.
- Πέτροβιτς-Ανδρουτσοπούλου Λ., Ελληνική συνείδηση και ελληνικά ιστορικά μυθιστορήματα για μεγάλα παιδιά και εφήβους, *Διαδρομές τ. 13*, Αθήνα 2004.
- Πολίτης Δ., «Η Λογοτεχνία για Παιδιά και Νέους στην Προοπτική της Θεωρίας: Οι Αξιώσεις της Λογοτεχνικής Γραφής και οι Δυνατότητες Θεώρησής τους», στο *Δια-κείμενα*, τ. 12, Θεσσαλονίκη 2010. Διαθέσιμο στο: [http://diakείμενα.frl.auth.gr/index.php?option=com_content&view=article&id=71&Itemid=80].
- Πολίτης Λ., *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2012.
- Πολίτη Τ., «Λόγοι της ιστορίας και λόγος περί ιστορίας κατά τη γέννηση του ιστορικού μυθιστορήματος», στο *Δοκίμια για το ιστορικό μυθιστόρημα*, εκδ. Άγρα, Αθήνα 2004.
- Πυλαρινός Θ., «Η Μικρά Ασία στην Παιδική και Νεανική μας Λογοτεχνία», *Ο Κύκλος του Ελληνικού Παιδικού Βιβλίου*, Δελτίο 2004, 2 Απριλίου.
- Rahn S., «An Evolving Past: The Story of Historical Fiction and Nonfiction of Children», στο *The Lion and the Unicorn*, Volume 15, number 1, 1991. Διαθέσιμο στο: [<http://muse.jhu.edu/article/243888>].
- Ράπτη Β., «Τάσεις της παιδικής λογοτεχνίας στο μυθιστόρημα», στο *Σύγχρονες τάσεις και απόψεις για την παιδική λογοτεχνία*, εκδ. Ψυχογιός, Αθήνα 1991.
- Robson C., *Η έρευνα του πραγματικού κόσμου*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα 2010.
- Ρήγος Α., «Ο Κεμάλ μπαίνει στη ‘Γκιαούρ Ισμίρ’», στο Ν. Βαρδιάμπασης (επιμ), *Σμύρνη, Μικρασία: Η ακμή, η εκστρατεία, η καταστροφή*, Τεγόπουλος Ελευθεροτυπία, Αθήνα 2007.
- Ricouer P., *Η αφηγηματική λειτουργία*, μτφρ. Β. Αθανασόπουλος, εκδ. Καρδαμίτσα, Αθήνα 1990.
- Σακελλαρίου Χ., *Ιστορία της παιδικής λογοτεχνίας*, εκδ. Φιλιππότη, Αθήνα 1987.

- Σακελλαρίου Χ., *Οι πρωτοπόροι της ελληνικής παιδικής λογοτεχνίας. Πεζογραφία*, εκδ. Ελληνικά γράμματα, Αθήνα 1994.
- Σαλποδήμου Ν., & Ράπτης, Π., «Ιστορικοί-νοηματικοί άξονες και ιδεολογικές σημασιοδοτήσεις στο παιδικό ιστορικό μυθιστόρημα στη δεκαετία του 1980», στο Τ. Τσιλιμένη (Επιμ.), *Σύγχρονο Παιδικό – Νεανικό Μυθιστόρημα*, εκδ. Σύγχρονοι Ορίζοντες, Αθήνα 2004.
- Σαχίνης Α., *Το νεοελληνικό μυθιστόρημα*, εκδ. Εστία, Αθήνα 1980.
- Σαχίνης Α., *Το ιστορικό μυθιστόρημα*, εκδ. Κωνσταντινίδης, Θεσσαλονίκη 1981.
- Σπανάκη Μ., «Το ιστορικό μυθιστόρημα για παιδιά με αναφορά στην Ελληνική και Αγγλική Παιδική Λογοτεχνία», στο *Δια-κείμενα*, τ. 12, Θεσσαλονίκη 2010. Διαθέσιμο στο: [http://diakeimena.frl.auth.gr/index.php?option=com_content&view=article&id=71&Itemid=80].
- Σπανάκη Μ., *Ο Καζαντζάκης και η Παιδική Λογοτεχνία. Μύθος και Ιστορία στα Μυθιστορήματα Ο Μέγας Αλέξανδρος-Στα Παλάτια της Κνωσού*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα 2011.
- Σπανάκη Μ., «Μετααποικιοκρατία και ελληνόφωνη παιδική και νεανική λογοτεχνία», στο Α. Ακριτόπουλος (επιμ.), *Ελληνική παιδική-νεανική λογοτεχνία: ιστορία, κριτική, διδασκαλία*, εκδ. Ηρόδοτος, Αθήνα 2013.
- Σμύρνη. *Η Μητρόπολη του Μικρασιατικού Ελληνισμού*, εκδ. Έφεσος, Αθήνα 2002.
- Σταματόπουλος Δ., «Η μικρασιατική εκστρατεία. Η ανθρωπογεωγραφία της καταστροφής», στο Α. Λιάκος (επιμ.), *Το 1922 και οι πρόσφυγες. Μια νέα ματιά*, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα 2011.
- Σταυροπούλου Ε., «Η παρουσία της Μικρασιατικής Καταστροφής στη νεοελληνική πεζογραφία (συνέχειες, ασυνέχειες, ρήξεις)», στα πρακτικά του συνεδρίου *Συνέχειες, ασυνέχειες, ρήξεις στον ελληνικό κόσμο (1204-2014): οικονομία, κοινωνία, ιστορία, λογοτεχνία*, τ. Γ', Ευρωπαϊκή Εταιρεία Νεοελληνικών Σπουδών, Αθήνα 2015. Διαθέσιμο στο: [http://www.eens.org/EENS_congresses/2014/books/5_TOMOI.pdf].
- Σταυροπούλου Ε., «Πρόσφυγες και λογοτεχνία», στο Α. Καραπάνου (επιμ.), *Η αττική γη υποδέχεται τους πρόσφυγες του '22*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2006.
- Σφυρίδης Π., «Συζήτηση στρογγυλής τραπέζης με θέμα: "Σχέσεις λογοτεχνίας και ιστορίας"», στο *Δια-κείμενα*, τ. 5, Θεσσαλονίκη 2003.

- Τασάκου Τ., συνέντευξη στην Α. Βαρελλά, , στο *Διαδρομές στο χώρο της λογοτεχνίας για παιδιά και νέους*, τ.84, εκδ. Ψυχογιός, Αθήνα 2006, σ. 72-75.
- Τρίμη Κ. & Ανδριώτης Ν., «*Όψεις του ρατσισμού*», στο πρόγραμμα «Δημοκρατία και Εκπαίδευση», Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2013. Διαθέσιμο στο: [http://foundation.parliament.gr/VoulhFoundation/VoulhFoundationPortal/images/site_content/voulhFoundation/file/Ekpaideytika%20New/racism/0_4racism.pdf].
- Τσαρδάκης Δ., *Μια ανατομία της ιδεολογίας*, εκδ. Γρηγόρη, Αθήνα 1987.
- Τσιγγενοπούλου Μ., «Η ιστορία στην παιδική λογοτεχνία: ο ρόλος του ιστορικού μυθιστορήματος στη διαμόρφωση εικόνων για τον εθνικό 'εαυτό' και τους εθνικούς 'άλλους'», Μεταπτυχιακή Διπλωματική εργασία, ΕΑΠ, 2009.
- Τσιλιμένη Τ., «Το σύγχρονο παιδικό και εφηβικό μυθιστόρημα. Συνοπτική παρουσίαση», στο Τ. Τσιλιμένη (Επιμ.), *Σύγχρονο Παιδικό – Νεανικό Μυθιστόρημα*, εκδ. Σύγχρονοι Ορίζοντες, Αθήνα 2004.
- Τσιτσανούδη-Μαλλίδη Ν. (επιμ.), *Η διαχείριση του πόνου στη δημόσια σφαίρα - Από τη νηπιακή ηλικία έως την ενηλικίωση*, εκδ. Προπομπός, Αθήνα 2012.
- Tsitsanoudis – Mallidis N. & E. Derveni, «Emotive language: Linguistic depictions of the three year-old drowned refugee boy in the Greek journalistic discourse», στο *INTERFACE, Journal of European Languages and Literatures*, τχ. 6, National Taiwan University 2018.
- Τσίωρη Δ., «Τα βραβεία της Γυναικείας Λογοτεχνικής Συντροφιάς κατά την περίοδο 1990-2010», στην *Επιστημονική Επετηρίδα (Journal) του Παιδαγωγικού Τμήματος Νηπιαγωγών της Σχολής Επιστημών Αγωγής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων*, τ. 7, 2014. Διαθέσιμο στο: [<https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/jret/article/view/856>].
- Τσίωρη Δ., «Σχολικό εγχειρίδιο Ιστορίας και Παιδικό Ιστορικό Μυθιστόρημα: Όταν η Παιδαγωγική συναντά την Παιδική Λογοτεχνία. Η Περίπτωση της Μικρασιατικής Καταστροφής», στα πρακτικά του συνεδρίου *Προγράμματα Σπουδών – Σχολικά εγχειρίδια: Από το παρελθόν στο παρόν και το μέλλον*, τ. Γ', Μουσείο σχολικής ζωής και εκπαίδευσης του ΕΚΕΔΙΣΥ, Παιδαγωγική Εταιρεία Ελλάδος, και Pierce-Αμερικάνικο Κολλέγιο Ελλάδος, Αθήνα 2016. Διαθέσιμο στο: [<http://www.ekedisys.gr/wp-content/uploads/2016/11/Τόμος-γ.pdf>].
- White H., «The fictions of factual Representation», στο *The Literature of Fact*, Angus Fletcher (Επιμ.), Columbia University Press, New York 1976.
- Φραγκάκη-Syrett E., «Το κίνημα των Νεοτούρκων, οι συνέπειες για τον ελληνισμό 1908-1918», στο Β. Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του νέου Ελληνισμού*

1700-2000. Από το κίνημα στον Γουδί ως τη Μικρασιατική Καταστροφή, 6 τμ., εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003.

Φρέρης Γ., «Ιστορικό και πολεμικό μυθιστόρημα ή Μύθος και ιστορία στη Λογοτεχνία», στο *Δια-κείμενα*, τ. 5, Θεσσαλονίκη 2003.

Ψαλιδόπουλος Μ., «Πρόσφυγες και ελληνική οικονομία στο μεσοπόλεμο», στο Α. Καραπάνου (επιμ.), *Η αττική γη υποδέχεται τους πρόσφυγες του '22*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2006.

• Ιστοσελίδες

Σελίδα της Βικιπαίδεια για την Οθωμανική Αυτοκρατορία:
[https://en.wikipedia.org/wiki/Defeat_and_dissolution_of_the_Ottoman_Empire].

Σελίδα της Βικιπαίδεια για την Μικρασιατική Καταστροφή:
[https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Asia_Minor_massacres.jpg].

Σελίδα της Βικιπαίδεια για το έργο *Η ιστορία ενός αιχμαλώτου*:
[https://el.wikipedia.org/wiki/Ιστορία_ενός_αιχμαλώτου].

Σελίδα της Βικιπαίδεια για το έργο *Το Νούμερο 31328*:
[https://el.wikipedia.org/wiki/Το_Νούμερο_31328].

Ιστολόγιο του Β. Βαλασιάδη σχετικά με την Παιδική Λογοτεχνία:
[http://paidiki-logotexnia.blogspot.gr/p/blog-page_17.html].

Ιστολόγιο και σελίδα της Γυναικείας Λογοτεχνικής Συντροφιάς:
[<http://womensliteraryteam.blogspot.gr>], και
[<http://womensliteraryteam.com/home.htm>].

Αρχείο του ΕΚΕΒΙ για τη Δ. Σωτηρίου:
[<http://www.ekebi.gr/frontoffice/portal.asp?cpage=NODE&cnode=461&t=390>].

Σελίδα της Βικιπαίδεια για την Ι. Χρυσοχόου:
[https://el.wikipedia.org/wiki/Ιφιγένεια_Χρυσοχόου].

Προσωπική ιστοσελίδα της Ε. Δικαίου:
[<http://www.elenidikaiou.gr/content/prosopikes-stigmes>].

Ραδιοφωνική συνέντευξη της Μ. Βιγγοπούλου:
[<https://www.youtube.com/watch?v=6PsvZyWrg0o>].

Προσωπική ιστοσελίδα της Λ. Ψαραύτη:

[<http://www.psarafti.gr/gr/fi15.html>].

Ομιλία του Γ. Παπαθανασόπουλου στην εκδήλωση που έγινε προς τιμήν της συγγραφέως Γ. Γρηγοριάδου – Σουρέλη την Τρίτη, 10 Δεκεμβρίου 2013, στη Νέα Ερυθραία:

[<http://enromiosini.gr/paratiritirio/epikairothta/galateia-ghghoriadou-sourelh/>].

Συνέντευξη της Α. Νικολοπούλου:

[<https://ikarianews.net/2015/03/06/συνέντευξη-με-την-αγγελική-σκαρβέλη/>].

Προσωπική ιστοσελίδα του Μ. Κοντολέων:

[<http://www.kontoleon.gr/16-gr>].

Βιογραφικό του Π. Καράγιωργα στην εφημερίδα *Ριζοσπάστης*:

[<https://www.rizospastis.gr/story.do?id=6485629>].

Κριτική του έργου *Πατρίδες Αλησμόνητες, Μικρά Ασία – Πόντος* (2016) στο:

[<http://diastixo.gr/kritikes/paidika/5727-patrides-alismonites>].

Αφιέρωμα στον Χ. Μπουλώτη:

[<https://www.vakxikon.gr/χρήστος-μπουλώτης-παρουσίαση-ενός-μα/>].

Συνεντεύξεις της Τ. Τασάκου:

[<http://panjournalists.ekrpanou.gr/2014/03/2014.html>], και

[<http://thematofylakes.gr/συνεντεύξεις/συνέντευξη-με-τη-συγγραφέα-τζέμη-τασά/>].

Σελίδες των εκδοτών για την Τ. Τασάκου:

[https://www.kedros.gr/main.php?manufacturers_id=202], και

[<https://www.psichogios.gr/site/Authors/show/238/tzemh-tasakoy>].

Συνεντεύξεις της Α. Δαρλάση:

[<https://www.e-dromos.gr/angeliki-darlasi-syngrafeas-zontas-tin-apoleia/>], και

[<http://www.alfavita.gr/arthron/tehni/aggeliki-darlasi-pragmatika-otan-teleionei-enas-polemos-kerdizoyn-oi-anthropoi>].

Βάση δεδομένων του Βιβλιονet για τη συγγραφέα Μ. Καραγιάννη-Τόλκα:

[http://www.biblionet.gr/author/14747/Ματούλα_Τόλκα].